Rasim Muratović

HOLOKAUST NAD JEVREJIMA
I
GENOCID NAD BOŠNJACIMA

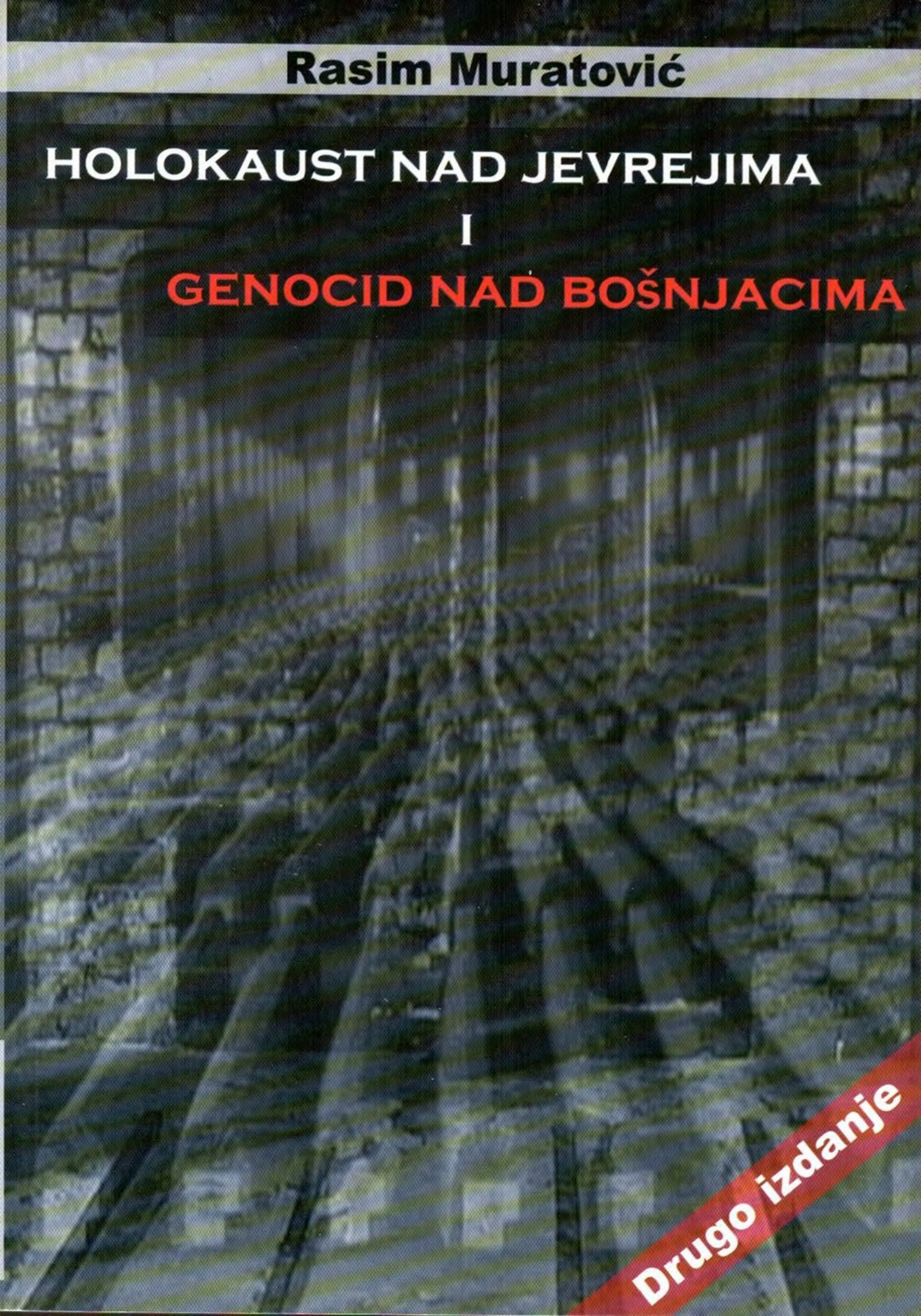

Drugo izdanje

UNIVERZITET U SARAJEVU
INSTITUT ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV
ČOVJEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA
SARAJEVO

DRUGO IZDANJE

RASIM MURATOVIĆ

HOLOKAUST NAD JEVREJIMA I GENOCID NAD BOŠNJACIMA

SARAJEVO, 2012. GODINE

IZDAVAČ:
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava, Univerziteta u Sarajevu

ZA IZDAVAČA:
Prof. dr. Smail Čekić

UREDNIK:
Prof. mr. Muharem Kreso

RECENZENTI:
Prof. dr. Hidajet Repovac
Prof. dr. Smail Čekić

LEKTOR:
Azra Fišer

REGISTAR:
Rasim Muratović

DTP:
Meldijana Arnaut i Anel Grabovica

ŠTAMPA:
"Štamparija Fojnica" d.o.o. Fojnica

TIRAŽ:
500

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

341.485(=411.16)"1939/1945"
341.485(497.6)(=163.4*3)"1992/1995"

MURATOVIĆ, Rasim
Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima/Rasim Muratović. - 2. izd. - Sarajevo : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012. - 277 str. ; 24 cm

Bibliografija: str. 253-260 i uz tekst

ISBN 978-9958-740-78-7

COBISS.BH-ID 19495942

HOLOKAUST NAD JEVREJIMA
I
GENOCID NAD BOŠNJACIMA

***MI** više nikada nećemo biti žrtve?*
***ONI** nikada više neće biti dželati?*
***VI** nikada više nećete biti samo nijemi posmatrači?*

RASIM MURATOVIĆ

Nakon izlaska iz štampe knjige *Holocaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima* i njene promocije pod pokroviteljstvom Predsjedništva Bosne i Hercegovine u sjedištu Jevrejske zajednice Bosne i Herce-govine, 27. januara 2007, u Sarajevu, pred nama je drugo izdanje ove knjige.

Za proteklih pet godina ova knjiga je uvrštena u katalog *Published by Oxford University Press in asociation with the United States Holocaust Memorial Museum.* Pored toga, knjiga je 2010. godine, našla svoje mjesto i na *Yale University Library.* Američka knjižarska i izdavačka kuća *Tarmans Books* uvrstila je ovu knjigu u prodajni katalog. U septembru, oktobru i novembru 2007, knjiga *Holocaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima* je bila bestseler u izdavačkoj kući Interliber iz Sarajeva.

U broju 36 *Priloga* Instituta za istoriju u Sarajevu objavljen je prikaz knjige *Holocaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*. U jesen 2007, revija *Odjek* objavila je prikaz knjige, a *Novi Muallim,* broj 30, iz jula 2007, prenio je dio teksta iz knjige prezentiran na 27. međunarodnoj konferenciji o holocaustu, održanoj 25. i 26. marta 2007. na Millersville University of Pensilvania. U protekle četiri godine dijelove iz knjige *Holocaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima* citirali su ugledni profesori, naučni radnici, doktoranti, magistranti i studenti u nizu naučnih knjiga, doktorskih disertacija, magistarskih i seminarskih radova.

Na ovom rukopisu drugog izdanja izvršene su samo sitne slovne i stilske ispravke. Dopunjeni tekst rukopisa/knjiga *Holocaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima* planiran je za treće izdanje.

Sarajevo, maj 2012. Rasim Muratović

PREDGOVOR

Ovaj rad, prerađena verzija moje doktorske disertacije, nije pisan dželatima koji će možda biti kažnjeni za svoja djela genocida nad Bošnjacima. Ovaj rad nije pisan ni žrtvama genocida Bošnjacima koji možda imaju simpatije svoje okoline i koji mogu imati poseban odnos zbog nanijetog im bola i poniženja koje im je učinjeno. Nije pisan ni svjedocima genocida nad Bošnjacima koji se mogu zaklinjati u svoju nevinost tvrdnjom da nisu znali. Rad nije nikakvo puko moraliziranje jer autor nije teolog niti natčovjek, već samo obični smrtnik.

Rad je samo mogućnost za učenje onima koji žele učiti. Polazeći od činjenice da je genocid samo pravni izraz za jednu agresivnu vojnu i političku strategiju koja ima za cilj uništenje određene grupe ljudi, ovaj rukopis, što dolazi od čovjeka koji je radio više od deset godina na teorijskim i praktičnim poslovima organizovanja odbrane, treba shvatiti i kao prilog i vojnoj i civilnoj – ljudskoj odbrambenoj taktici. Ako prva rečenica tog eventualnog učenja bude sadržavala upozorenje, onda će druga zasigurno buditi nadu. Nadu da je nešto što se dogodilo i razumljeno. A dogodio se, da se samo podsjetimo, civilizacijski i ljudski slom u kojem je pokušana realizacija plana za uništenje čitavog jednog naroda – Bošnjaka.

Rad u manjoj mjeri obrađuje ono što se dogodilo, jer su o tome već napisani tomovi knjiga, odbranjene brojne magistarske i doktorske disertacije i na internacionalnom i na nacionalnom planu. Ovaj rukopis više je usmjeren prema pokušaju pronalaženja odgovora na pitanje: ”Kako se to moglo dogoditi?” ”Kako se mogao dogoditi još jedan genocid nad Bošnjacima?” Rukopis je i pokušaj pronalaženja odgovora na pitanje: ”Šta učiniti da se to ne dogodi ponovo?” U traženju odgovora na ova pitanja, osim analize sadržaja kao sociološke metode, korištena je i komparativna metoda u kojoj se upoređuju dva genocida: jevrejski holokaust 1933–1945. i genocid nad Bošnjacima u periodu 1991–1995.

Intencija je da ovo bude uvod u razgovor o svim pitanjima i problemima dotaknutim ovdje. Jer ovdje se više postavljaju pitanja nego što se daju odgovori i ne dolazi se do neke zajedničke i čvrste prognoze budućih posljedica događaja iz prošlosti i današnjih i budućih trendova.

Prognoza je više prezentirana kao činjenično stanje i postavljanje pitanja. Postavljati prava pitanja nekada je važnije i teže nego odgovarati na već istrošena pitanja što ne rješavaju ništa. Čak i postavljanje ”glupih pitanja” važnije je od šutnje koja se, ne tako rijetko, plaćala i plaća ljudskom patnjom kao čvrstom valutom. Međutim, postavljati ”prava pitanja” nije jednostavno i to često zahtijeva i dozu hrabrosti. Zato je ovaj rukopis zamišljen i kao ”vježba” u postavljanju ”pravih” pitanja i propitivanje stepena naše hrabrosti.

PRVI DIO
UVOD

1. CILJ STUDIJE

Čovjek može čitati o holokaustu, nacističkom genocidu nad Jevrejima okupirane Evrope, za vrijeme godišnjica i jubileja. Širom svijeta organizuju se prigodna obilježavanja. Univerziteti održavaju kurseve o historiji holokausta. Holokaust su mnogi definisali kao ”specifičnost” jevrejske historije. Jevreji imaju svoje stručnjake, profesore, akademike, koji cijelo vrijeme putuju svijetom i drže predavanja, organizuju simpozije i seminare o holokaustu. Kao takav holokaust nije bio tada, a ni sada, samo jevrejski problem. U modernom racionalnom društvu on nije nepoznata pojava.

Za razliku od Jevreja Bošnjaci ”nemaju priliku”, ili im se ona vrlo rijetko pruža, da putuju po svijetu i drže predavanja, organizuju seminare i akademije o genocidu izvršenom nad njima u periodu od 1991. do 1995. godine.

Genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini mnogi su zlonamjerno, u cilju prikrivanja, definisali kao ”etničko čišćenje”, a agresija (međunarodni oružani sukob) na Republiku Bosnu i Hercegovinu kao ”građanski rat”, ”vjerski sukob” ili potpuno cinično kao ”komšijska svađa – tuča”. Bošnjacima mnogi i dalje osporavaju njihovo ”postojanje” i njihovo ime, čak i neznanjem pravdajući, nazivaju ih, u najboljem slučaju, uopćeno muslimanima i jednom od ”zaraćenih strana”.

Holokaust je naravno najteži oblik zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Jevrejima, odnosno genocid, iako Jevreji nisu jedini koje je nacistički režim ”naročito obradio”. Šest miliona Jevreja bili su samo jedan dio od preko dvadeset miliona ljudi ”obrađenih” po Hitlerovoj zapovijesti. ”Naročito obrađeni” i u toku Drugog svjetskog rata (1939–1945) bili su i Bošnjaci nad kojima je, na genocidnoj osnovi, uglavnom, četnik Draža Mihailović izvršio najmasovnije i najbrutalnije oblike uništavanja i istrebljenja. Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja Bošnjaci su u Drugom svjetskom ratu procentualno (nakon

Jevreja) najviše stradali - 8,1% ukupne populacije (103.000 žrtava).[1] Ciljevi su definisani u Instrukciji, koju je sačinio Draža Mihailović 20. decembra 1941. godine, upućenoj srpskim četničkim jedinicama, stavka broj 4: **čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata"**, i stavka broj 5: **čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa.**[2]

Genocid nad Bošnjacima ponovljen je po gotovo istom scenariju u periodu 1991– 1995, kada je Bosna i Hercegovina pretrpjela vrlo teške gubitke: „najmanje 140.000 ubijenih, poginulih i nestalih. Ako se tom broju doda 1,030.000 protjeranih koji su uspjeli izmaći smrti i koji žive razbacani u gotovo svim zemljama svijeta, zatim 157.000 izgubljenih lica usljed poremećaja u prirodnom priraštaju"[3], onda je ogromna cifra onih koji su "naročito obrađeni". Među ovim ciframa najveći je broj Bošnjaka. Navedene brojke, koje će svoju konačnicu dobiti kada se završe sva istraživanja zasnovana na naučnoj osnovi, sigurno jesu važne, ali nisu i najvažnije, posebno kada je riječ o definisanju agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu od Srbije i Crne Gore i dokazivanju izvršenog genocida nad Bošnjacima. Zato napore za utvrđivanje što tačnijeg broja žrtava ne treba doživljavati samo kao naučnu i nacionalnu ambiciju, nego u isti mah i kao odavanje priznanja svima onima koji su izgubili svoje živote u borbi za odbranu osnovnih ljudskih prava.

---

[1] Smail Čekić, AGRESIJA NA BOSNU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991 - 1993, Sarajevo, 1994; Smail Čekić, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU – DOKUMENTI, MAG, Sarajevo, 1996; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA, "Svjetlost", Sarajevo, 1990; Nijaz Duraković, PROKLETSTVO MUSLIMANA, FEB, Sarajevo, 1993; Mustafa Imamović – Kemal Hrelja – Atif Purivatra, EKONOMSKI GENOCID NAD BOSANSKIM MUSLIMANIMA, MAG, Sarajevo, 1993; Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, "Preporod", Sarajevo, 1996; Ibrahim Kljun, VIŠEGRAD-HRONIKA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina nad Bošnjacima, Zenica, 1996; Bogoljub Kočović, ŽRTVE II SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, "Naše delo", London, 1985; Vladimir Žerjavić, GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.

[2] Instrukcija Komande četničkih odreda Jugoslavenske vojske Gorski štab str. pov. dj. br. 370 od 20. decembra 1941. godine, objavljena u: Zbornik dokumenata i podataka o NOR naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, tom XIV, knj. 1, dok. 34, Beograd, 1981, str. 93 - 100.

[3] Smail Čekić, PROCES STOLJEĆA – TUŽBA REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE PROTIV SRBIJE I CRNE GORE, Oslobođenje, Sarajevo, 13. 05. 2006, str. 8.

Očigledno je da ”korijeni velikosrpske agresije na Bosnu i Hercegovinu i zločin genocida nad Bošnjacima, prema raspoloživim dokumentima, traju preko dva stoljeća. Oni su rezultat kontinuirane crnogorske i srpske politike od početka 18. stoljeća pa sve do danas. Naime, fizičko i duhovno istrebljenje i uništenje koje Crnogorci i Srbi vrše nad Bošnjacima motivisano je crnogorskom i srpskom ideologijom utemeljenoj u kosovskom mitu, Njegoševoj ”istrazi poturica”, lažima i političkoj propagandi. Ta, u osnovi, nacifašistička ideologija razrađena je i uobličena u Njegoševom ”Gorskom vijencu”; Garašaninovom “Načertaniju” iz 1844. godine; politici kraljevske Srbije; ”jezičkom nacionalizmu” Vuka Karadžića; materijalima Krfske deklaracije iz 1917. godine; nacionalističkim programima srpskih građanskih krugova; koje je najjasnije izražavao Srpski kulturni klub u Beogradu i razna srpska društva, udruženja i Srpska pravoslavna crkva; genocidnom programskom dokumentu Stevana Moljevića, poznatog četničkog ideologa, od 30. juna 1941. godine[4], septembra 1941. godine i Instrukciji Draže Miahailovića o istrebljenju Muslimana od 20. decembra iste godine; Zaključcima četničke konferencije u Šahovićima (početkom januara 1943. godine); programskim doku-mentima Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU); historiografskim, filozofskim i književnim radovima Vase Čubrilovića, Dobrice Ćosića, Milorada Ekmečića, Veselina Đuretića, Vasilija Krestića, Mihajla Markovića i drugim strateškim planovima vojnog vrha Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ) i državnog i političkog ruko-vodstva Srbije; dugogodišnjim pripremama Saveznog sekretarijata unut-rašnjih poslova (SSUP-a), posebno Petra Gračanina; programima većeg broja političkih partija, stranaka, teoretičara, državnika i uglednika Srpske pravoslavne crkve (SPC) u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini”.[5]

---

[4] Traktat “HOMOGENA SRBIJA”, objavljen u: Zbornik dokumenata i podataka o NOR naroda Jugoslavije (tom XIV, knj. 1, dok. 1, Beograd, 1981, str. 1 do 10) potpisao je i datirao Stevan Moljević, ali je to ustvari po sjećanju i zabilješkama rekonstruisani programski dokument Srpskog kulturnog kluba, završen u okupiranom Nikšiću, 30. juna 1941. godine.

Cilj ove teorijske studije je sociološko, psihološko i političko učenje na primjerima genocida nad Jevrejima i nad Bošnjacima. Teorijsko istraživanje fokusirano je na istraživanje centralnih zona društvene teorije i moguće socijalne prakse koje su, na određen način, rezultat ovih procesa.

Cilj je da se postignuti rezultati uporedne analize koriste za zajedničku upotrebu, da se to objasni na jedan način, pokaže sociološkoj javnosti, zatim da se ovaj problem prebaci sa marginalne pozicije na određeno mjesto u sociološkim teorijama i socijalnoj praksi.

Niti holokaust nad Jevrejima niti genocid nad Bošnjacima nisu bili neka historijska nesretna slučajnost. Oni su se dogodili jer su neki ljudi željeli da se dogode, planirali su i izvršili te planove. I holokaust i genocid nad Bošnjacima dogodili su se jer su ljudi izabrali mogućnost u kojoj se to moglo dogoditi.

Sva iskustva holokausta i genocida nad Bošnjacima sadrže važne informacije o društvu čiji smo članovi. Dosta se toga može naučiti i od holokausta i od genocida nad Bošnjacima. Potrebno je da se ta mogućnost uzme veoma ozbiljno i izgradi teorijski model od toga dijela civilizacijskoga procesa. Sociološka nauka mora sakupiti znakove i dokaze o tome da je civilizacijski proces, između ostalog, proces gdje se ispoljava nasilje. To je težak zadatak jer vodi obavezno i izmjeni sociologije kao društvene nauke. Glavni problem sociologije je što je njen karakter određen građanskim – modernim (savremenim) društvom, a moderno građansko društvo nije zainteresovano za promjene takve vrste.

I holokaust nad Jevrejima (1933–1945) i genocid nad Bošnjacima (1991–1995) događaji su ljudske krvave historije u kojima se u modernoj državi - u središtu civilizovanog svijeta - riješilo da se registruju, markiraju, izoliraju, ponize, siluju, transportuju i ubiju žene, djeca i muškarci samo zato što su pripadali određenoj etničkoj grupi, religiji, naciji, kulturi i možemo slobodno reći rasi (vrsti).

---

[5] Smail Čekić, UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991–1995, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1995, str. 22- 23.

Ova ideologija nije opasnost samo za Jevreje i Bošnjake. Koncept rasne ideologije i rasne hijerarhije jednaka je opasnost za sve ljude, za ljudski mir, za odnos među ljudima. To što je zadesilo Bošnjake i Jevreje može zadesiti i sve druge, ne možda na isti način, ali se može dogoditi. Godine 1941. čovjek nije očekivao genocid nad Jevrejima, ali kada se dogodio, očekivao je adekvatnu reakciju demokratske javnosti. U Bosni i Hercegovini, u tom periodu, svi ugledni Muslimani javno su ustali protiv genocida nad Jevrejima, Romima i Srbima.[6] Godine 1991. čovjek nije očekivao ponovni genocid nad Bošnjacima, ali je očekivao rezolutnije reakcije demokratske javnosti susjednih zemalja i međunarodne zajednice. I tu leži razlog za zabrinutost poslije. Mi, dakle, ne možemo isključiti ono nerazumljivo da se opet dogodi.

I holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima dogodili su se zbog toga što su se, ipak, mogli dogoditi i što su se već jednom dogodili. Nije obavezno da se dogodi još jednom u istoj formi i protiv istih grupa i od istih izvršilaca, ali se može dogoditi ako se ne stvore uvjeti za prevenciju genocida.

Događaji iz SAD-a od 11. septembra 2001. godine, kada je počela paranoidna faza globalizacije i označen završetak perioda globalizacije koji su karakterisali otvorenost, internet i ljudske slobode, kao da su gornju naznačenu mogućnost potvrdili. Sadašnje vrijeme je vrijeme nasilja, prijetnji, kontrole i policijskih država. Međusobno povjerenje pokopano je i zamijenjeno neprijateljskim slikama i predodžbama koje stvaraju nesigurnost, sumnju, mržnju i strah. U svemu tome naročito se stvaraju nove neprijateljske slike o islamu kao jednom kulturnom fenomenu u kršćanskom, kapitalističkom, modernom, postmodernom društvu Zapada.

---

[6] Šire o ovome vidjeti: Mehmedalija Bojić, UZROCI GENOCIDA U BOSNI, El-Kalem, Sarajevo, 2001.

1.1. SOCIOLOGIJA POSLIJE HOLOKAUSTA NAD JEVREJIMA I GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA

Iskustvo holokausta koje su ponudili historičari razmatra se kao jedna vrsta sociološkog ”Laboratorija”. Holokaust je osvijetlio iskustva našeg društva što nisu vidljiva i zato nisu empirijski dostupna bez ”laboratorijskog značenja”. Drugim riječima, predlaže Zigmund Bauman (Zygmunt Bauman):[7] „…da mi doživimo holokaust kao veoma značajnu probu savremenog društva i njegovih skrivenih mogućnosti.”[8]

U praksi to ide do istog cilja – prikazati holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima kao jedan sveobuhvatan socijalni fenomen sa kojim živimo.

---

[7] Zigmund Bauman (Zygmunt Bauman), rođen 1925. godine u Poznanju, u Poljskoj, profesor je sociologije na univerzitetima u Varšavi, u Poljskoj, u Londonu i u Lidsu, u Engleskoj, zatim u Tel-Avivu, u Izraelu. Zigmund Bauman je danas jedan od najpoznatijih sociologa koji je doprinio razumijevanju socijalnih i kulturnih aspekata modernog i postmodernog perioda. ”Projekt modernog pokazao se”, kaže Bauman, “kao poraz angažmana ljudskosti i ljudske odgovornosti, i otišao je do uspostave neljudskosti u društvu.” Ove teme Bauman je analizirao u više svojih knjiga: GLOBALISERING OG MENNESKELIGE KONSEKVENSER (GLOBALIZACIJA I LJUDSKE POSLJEDICE); POSTMODERNITETS ETIKK (POSTMODERNA ETIKA) kao i u svom najpoznatijem djelu MODERNITET OG HOLOCAUST (MODERNIZAM I HOLOKAUST) za koje je dobio evropsku Amalfi nagradu za sociologiju, 1989. godine. U ovom djelu Bauman analizira najmračniji dio 20. stoljeća – istrebljivanje Jevreja od nacista. Bauman razmatra holokaust u uzajamnoj vezi sa modernim društvom i razvojem tehnologije i birokratije. Nije naodmet reći i to da je Zigmund Bauman, kao poljski Jevrej, preživio koncentracioni logor Aušvic (Auschwitz). Izvor: (http://.atk.at./septak/sep98/bauman.htm).

[8] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (MODERNIZAM I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 79.

I holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima kao jedan unikat potpuno su determinirani proizvod specifične grupe socijalnih, političkih i psiholoških faktora koji su doprinijeli jednoj privremenoj suspenziji civilizacijskih normalnih utjecaja na ljudske postupke. I holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima slom su savremenosti, a ne njen proizvod.

Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima bacaju svjetlo na društvenu patologiju i zahtijevaju suštinsku reviziju modernih historijskih tendencija, civilizacijskih procesa i osnovnih tema sociološkog istraživanja.

Činjenica je da sociologija ne uzima problem genocida ozbiljno, a profesionalni sociološki doprinos izučavanju genocida marginalan je i beznačajan. Izvršena sociološka istraživanja pokazuju opravdanu sumnju da holokaust nad Jevrejima a naročito genocid nad Bošnjacima više govore o sociološkom stanju, nego što sociologija, u sadašnjem svom stanju, može reći o ovim najalarmantnijim društvenim pojavama.

Današnja akademska sociologija funkcioniše više kao kolektivno vježbanje za zaborav i zatvaranje očiju. Zato, bez revidiranja osnovnih pretpostavki u sociološkom diskursu, čovjek ne može uraditi ništa drugo osim ovo što se već ima.

Na Zapadu relevantni naučni autoriteti holokaust nad Jevrejima i masovne zločine nad Bošnjacima s pravom definišu kao genocid. Kada se govori o zločinima nad Bošnjacima, brojni istraživači (historičari, sociolozi, pravnici i drugi) postavljaju mnoga pitanja, među kojima i sljedeća:

- Kako je historija mogla omogućiti to što se dogodilo u Bosni i Hercegovini?
- Kako se mogao definisati taj ”konflikt”?
- Ko su učesnici?
- Je li to bio građanski rat, rat između suverenih država (agresija) ili je to bio vjerski rat?
- Je li potvrđena ili negirana teorija o ”Bosanskom konfliktu” kao evropskoj kršćanskoj odbrani od islama?

Genocid nad Bošnjacima, kao sve što se dogodilo u Bosni od 1991. do 1995. godine, bio je proba za postavljanje lažno zabrinjavajućih pitanja poslije i proba za uspostavu novog međunarodnog poretka u

21. vijeku, prije, a opsada Sarajeva poslužila je kao laboratorija za ispitivanje ljudske izdržljivosti. Ono što su Sarajevo i Bosna i Hercegovina preživjeli bilo je svjetsko čudo. Bošnjacima su davani preteški zadaci, a oni su spontano, neartikulisano i sjajno, dakle prirodno, odgovarali na takve izazove.

U tom kontekstu veoma je važno pokušati naći odgovore na suštinska pitanja:

- Kakav je značaj genocida nad Jevrejima i Bošnjacima za sociologiju uopće?
- Jevrejska ”krivnja” i bošnjačko “prokletstvo” u njihovoj historiji?
- Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima kao kulminacija evropskog kršćanskog antisemitizma i “odbrane” od islama – kao unikatni fenomeni?
- Egzistira li genocid uopće kao jedna logična pratnja moderne birokratije?

Postavljanjem hrabrih pitanja u ovom radu ”Bosna se pokušava suprotstaviti sociologiji”. Na taj se način otkrivaju slabe strane sociologije i dovode u pitanje horizonti sociološkog saznanja skučenog, i prije svega, nezainteresovanosti sociologije za pitanje genocida u Bosni. Ovo je samo pokušaj, u sferi društvenih nauka, da se splet događaja neviđene okrutnosti dovede do diskursa, odnosno, brutalno nanošeni, da se bol i poniženje, koji su po svojoj prirodi nejezički, dovedu do svoje artikulacije. Ovdje se testiraju društvene teorije i njihov istraživački instrumentarij na jednom radikalnom društvenom fenomenu kao što je genocid u Bosni i to nakon desetogodišnje sramne šutnje.

Mogu li se onda i holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima razumjeti kao jedan slom civilizacijskih mogućnosti? Ako nas holokaust i genocid nešto uče, onda je to sprečavanje sličnih barbarskih postupaka u budućnosti.

Šta se tu može učiniti?

1.2. ČINI LI SAVREMENOST ZLO MOGUĆIM?

U rasističkoj teoriji, naročito nacističkoj, ugrađen je jedan paradoks. Najviše je uočljiv rasistički utjecaj na mobilizaciju savremenih osjećanja straha. Svi nacistički teoretičari i ideolozi koristili su jevrejsko semitsko porijeklo da bi ih označili kao opasnu vrstu ljudi i opasnost za savremenost.

Ideolozi rasizma i nacizma naglašavali su strah za socijalna previranja i identificirali su savremenost sa ekonomskim i moralnim vrijednostima i optužili Jevreje da su oni opasnost i da su odgovorni za napad na te ljudske vrijednosti. Na drugoj strani, rasizam je, kao svjetsko razumijevanje i jedan efektivan praktično politički instrument, nezamisliv bez moderne nauke, moderne tehnologije i birokratske države. Kao takav rasizam je čisto proizvod savremenosti. Savremenost je učinila rasizam mogućim. Rasizam je moderno oružje.

Rasizam razumije zajednicu kao niz različitih osuda ili negativnih osjećanja između grupa. Istovremeno, rasizam se razdvaja od drugih osjećanja. Ako su svi tipovi antipatije i animoziteta između grupa rasizam i ako postoji tendencija držanja stranaca, odnosno onih različitih od nas na distanci, onda nije nešto naročito esencijalno i radikalno novo.

Za Baumana **„rasizam je intimna strana savremenog života, odnosno, rasizam je neprijateljstvo prema onome što je drugačije.** To je prirodna reakcija na prisustvo stranaca i nečega što je nepoznato (u svakoj formi ljudskog života). Prva reakcija na nešto nepoznato je uvijek antipatija što često vodi do agresije. To uvijek ide spontano. Rasizam nema potrebu za inspiraciju. On ne treba teoriju za legitimaciju mržnje. On se koristi kao instrument u političkoj mobilizaciji masa.”[9]

---

[9] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 101.

To je već ispoljavanje prijetnje jednoj grupi koja može biti vjerska grupa ili slično, jedan ekonomski rival u konfliktu, rival u raznim razdiobama ili slično. Insistiranje na zajedničkoj historiji, tradiciji, kulturi karakteristike su rasizma. Rasizam karakteriše jedna kvazi-biološka argumentacija u smislu - bijela rasa superiornija je nad crnom ili žutom i slično.

„Rasizam je praksa kombinovana sa strategijom, arhitekturom i medicinom – jedan socijalni sistem u stvarnosti. U savremenom svijetu, koji karakterišu lična kontrola, razvijena tehnologija i administracija, rasizam se javlja kao određena kategorija kontrole i staranja o svemu i svačemu i priprema za sve. Rasizam dolazi na svoje kada je povezan sa jednim planom za perfektno društvo, a ostvarivanje tog plana odvija se organizovano i sistematski. U slučaju holokausta bio je to plan duhovnog oslobađanja njemačkog carstva. Bilo je to njemačko carstvo koje nije imalo mjesta za one drugačije. Naravno, tamo nije bilo mjesta naročito za Jevreje. Taj njemački duh bio je nazvan nasljednim genetskim faktorom poznatijim kao arijevska krv ili arijevska rasa.”[10]

Za objašnjenje rasističkog shvatanja jevrejstva Bauman citira Alfreda Rozenberga (Alfred Rosenberg) koji kaže: ”Jevrejstvo, to je napad koji dolazi iz jevrejske duše. Jevreji se ne mogu osloboditi od ovih napada. Ako ih krstite deset puta, oni će biti uvijek ono isto, antikristi i materijalisti. Zato se mora izvršiti njihovo uništenje, izoliranje, razdvajanje i slično. Samo fizičko razdvajanje i prekidanje svih komunikacija ili njihovo potpuno uništavanje može ih učiniti bezopasnim.”[11]

Nacistički najvažniji zadatak, kao jedna aktivna politika, bio je uspostaviti rasno zdravu naciju: ”Ako odstranimo bolesni dio našeg organizma, to neće pomoći sadašnjim generacijama, ali hoće onim što dolaze.”[12]

Nacistički planovi o perfektnom društvu polazili su od toga da će se stranci, a posebno Jevreji, kao nešto nepoznato i različito, držati izdvojeno i pod kontrolom. Šta sa fizički i mentalno hendikepiranim? Za njih je bila pripremljena nova originalna strategija.

---

[10] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOKAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 104.

[11] Isto, str. 105.

[12] Isto, str. 106.

Za naciste Jevreji nisu bili jedna rasa kao pripadnici drugih rasa, pogotovo Jevreji nisu bili kao oni. Jevreji su bili jedna antirasa. „Rasa koja truje sve druge rase. Jevreji kao nenacionalni element i vječni neprijatelj jednog nacionalnog društva kao što je ovo. Jevreji su nevidljiv element koji se raširio po cijelom svijetu. Oni kao takvi optuženi su od nacista da mogu uništiti univerzalnu prirodnu logiku."[13]

Kada je Hitler pripremao svoje trupe za "sve bitke" za njemačku rasu, mislio je da je to rat u ime rase. Ovakvo razumijevanje "socijalnog inžinjerstva umjetnosti" kao jednog naučnog projekta značilo je odstranjivanje svakog "ometajućeg elementa".

U tom kontekstu prirodna nauka bila je legitimirana kao jedini kult, a naučnici kao Božiji poslanici. Prirodna nauka, ideali i asketski moral išli su ruku pod ruku. Sve je bilo podvrgnuto objektivnom istraživanju: ljudski temperament, karakter, inteligencija, asketsko naslijeđe, pa čak i politička orijentacija.

Godine 1938. Valter Frank (Walter Frank) opisuje "raspoloženje" prema Jevrejima kao jednu sagu ili njemačku naučnu utakmicu protiv svjetskog jevrejstva. Od prvog dana kada su preuzeli vlast, nacisti su osnovali naučni institut koji su vodili profesori biologije, historije i patologije, sa zadatkom izučavanja jevrejskog problema.

Isto tako, nauka nije bila radi ličnog usavršavanja i općeg dobra. Nauka je postavljena u službu usavršavanja vlasti. Ljudski život i ljudske potrebe podvrgnuti su planiranju i administriranju. Medicina je dobila ulogu različitih formi dijeljenja i razdvajanja novih elemenata, šta će živjeti i ko, a šta će umrijeti i ko.

Hitlerov vokabular i retorika bili su puni raznih bolesti, infekcija, zaraza, kuga.

Uništavanje je sadržavalo biološku destrukciju onih različitih, slabih i neželjenih. Pored toga, Hitler je naredio uništavanje psihički i fizički oštećenih osoba Nijemaca, sa jednom vrstom lažne eutanazije.

---

[13] Isto, str. 107.

Istovremeno, rađeno je na osnivanju jedne nove nadrase organizovanim parenjem odabranih žena Njemica i muškaraca Nijemaca.

Bio je to početak jednog planiranog zločina protiv čovječnosti.[14]

---

[14] Prva varijanta bila je da se Jevreji presele na Madagaskar. No, 20. januara 1942. godine na Vanzekonferenciji (Wannsekonfererenz) 15 najviših nacističkih funkcionera izmijenilo je plan u ”konačno rješenje” koje je predviđalo fizičko uništenje svih Jevreja i oduzimanje njihove imovine u korist Trećeg rajha. Navest ćemo samo neke, istina dosta grube, cifre da bi se shvatila sva stravičnost ovog genocida (ove cifre odnose se na broj Jevreja 1939. godine ne računajući Jevreje koji su emigrirali iz Njemačke po dolasku Hitlera na vlast). U Poljskoj je bilo oko 3,500.000 Jevreja, a u životu je ostalo oko 250.000, od kojih je oko 200.000 izbjeglo u Sovjetski Savez. U Sovjetskom Savezu, gdje je veliki broj Jevreja oko 3,000.000 bio koncentrisan u zapadnim oblastima koje je fašistička Njemačka okupirala, uništeno je oko 1,000.000. U Litvaniji od oko 120.000 ostao je u životu sasvim neznatan broj. U Njemačkoj je bilo 500.000, a u Austriji oko 200.000. Od njemačkih Jevreja spasila se oko jedna trećina, dok je ostatak uništen. U Čehoslovačkoj od 360.000 preživjelo je oko 40.000, u Mađarskoj od oko 500.000 ostalo je u životu oko 150.000. U Holandiji je od 110.000 Jevreja uništeno oko 100.000. U Rumuniji od 750.000 Jevreja uništeno je 500.000. Također je gotovo sasvim uništeno grčko jevrejstvo (110.000). U Jugoslaviji je za vrijeme Drugog svjetskog rata ubijeno oko 60.000 Jevreja.

Prije Drugog svjetskog rata u svijetu je bilo 18,000.000 Jevreja. Fašistička Njemačka i njeni saveznici likvidirali su oko 6,000.000, dakle jednu trećinu. Šire o ovome vidjeti: Simon Dubnov, KRATKA ISTORIJA JEVREJSKOG NARODA, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1961, str. 256.

1.3. GENEZA GENOCIDA

Proučavanje genocida sa aspekta društvenih i historijskih nauka, koje postepeno dobija svoj oblik od početka 1980-ih godina i traje još i danas, uglavnom je proisteklo iz dvije vrste studija. S jedne strane, broj detaljnih i temeljnih studija u vezi sa određenim slučajevima genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa, koji su se dogodili u historiji, znatno se povećao tokom proteklih decenija. S druge strane, sve je više stručnjaka za društvene nauke, koji, polazeći od svojih disciplina i kroz primjenu različitih teorijskih pristupa, proučavaju aspekte genocida i druge zločine uperene protiv određenih grupa. Među njima su politolozi, sociolozi i antropolozi, kao i kriminolozi, psiholozi i psihijatri. Pored toga, postoji ogromna literatura čiji su autori osobe koje su preživjele genocid, očevici i posmatrači, a ima i izuzetno dobrih studija koje se bave različitim aspektima ove teme, čiji su autori dobro obaviješteni novinari, pravnici i pripadnici drugih profesija.

Bez ikakve namjere da kažemo da je oblast genocida u potpunosti proučena, ipak bi se moglo reći da su ta proučavanja dobila svoju određenu formu tokom proteklih decenija, zahvaljujući trudu istraživača i istaknutih autora kao što su Raul Hilberg (Raul Hilberg), Leo Kuper (Leo Kuper), Frenk Čalk (Frank Chalk), Kurt Jonason (Kurt Jonassohn), Helen Fein (Helen Fein), Robert Melson (Roberth Melson), Irvin Louis Horovic (Irving Louis Horowitz), Omer Bartov (Omer Bartov), Jehuda Bauer (Yehuda Bauer), Izrael Černi (Israel Charny), Ervin Staub (Ervin Staub), Norman Neimerk (Norman Naimark) i drugi, jer se rezultati njihovog istraživačkog rada i onoga što su napisali i dalje smatraju veoma značajnim, a danas i mnogi mladi stručnjaci novim studijama daju svoj doprinos ovoj oblasti.

Otkako je prvi put upotrijebljen, 1944. godine, u knjizi pravnog stručnjaka Rafaela Lemkina (Raphael Lemkin) ULOGA SILA OSOVINE U OKUPIRANOJ EVROPI (AXIS RULE IN OCCUPIED EUROPE), izraz „genocid" postao je uvriježen i ušao je u široku upotrebu. Međutim, ispostavilo se da je taj pojam izuzetno složen i težak i da u sebi sadrži različita značenja. U spomenutom djelu Lemkin piše: „Nove koncepcije zahtijevaju nove termine. Pod genocidom mislimo na destrukciju nacije ili neke etničke grupe... općenito govoreći, genocid ne znači neophodno direktnu destrukciju nacije. Radije namjeravamo označiti koordinirani plan različitih akcija sa ciljem da je destrukcija od suštinskog temelja za život nacionalnih grupa sa ciljem uništenja grupa kao takvih."[15] Godinama je ovaj pojam bio predmet rasprave političara i diplomata, pravnika i pravnih stručnjaka, historičara i stručnjaka za društvene nauke, kao i raznih drugih intelektualaca i šire javnosti. Tokom tih rasprava istaknuti su neki aspekti genocida i srodnih masovnih zločina dok su neki drugi njihovi aspekti ostali uglavnom neistraženi. Bez obzira na izvjesno šire slaganje stručnjaka za ovu oblast oko osnovnog značenja pojma „genocid", još i danas se vode rasprave o najprikladnijoj definiciji i konceptualizaciji. Može se zaključiti da značenje ovog pojma još nije u potpunosti utvrđeno, osim u slučajevima u kojima postoji strogo utvrđena pravna koncepcija.

Lemkin je 1947. godine napisao članak u listu Američki časopis za međunarodno pravo (American Journal of International Law): „... zločin genocida obuhvata svakojaka djela, uključujući ne samo lišavanje života već i sprečavanje života (putem abortusa, sterilizacije), kao i postupke koji u znatnoj mjeri ugrožavaju život i zdravlje (vještački izazvane infekcije, tjeranje na rad do smrti u posebnim logorima, namjerno razdvajanje porodica u cilju raseljavanja..."[16]

---

[15] Raphael Lemkin, AXIS RULE IN OCCUPIED EUROPE (ULOGA SILA OSOVINE U OKUPIRANOJ EVROPI), Karnegijeva zadužbina za mir u svijetu, Washington, D.C., 1944, str. 79. Citirano po: Ton Zwaan, ZBORNIK RADOVA: SREBRENICA OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005, str. 27. .

[16] Raphael Lemkin: GENOCIDE AS A CRIME UNDER INTERNATIONAL LAW (GENOCID KAO OBLIK ZLOČINA PO MEĐUNARODNOM PRAVU), American Journal of International Law, br. 41, 1947, str. 147; Isto, str. 27.

Otprilike u isto vrijeme, vijećalo se unutar nekoliko odbora u Ujedinjenim nacijama, što je na kraju doprinijelo da se donese Konvencija Ujedinjenih nacija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koju je Generalna skupština UN-a usvojila 9. decembra 1948. godine.[17] Konvencija UN-a o genocidu označila je kraj lične borbe Rafaela Lemkina da genocid označi kao zločin po međunarodnom pravu. Lemkin, poljski advokat pobjegao iz Poljske 1938. godine, argumentovano je osnivač područja za studije genocida. Ne samo da je Lemkin izumio termin genocid, kombinirajući grčku riječ genos (rasa ili pleme) sa latinskom riječju cidere (ubiti) nego je igrao i ključnu ulogu u ustano-vljavanju Konvencije o genocidu. Kao što je opće poznato, u članu 1 Konvencije potvrđuje se da genocid „bilo da je počinjen u miru ili ratu, po međunarodnom pravu predstavlja zločin koji se potpisnice obavezuju da će spriječiti i kazniti."[18]

Prema definiciji iz člana 2 genocid predstavlja: „Svaki od sljedećih postupaka koji su počinjeni u namjeri da se, u cjelini ili djelimično, uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa, kao takva: a) ubijanje pripadnika grupe; b) nanošenje teških tjelesnih ili psihičkih povreda pripadnicima grupe; c) namjerno nametanje toj grupi uvjeta za život za koje je smišljeno da će dovesti do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja; d) uvođenje mjera koje imaju za cilj spriječiti rađanje/potomstva/ u toj grupi; e) namjerno premještanje djece iz te grupe u neku drugu grupu."[19]

---

[17] U vrijeme usvajanja Konvencije, pa i poslije, neke članice Ujedinjenih nacija željele su ići dalje u smjeru proširenja definicije genocida, pa su predlagale da definicija obuhvata i tzv. kulturni i ekonomski genocid, dok su druge članice željele dodati političke motive genocida. Francuski predstavnik napominjao je da ”iako je genocid u prošlosti počinjen na rasnim i religioznim osnovama, jasno je da će motivacija za ovaj zločin u budućnosti biti političke prirode”. Sovjetski predstavnik nudio je realan razlog za isključenje ”politički definiranih grupa” ističući da bi njihovo uključenje bilo protivno ”naučnoj definiciji genocida” i reduciralo djelotvornost Konvencije, čime bi Konvencija u tom slučaju bila aplikabilna na bilo koji akt političkog kriminala.

[18] LJUDSKA PRAVA – ODABRANI MEĐUNARODNI DOKUMENTI - KONVENCIJA O SPRJEČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA, Ministarstvo vanjskih poslova BIH, Sarajevo, 1996, str. 9.

Prema riječima dvojice poznatih autora iz ove oblasti, Franka Čalka i Kurta Jonasona, genocid se može definisati kao: „...oblik jednostranog masovnog ubijanja, u kojem država ili neki drugi organ vlasti namjerava da uništi jednu grupu, kao što su ta grupa i pripadništvo njoj definisani od strane počinioca."[20]

Helen Fein, priznati stručnjak za genocid, potvrdila je da je genocid „...kontinuirano i namjerno djelovanje počinioca koje ima za cilj da neposredno ili posredno fizički uništi jednu zajednicu putem onemogućavanja biološke i društvene reprodukcije pripadnika te grupe, koje se kontinuirano vrši bez obzira na to što se žrtva predala ili što od nje ne prijeti nikakva opasnost."[21]

Još jedan stručnjak za genocid, Izrael Čarni, predložio je definiciju genocida: „... masovno ubijanje velikog broja ljudskih bića, u slučaju kada se ne radi o vojnoj akciji protiv vojnih snaga zakletog neprijatelja, već u slučaju kada su žrtve u suštini nezaštićene i bespomoćne."[22]

---

[19] LJUDSKA PRAVA – ODABRANI MEĐUNARODNI DOKUMENTI – KONVENCIJA O SPRJEČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA, Ministarstvo vanjskih poslova BIH, Sarajevo, 1996, str. 9 i 10.

[20] Frank Chalk i Kurt Jonassohn, THE HISTORY AND SOCIOLOGY OF GENOCIDE. ANALYSES AND CASE STUDIES (HISTORIJA I SOCIOLOGIJA GENOCIDA: ANALIZA I STUDIJE SLUČAJEVA), Yale University Press, u saradnji sa Institutom za proučavanje genocida iz Monterala New Haven/London, 1990, str. 23. Citirano po: Ton Zwaan, ZBORNIK RADOVA: SREBRENICA OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005, str. 29.

[21] Helen Fein, GENOCIDE: A SOCIOLOGICAL PERSPEKTIVE (POSMATRANJE GENOCIDA IZ SOCIOLOŠKOG UGLA), Sage Publications, London, 1993, str. 24; Isto, str. 29.

[22] Israel Charny, TOWARD A GENERIC DEFINITION OF GENOCIDE (PREMA GENERIČKOJ DEFINICIJI GENOCIDA), u djelu GENOCIDE: CONCEPTUAL AND HISTORICAL DIMENSIONS (KONCEPCIJSKE I HISTORIJSKE DIMENZIJE GENOCIDA), priredio George J. Andreopolis, University of Pennsylvania Press, Philadelpihia, 1994, str. 66; Isto, str. 29.

Irvin Louis Horovic genocid definiše kao: „... strukturno i sistematsko uništavanje nedužnih ljudi od birokratskog državnog aparata."[23]

Kao primjer za trenutno uobičajeno i laičko značenje pojma genocid može se citirati definicija Vebsterovog rječnika „TREĆEG NOVOG MEĐUNARODNOG RJEČNIKA" („THIRD NEW INTERNATIONAL DICTIONARY OF THE ENGLISH LANGUAGE"). Pod odrednicom genocid navodi se da genocid predstavlja: „...namjernu primjenu sistematskih mjera (kao što su ubijanje, nanošenje tjelesnih ili psihičkih povreda, nehumanih uvjeta za život, sprečavanje rađanja), koje su smišljene da dovedu do istrebljenja jedne rasne, političke ili kulturne grupe ili do uništenja njenog jezika, religije ili kulture."[24]

Mogli bi se citirati i mnogi drugi autori i izvori, ali iz tih primjera bit će jasno da mnogi stručnjaci, obično usredsređeni na namjerno masovno ubijanje i uništavanje nedužnih ljudi, kao osnovno značenje pojma genocid, naglašavaju različite dimenzije genocidnog procesa u cjelini i skreću pažnju na njegove različite aspekte.

Genocid je svakako zločin kažnjiv po međunarodnom pravu, a mnogi čak smatraju da je to najteži i najgnusniji oblik zločina u historiji čovječanstva. U članu 3 Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida stoji: „Kažnjiva će biti sljedeća djela: a) genocid; b) zavjera da se izvrši genocid; c) neposredno i javno poticanje da se izvrši genocid; d) pokušaj da se izvrši genocid; e) saučesništvo u genocidu."[25] Iz tog je razloga počiniocima genocida na svim nivoima odgovornosti obično jako stalo da se genocid zataška, da se drži u tajnosti, da se poriče, dok, s druge strane, žrtve imaju svako pravo na ostvarenje pravde, a preživjeli s pravom zahtijevaju da se njihova sudbina i njihovi gubici priznaju, tako da očekuju neku vrstu zadovoljenja i pravde. Stoga nije ni čudo što se genocid može smatrati koncepcijom o kojoj se vode mnoge rasprave.

---

[23] Irving Louis Horowitz, TAKING LIVES: GENOCIDE AND STATE POWER (ODUZIMANJE ŽIVOTA: GENOCID I DRŽAVNA VLAST), New Brunswick: Transaction Publishers, 1997, četvrto izdanje, str. 21. Citirano po: Ton Zwaan, ZBORNIK RADOVA: SREBRENICA OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005, str. 29.

[24] Merriam-Webster, WEBSTER'S THIRD NEW INTERNATIONAL DICTIONARY OF THE ENGLISH LANGUAGE, UNABRIDGED (WEBSTEROV TREĆI NOVI MEĐUNARODNI RJEČNIK ENGLESKOG JEZIKA, INTEGRALNA VERZIJA), Könemann, Keln 1993, str. 947. Citirano po: Ton Zwann, ZBORNIK RADOVA: SREBRENICA OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005, str. 30.

[25] LJUDSKA PRAVA – ODABRANI MEĐUNARODNI DOKUMENTI, Ministarstvo vanjskih poslova BIH, Sarajevo, 1996, str. 11.

Helen Fein je razradila jedno korisno sredstvo uz čiju se pomoć može otkriti i ući u trag zločinima genocida. Ona tvrdi da postoji pet osnovnih kriterija na osnovu kojih se može reći da se radi o genocidnoj politici ili o genocidu. Ukratko rečeno: „- postoji kontinuitet u napadima koje su počinioci izvršili da bi uništili pripadnike neke grupe; - počinioci djeluju kolektivno ili na organizovan način; - žrtve su odabrane samo zato što pripadaju nekoj grupi; - žrtve su bespomoćne ili su ubijene, bez obzira na to da li su se predale ili su pružale otpor; - uništavanje se vrši s ciljem ubijanja, a ubistvo je sankcionisano od počinilaca.”[26]

U ovom kontekstu značajno je istaći da Gregori H. Stenton (Gregory H. Stanton), američki član i predsjednik Odbora za posmatranje genocida, govori o „osam etapa genocida: 1. klasifikacija; 2. simbolizacija; 3. dehumanizacija; 4. organizacija; 5. polarizacija; 6. pripremanje; 7. istrebljivanje i 8. poricanje. U svakoj etapi, ukoliko se djeluje preventivno, može se zaustaviti genocid kao proces.”[27]

Iako je Konvencija u početku dočekana sa dobrodošlicom, kao jedan značajan napredak u Međunarodnom pravu, kritička pitanja i komentari ubrzo su dominirali u debati naučnika. Obezbjeđujući odobrenje od nekih država članica UN-a da su potrebni kompromisi, pojavilo se nekoliko analitičara da raspravljaju o definiciji genocida u Konvenciji što se završilo sa različitim i mnogo restriktivnijim formulacijama nego što je bila početna Lemkinova. Holandski pravni ekspert Piter Drost (Pieter Drost) mišljenja je da pet tačaka iz Konvencije „ne pokrivaju sve moguće načine i sredstva namjernog uništavanja ljudske grupe, kao takve. Destrukcija ljudske grupe može imati formu kroz deportaciju ili masovno raseljavanje. Iseljavanje grupe iz njihovog tradicionalnog doma može doprinijeti smišljenoj destrukciji grupe."[28]

---

[26] Helen Fein, GENOCIDE: A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE (POSMATRANJE GENOCIDA IZ SOCIOLOŠKOG UGLA), Sage Publications, London, 1993, str. 25-27. Citirano po: Ton Zwaan, ZBORNIK RADOVA: SREBRENICA OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005, str. 29.

[27] Gregory H. Stanton, THE EIGHT STAGES OF GENOCIDE (OSAM FAZA GENOCIDA), www. genocidewatch.org.

Drugi element definicije genocida, u Konvenciji o genocidu koji izaziva kontroverze, jest potreba da počinilac ima namjeru uništiti odabranu grupu, koja mora biti odlučno dokazana da bi mogla biti osuđena. Helen Fein je istakla „da je dokazivanje namjere problematično u odsutnosti pisanog ovlaštenja ili javnih izjava. Namjera je najteži element genocida za dokazivanje."[29]

Lemkinov pogled suštine genocida bila je namjerna destrukcija ljudskih grupa. Lemkin je također isticao da takva destrukcija može biti postignuta i drugim sredstvima osim masovnim ubijanjem – dezintegracijom političkih i društvenih institucija kulture, jezika, nacionalnog osjećanja, religije i ekonomske opstojnosti, naprimjer. Ovo je nazvano kulturnim genocidom. Zbog ovog pogleda Lemkin je bio uključen u izradi samo nacrta Konvencije. Prilikom izrade prijedloga i konačne verzije on je „ispušten". „Ispuštanje" je bilo poželjno ne samo od SAD-a i drugih zapadnih zemalja, od kojih su mnoge posjedovale kolonijalne teritorije bez vlastitih vlada, nego i od jednog broja novih postkolonijalnih zemalja trećeg svijeta radi njihovog zadržavanja prava nad različitim nacionalnim manjinama uključenim unutar njihovih kolonijalno ocrtanih granica. Zbog toga, iako je markirala ugaoni kamen Međunarodnog prava, UN-ova definicija Konvencije malo je korištena u nauci.

---

[28] Pieter N. Drost, UNITED NATIONS LEGISLATION OF INTERNATIONAL CRIMINAL LAW (UN LEGALIZACIJA MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG PRAVA), Leyden, 1959, str. 124. Citirano prema: L.B. Jensen, GENOCID: SLUČAJEVI, POREĐENJA I SAVREMENE RASPRAVE, Danski Centar za holokaust i studije genocida, Kopenhagen, 2003, str. 232-237.

[29] Helen Fein, "DISCRIMINATING GENOCIDE FROM WAR CRIMES: VIETNAM AND AFGANISTAN REEXAMINED" (RAZLIKOVANJE GENOCIDA OD RATNOG ZLOČINA: PODSJEĆANJE NA VIJETNAM I AFGANISTAN), Denver Journal of International Law and Policy Vol. 22, Denver, 1993, str. 41. Citirano prema: L.B. Jensen, GENOCID: SLUČAJEVI, POREĐENJA I SAVREMENE RASPRAVE, Danski centar za holokaust i studije genocida, Kopenhagen, 2003, str. 232-237.

Genocid u Bosni i Hercegovini nametnuo je potrebu proširenja originalne UN-ove definicije genocida s najmanje tri elementa: sistematsko i masovno silovanje žena, prinudno raseljavanje stanovništva, opsada gradova uz uništavanje kulturnih i historijskih spomenika i namjerno ubijanje civila slučajnom i ciljanom artiljerijskom vatrom. U tom cilju, grupa pravnih stručnjaka iz Bosne i Hercegovine pokrenula je inicijativu za dopunu međunarodne definicije o genocidu, na Međunarodnom kongresu za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, održanom u Bonu (Bonn) od 31. augusta do 4. septembra 1995. godine. Međutim, glomazni, komplikovani i neefikasni aparat Ujedinjenih nacija pokazao je još jednom sve svoje slabosti ne reagujući na spomenutu inicijativu.[30]

---

[30] Šire o ovome vidjeti u: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991 – 1995 – ZBORNIK RADOVA SA MEĐUNARODNOG KONGRESA ZA DOKUMENTACIJU GENOCIDA U BOSNI I HERCEGOVINI 31. AUGUST – 4. SEPTEMBAR 1995, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997, str. 587 – 607.

1.4. TERMINOLOŠKI PROBLEMI

Prva stvar o kojoj se slažu gotovo svi autori koji se bave proučavanjem genocida jeste da pažljivo treba napraviti razliku između genocida i rata (međudržavnog, koji može biti i agresija, ili građanskog).

Rat, pa prema tome i agresija, „u savremenom smislu te riječi, obično podrazumijeva sukob praćen nasiljem koji se odvija između dviju ili više suverenih država, koji se prvenstveno vodi između pripadnika njihovih oružanih snaga. To može podrazumijevati i znatan broj vojničkih žrtava. Međutim, vojne i civilne žrtve rata ne smatraju se žrtvama genocida."[31]

Građanski rat podrazumijeva sukob praćen nasiljem koji se odvija između dviju ili više naoružanih i organizovanih strana u jednom društvu, koje su prethodno bile u sastavu iste suverene države. Američki historičar i sociolog Čarls Tili (Charles Tilly) okarakterisao je takvo stanje kao „stanje revolucije ili kao stanje višestrukog suvereniteta". „Umjesto jedne suverene države koja je ranije postojala i koja je imala monopol nad nasiljem na cijeloj svojoj teritoriji, sada na toj istoj teritoriji postoji dvije ili nekoliko naoružanih strana, koje se bore oko te države, a svaka od njih tvrdi da ima monopol nad nasiljem, dok je prethodni monopol na centralnom nivou rasparčan i srušen."[32]

---

[31] Ton Zwaan, ON THE ETYMOLOGY AND GENESIS OF GENOCIDE AND OTHER MASS CRIMES DIRECTED TOWARDS SPECIFIC GROUPS (O ETIMOLOGIJI I GENEZI GENOCIDA I DRUGIH MASOVNIH ZLOČINA UPERENIH PROTIV ODREĐENIH GRUPA), Center for Holocaust and genocide Studies of the Royal Netherlands Academy of arts and sciences, Amsterdam, novembar 2003, str. 22. Citirano po: Ton Zwaan, ZBORNIK RADOVA: SREBRENICA OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005, str. 33 - 35.

[32] Citirano po: Ton Zwaan, ZBORNIK RADOVA: SREBRENICA OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005, str. 33.

Genocid spada u oblik jednostranog, a ne dvostranog ili višestranog, ubijanja, dok su žrtve - uglavnom nezaštićene i bespomoćne pred silinom počinilaca genocida, pa čak i onda kada ne predstavljaju apsolutno nikakvu prijetnju - mete progona, nasilnog protjerivanja sa njihovih ognjišta, deportacije i potencijalnog, kao i stvarnog uništenja. „Genocid je zločin različit od svih zločina protiv čovječnosti i implicira intenciju kompletne ili djelimične eksterminacije izabrane grupe, te je zato najteži i najveći zločin protiv čovječnosti. Specifičnost genocida ne proizlazi iz opsega ubijanja niti divljaštva i nečešća koje karakterizira počinioce, nego iz same namjere uništenja određene grupe ljudi.”[33]

Genocid je zločin najvećeg ranga i zato je to **zločin protiv čovječnosti i međunarodnog prava**. Genocid je pravni izraz za ove aktivnosti. Genocid se događao mnogo puta u ljudskoj historiji i prolazio je nekažnjeno. Mnogi tvrde da će se on dogoditi ponovo i da će ponovo prolaziti nekažnjeno.

U stručnoj literaturi o genocidu, prije agresije na Bosnu i Hercegovinu, nije korišten izraz **”etničko čišćenje”.** Nema nekog univerzalnog objašnjenja za pojam ”etničko čišćenje.” Najbolje je objašnjenje u njegovom poimanju razlike od genocida koja se ogleda, prije svega, u ideološkim procesima koji generiraju ove procese. Dok je za ”etničko čišćenje” karakteristično takozvano “humano preseljenje”, “prekomponovanje teritorije koja se kontroliše”, “zamjena teritorija”, deportovanje određene grupe radi ”čišćenja određenog područja” uz mnoge elemente prisile, za genocid je karakteristično uništavanje određene grupe na određenom mjestu.

S tim u vezi treba reći da je etničko čišćenje eufemizam, fraza koja podrazumijeva aktivnosti koje su kao “bezazlene, svakodnevne, čak dobre”. Da li hapšenja, silovanja, progoni, ubistva mogu biti stvar čišćenja? Ovo je jezik koji štiti dželata i posmatrače. Etničko čišćenje nije ništa drugo nego planski i metodički čin koji prethodi ubistvima! To je racionalna strategija kojom se vrši izolacija žrtve i homogenizacija dželata u cilju pripreme izvršenja masovnih ubistava. “Termin etničko čišćenje znači genocid u svim njegovim oblicima”[*], a pored toga je i sociocid – ubijanje društva, posebno društva različitosti. Zapadni lideri davali su preveliku važnost racionalnosti etničkog čišćenja, a nisu kao prepoznali rezultate etničkog čišćenja. Verbalno su ga čak i osuđivali, ali su ga nečinjenjem podržavali.

---

[33] Ton Zwaan, ON THE ETYMOLOGY AND GENESIS OF GENOCIDE AND OTHER MASS CRIMES DIRECTED TOWARDS SPECIFIC GROUPS (O ETIMOLOGIJI I GENEZI GENOCIDA I DRUGIH MASOVNIH ZLOČINA UPERENIH PROTIV ODREĐENIH GRUPA), Center for Holocaust and genocide studies of the Royal Netherlands Academy of arts and sciences, Amsterdam, novembar 2003, str. 34. Citirano po: Ton Zwaan, ZBORNIK RADOVA: SREBRENICA OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005, str. 33 - 36.

Prilikom razotkrivanja uzroka koji dovode do zločina genocida dominiraju tri glavne grupe uzroka: politički, sociološki i psihološki.

Politički uzroci odnose se na moguću političku strukturu koja prethodi genocidu. To su uglavnom politička previranja karakteristična prilikom promjene političkih sistema kada političke elite traže ograničenja za reformisanje struktura vlasti, uz upotrebu svih mogućih sredstava, računajući i nasilje. Svi autori koji se bave proučavanjem genocida naglašavaju da kod pojave zločina genocida ukupna zapažanja, stavovi, ponašanje i odluke političkog rukovodstva na centralnom nivou predstavljaju odlučujući faktor. Genocid nije spontani izraz mržnje među zajednicama, koja postoji još od davnih vremena – mada mogu postojati i takve vrste mržnje, a pod određenim okolnostima mogu ih raspirivati i hladiti politički djelatnici i ideolozi. Genocid ne proistječe ni iz praiskonskih osjećanja naroda, koja vlada ili politička elita nije u stanju kontrolisati. Drugim riječima, genocid i drugi masovni zločini upereni protiv određenih grupa nisu pojave koje se razvijaju “odozdo prema gore”. Zločini genocida događaju se “odozgo prema dolje”, uz znanje, saglasnost i učešće državnih organa. Takva saglasnost i takvo učešće mogu se javiti u različitim oblicima. To može biti eksplicitna i javna politika koja je rezultat obično tajne strateške odluke najviših organa vlasti o ostvarivanju određenih političkih, ideoloških ili ekonomskih ciljeva. S druge strane, ta politika može biti prikrivenija, implicitnija i tajnovitija. U tom slučaju, stvarni počinioci zločina genocida djeluju uz tolerisanje, saučesništvo i prešutno odobravanje države.

---

[*] Prof. dr. Smail Čekić, UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991 - 1995, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1995.

Zahvaljujući odlukama donijetim na najvišem nivou, bilo da su one pojave u obliku eksplicitnih naređenja bilo da se prešutno podrazumijevaju, pojedinci i grupe na srednjim ili nižim nivoima vlasti imaju priliku i mogu doći do sredstava da tako postupaju, a da to prođe nekažnjeno. Štaviše, oni su često podstaknuti trenutnom političkom retorikom i isto tako dobijaju materijalnu nagradu za svoja nedjela.

Ne postoje slučajni ili nenamjerni zločini genocida. Proces genocida potječe od odluke ili paketa odluka političkog rukovodstva na centralnom nivou određene države. To rukovodstvo donosi odluku da pokrene politiku genocida, mada se takva odluka može pojaviti u raznoraznim oblicima. Takve odluke rijetko postoje u pisanoj formi. Odluke se donose usmeno, a zatim se dalje prenose nižim nivoima hijerarhije i to isključivo usmenim putem. Počinioci genocida na svim nivoima odgovornosti obično se služe uvijenim jezikom, zakamufliranim izrazima i eufemizmima da bi prikrili svoje prave namjere, kao i suštinu postupaka na koje se izdata naređenja odnose.

Zločin genocida ima za cilj da se neko otarasi određenih kategorija ljudi, da se oni uklone, izbace, isključe iz države, društva, zemlje, teritorije, iz nečijeg sela, malog ili velikog grada. Donošenje odluke o tome kada, gdje, kako, kojim tempom i na kojim područjima se to treba uraditi prepušteno je posebnim i provjerenim kadrovima. Kada se donese prva odluka, mogu se javiti neke veoma uopćene i neodređene odluke od kojih neke čak spadaju u domen fantastike. Te ideje uglavnom ukazuju na određeni opći pravac: prisilno iseljavanje, protjerivanje, mjere raseljavanja, razni oblici diskriminacije. Međutim, ne postoji nijedan detalj i realan plan za to, ne postoji scenarij, a kamoli projekt o tome šta se treba uraditi da bi se neko otarasio određenih kategorija ljudi. Detaljne pripreme i planovi dobijaju svoj oblik tek onda kada se donese jedna odluka ili više njih o generalnoj politici.

Na taj način proces genocida dobija zamah, izlazi iz početne faze i napreduje kroz proces planiranja i kroz prve organizovane napore da se ti planovi realizuju u praksi, ka sljedećoj fazi, u kojoj sve više postaje realnost. To je proces kojim se upravlja, organizovan je i manje-više koordiniran. Genocidna djela i postupci veoma brzo prelaze u rutinu. Proces planiranja postaje sve intenzivniji, planovi se sve više sprovode u praksi, a na osnovu toga, stječe se praktično iskustvo i obezbjeđuju se sredstva i metode koje će se sistematski primjenjivati u praksi, a onda će se mjere prisile i pojedinačni pokolji, što se u početku činilo slučajnim, zbiti u jedan genocid, u sistematski i krajnje brutalan progon određenih kategorija stanovništva.

Sve ovo ima veze sa završetkom procesa genocida. Kad se ti procesi jednom pokrenu, isti ljudi koji su ih započeli teško da će ih moći ili nikako neće moći zaustaviti. Iz raznoraznih razloga i u zavisnosti od raznih okolnosti i uvjeta, može doći do izvjesnog popuštanja, možda i kašnjenja ili čak i povremenih prekida u procesima genocida, ali, u većini slučajeva, oni bivaju konačno zaustavljeni tek nakon žestoke vojne intervencije spolja.

Sociološki uzroci fokusirani su na etnički, vjerski i nacionalni sastav grupa u jednom društvu, te na utjecaj ovih grupa na mogućnost genocida. Genocidu prethodi politička i ekonomska i svaka druga diskriminacija jedne nacionalne grupe, izražena u ograničenom pristupu obrazovanju ili onemogućavanju zapošljavanja u određenim državnim strukturama: vojnim, političkim, obrazovnim, policijskim i drugim institucijama, pod raznim izgovorima. Dugoročan društveni proces stvaranja nacije, između ostalog, predstavlja proces nečijeg uključivanja u društvo i isključivanja iz njega, a na isti način radikalni nacionalizam predstavlja ideologiju uključivanja i isključivanja, što, na kraju, predstavlja ideologiju napada i odbrane. Kad se radi o stanju teške krize, dijagnoza radikalne nacionalističke ideologije u svakom će slučaju u sebi sadržati definiciju stanja. Gruba i pojmovna podjela nacije na grupu koju činimo „mi" i na obično izrazito negativnu definiciju onih koji navodno predstavljaju neprijateljsku grupu koju čine „oni" za koje se smatra da su krivi za stanje u koje je nacija navodno zapala. Tipično je da se koristi takva retorika u kojoj se daju obećanja da će nacija doživjeti spasenje i iskupljenje onda kada se svi budu posvetili nacionalnoj stvari, kada se nacija bude očistila od „tuđinskih elemenata" i kada unutrašnji i spoljnji protivnici i neprijatelji budu poraženi.

Psihološki uzroci usmjereni su na neljudske postupke prema odabranoj grupi za izvršenje genocida. Odabrana žrtva definiše se kao manje vrijedna, te kao takva unaprijed označena i definisana kao žrtva i glavni krivac za nastali društveni očaj. Ovakva poruka šalje se najsavremenijim metodama propagande i uz upotrebu mas-medija putem kojih se širi mržnja i stvara neprijateljska slika o grupi, naciji, narodu, religiji, kulturi koja se želi eliminirati, odnosno uništiti. Budući da se „oni" zamišljaju kao oličenje apsolutnog zla, kao osnovni uzrok svih problema, kao neko ko predstavlja najveću prijetnju, protiv njih je dopušteno preduzeti sve mjere. Budući da su „oni" okarakterisani kao oličenje zla, na njih se više ne gleda kao na ljudska bića, a uobičajene moralne obaveze prema njima kao ljudskim bićima prestaju važiti. Oni su stavljeni izvan zakona, i to u najširem mogućem smislu, i treba ih isključiti, terorisati, oduzeti im imovinu, iskorijeniti ih, protjerati, otjerati što dalje iz zemlje ili pobiti. Kroz masovni pokolj poriče se da su „oni" ljudska bića. To se ispoljava i u načinu na koji se postupa sa žrtvama.

Zbog teme koju obrađujemo važno je podsjetiti da je Republika Bosna i Hercegovina nezavisna i samostalna država i zvanično priznata članica Organizacije ujedinjenih nacija od 22. maja 1992. godine.

Ovdje je veoma važno podsjetiti da je Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija Rezolucijom broj 713, od 25. septembra 1991, uvelo embargo za uvoz oružja ”svim stranama u bivšoj Jugoslaviji”. Embargo je važio do potpisivanja Dejtonskog sporazuma u decembru 1995. Rezultat ove rezolucije Ujedinjenih nacija jest zaleđeno naslijeđeno vojno stanje između ”zaraćenih strana” sa početka rata 1991. godine gdje su srpske agresorske i kolaboracionističke snage ”preuzele” sve vrste oruđa i oružja od Jugoslavenske narodne armije. Istovremeno Rezolucija 713. u praksi je značila onemogućavanje glavnoj žrtvi planiranog genocida – Bošnjacima/muslimanima - da se brane. Međunarodna zajednica tražila je ”neutralnost” za sve ”zaraćene strane” što je značilo dupli paradoks: prvo, dopušten je genocid, i drugo, žrtvi nije dopušteno da se brani, a o iskrenoj pomoći nije bilo ni govora.

U ovom kontekstu važno je sagledati proces genocida sa stanovišta žrtve. Feinova naglašava da se “progon i genocid vrše kontinuirano, bez obzira što su se žrtve predale ili što nisu predstavljale nikakvu prijetnju”.

U istom tonu, Čarni smatra da su žrtve, u suštini, “nezaštićene i bespomoćne”, dok Horovic žrtve opisuje kao “nedužne ljude”.[34]

Ono o čemu se slažu gotovo svi istraživači genocida je to da se žrtve obično biraju isključivo na osnovu toga što navodno pripadaju nekoj grupi ili kategoriji, određenoj za metu progona i uništenja. Oni ne postaju žrtve progona i zločina genocida ni zbog čega što su sami lično ili pojedinačno uradili ili što namjeravaju uraditi, niti zbog toga što su krivi za neki zločin ili prestup, niti zbog toga što predstavljaju bilo kakvu realnu prijetnju. Njihovo pojedinačno ponašanje, njihov pojedinačni identitet, slika koju žrtve imaju same o sebi, kao i njihovo samoodređenje, u velikoj su mjeri nebitni. Ono što se uzima u obzir kod izbora žrtve jeste da neprijateljski nastrojeni ljudi – dželati – određene pojedince posmatraju i definišu kao pripadnike neke grupe ili kategorije ljudi za koju oni smatraju da zaslužuje prekor i prezir.

Stručnjaci za društvene nauke i historičari koji se bave proučavanjem procesa progona i genocida također su istakli još nekoliko mehanizama i postupaka koji se redovno pojavljuju u tom kontekstu. Često je primijećeno, naprimjer, da je grupa, određena za progon, obično ranjiva. Također su iznijete tvrdnje da upravo ta ranjivost može biti jedan od glavnih razloga zbog kojih je ona i određena kao meta progona odnosno genocida. Svakako je mnogo lakše napasti neku grupu koja od samog početka nije mnogo moćna, nego neku grupu koja se utemeljila u društvu i koja je uticajna i moćna. Međutim, stav koji su iznijeli Čarni i ostali o tome da su žrtve “u suštini bespomoćne i nezaštićene” može se donekle doraditi, jer se ne radi toliko o tome da su žrtve relativno slabe i bespomoćne od samog početka procesa genocida, koliko o tome da zbog samog procesa genocida i tokom njegovog trajanja one postaju sve ranjivije i bespomoćnije. U određenim slučajevima, do toga može doći na različite načine, a u jednom te istom slučaju počinioci genocida mogu primijeniti različite taktike da bi žrtve lišile svake moći, kao i sredstava moći koje su one prethodno imale na raspolaganju.

---

[34] Ton Zwaan, CIVILISERING EN DECIVILISERENIG. STUDIES OVER STATSVORMING, NATIONALISME EN VERVOLGING (CIVILIZACIJA I ODSUSTVO CIVILIZACIJE: PROUČAVANJE NAČINA FORMIRANJA DRŽAVE I NASILJA, NACIONALIZMA I PROGONA), Boom, Amsterdam, 2001.

Stručnjaci za genocid zapazili su također određenu pojavu koja redovno prati proces progona i genocida i koja ciljnu/odabranu grupu obično zatječe nespremnom. “Naročito na početku takvog procesa potencijalnim žrtvama je veoma teško shvatiti šta se događa, pa čak i kasnije, kad je taj proces već uveliko u toku i kada je postao donekle uočljiviji, mnogim žrtvama i dalje je teško uvidjeti i shvatiti šta se događa i šta će se dogoditi. Očigledno je da počinioci genocida žele postići upravo takav efekt. Držeći svoje prave namjere u tajnosti, svjesno krijući svoje planove, kroz primjenu raznoraznih taktika, kroz namjerno obmanjivanje i zavaravanje dželati pokušavaju postići maksimalni efekt iznenađenja za svoja nedjela, da onesposobe žrtve, da pojačaju njihov osjećaj neizvjesnosti i nesigurnosti i da na taj način ostvare svoje ciljeve.”[35]

Čovjek još teže može zamisliti i doći do zaključka da neko od njegovih radnih kolega, poznanika, komšija ili drugih ljudi koje igrom slučaja poznaje planiraju i izvršavaju njegovo uništenje. Čak i oni koji imaju dobar predosjećaj ili mogu sa tačnošću predvidjeti šta ih čeka, samo donekle mogu shvatiti šta ih sve može zadesiti.

“U osnovi, postoje samo tri načina na koje ljudi, koji se suoče sa mogućnošću uništenja, obično reaguju. Mogu pokušati sakriti se ili pobjeći, mogu pružiti neki vid otpora ili se čak boriti i mogu pokušati prilagoditi se kako najbolje znaju i umiju trenutnim okolnostima i uvjetima koji se jako brzo i iz korijena mijenjaju.”[36]

---

[35] Ton Zwann, ABOUT GENESIS OF GENOCIDE AND ANOTHER MASSE CRIMES AGAINST DETERMINATE GROUPS (O ETILOGIJI I GENEZI GENOCIDA I DRUGIH MASOVNIH ZLOČINA UPERENIH PROTIV ODREĐENIH GRUPA), Centar za proučavanje holokausta i genocida holandske Kraljevske akademije nauka i umjetnosti, Amsterdam, novembar 2003, str. 45; Ton Zwaan, CIVILISERING EN DECIVILISERENIG. STUDIES OVER STATSVORMING, NATIONALISME EN VERVOLGING (CIVILIZACIJA I ODSUSTVO CIVILIZACIJE: PROUČAVANJE NAČINA FORMIRANJA DRŽAVE I NASILJA, NACIONALIZMA I PROGONA), Boom, Amsterdam, 2001, str. 51 - 57.

[36] Isto, str. 46; Ton Zwaan, CIVILISERING EN DECIVILISERENIG. STUDIES OVER STATSVORMING, NATIONALISME EN VERVOLGING (CIVILIZACIJA I ODSUSTVO CIVILIZACIJE: PROUČAVANJE NAČINA FORMIRANJA DRŽAVE I NASILJA, NACIONALIZMA I PROGONA), Boom, Amsterdam, 2001,str. 51 - 57.

Žrtve genocida, kada dospiju u ruke dželata, može zadesiti svakakva sudbina. “Mogu dospjeti u pritvor, na kraće ili duže vrijeme, u privremenim pritvorskim jedinicama, zatvorima, improvizovanim ili dobro organizovanim koncentracionim logorima ili biti izolovani u getima ili određenim dijelovima grada. Mogu biti prisiljavani da rade najteže fizičke poslove u gradovima, logorima ili na seoskim imanjima. Mogu biti deportovani pod različitim okolnostima i na različite načine: pješice, vozom, autobusima ili kamionima. Tokom samog transporta može se dogoditi da deportovana lica upadnu u zasjedu, da budu opljačkana i terorisana silovanjem, mučenjem, ranjavanjem i ubistvom, ili da, u nedogled, budu premještana sa jednog odredišta na drugo. Mogu biti neposredno ubijani u improvizovanim ili organizovanim pokoljima obavljenim na licu mjesta ili na posebnim, obližnjim ili udaljenim gubilištima. To se može dogoditi i kasnije, u logorima smrti ili na nekim drugim mjestima. Isto tako, postoji mnogo različitih načina da se ti ljudi unište i ubiju.”[37]

Ako čovjek pokuša zamisliti kakva je bila sudbina žrtava ne samo u općem smislu već i u svim užasnim detaljima, tek se onda može ponadati da će, donekle, uspjeti proniknuti u pravu suštinu procesa progona i genocida.

---

[37] Šire o ovome vidjeti: ZLOČINI UČINJENI U BOSNI I HERCEGOVINI 1992– 1995, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, maj 2003.

DRUGI DIO

HOLOKAUST

”… Holokaust je bio jedan okršaj između starih suprotnosti o kojima moderno društvo nije puno znalo, ili je znalo, ali ih nije moglo riješiti. I poslije holokausta nije urađeno puno da se razotkriju i otklone uzroci koji su doprinijeli da do ovoga dođe, te da se ovo više nikada ne ponovi.”

Zigmund Bauman

2.1. ETIKA ZLA – MILGRAMOVA TEORIJA

Bauman tvrdi da zlo koje holokaust, odnosno genocid proizvodi nije samo zlo koje dolazi od disciplinovanih ljudi u uniformama koji prate i provode stroga pravila od tačke do tačke. ”Prije nego što su obukli te uniforme, to su bili dobri očevi svoje djece, prijatni muževi svojih žena, pomagali svojim prijateljima u nevolji i slično. Izgleda gotovo nemoguće da su ti isti ljudi mogli ubijati nezaštićenu djecu, silovati maloljetnice i odvoditi muškarce u logore i tamo ih maltretirati i ubijati.”[38]

”Jesu li ti ljudi bili drugačiji od svih nas”, pitao se Stenli Milgram (Stenley Milgram), američki psiholog sa Jel univerziteta (Yale University). ”Jesu li to bile korumpirane, uništene i na činjenje zla spremne osobe? Ili je to bila jedna nesretna kombinacija različitih faktora koji su proizveli jednu defektnu i bolesnu osobu?”

U cilju boljeg razumijevanja holokausta, a što se svakako može koristiti i za razumijevanje ostalih genocida, Milgram je izvršio jedno empirijsko istraživanje bazirano na emocionalnim instinktima. On je zvanično objavio rezultate istraživanja 1974. godine. U poznatoj studiji OBEDIENCE TO AUTHORITY - POKORNOST PREMA AUTORITETU - VLASTI, baziranoj na seriji eksperimenata u kojima su pokusne osobe bile zamoljene za upotrebu električnih šokova na njima kao dijelu programa učenja, Milgram otkriva da je većina pokusnih osoba bila voljna dati električni šok osobama iz susjedne prostorije iako im je bilo objašnjeno da to pričinjava bol. Samo značajna manjina pokazala je želju da ne učestvuje u svemu tome. Oni su akceptirali ”naučni” test lidera o tome da je on, u ime budućnosti nauke, uzeo svu odgovornost na sebe. Ove osobe djelovale su očigledno sa čistom savješću.

---

[38] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 197.

Autoritarni sistem u Milgramovom eksperimentu bio je jednostavan i bez mnogo nivoa. Jednostavna eksperimentalna situacija rezultirala je jednostavne i dokučive rezultate. To je značilo da su dželati svoje postupke smatrali legitimnim. Naredba neposredno pretpostavljenog bila je najveći autoritet i nije zahtijevala potvrdu od većih autoriteta. Međutim, odlučujuća u svemu ovome je volja dželata da izvrši zločin. Ako dželat ima naredbu svog neposredno pretpostavljenog, onda on ne osjeća odgovornost za izvršeno djelo. To nije bila njegova inicijativa, mada je djelo izvršeno sa voljom. Odlučujući je faktor kako dželat prilagođava svoju volju autoritetu, ne prema naredbi nego prema autoritetu. Naredba koja nije došla od akceptiranog autoriteta nema nikakvo značenje. Zbog toga nije važno šta dželat radi i kako, već za koga i u ime koga to radi.

„Kada imamo situaciju i odnos naredbodavac i izvršilac, onda ustvari imamo situaciju prezentiranog stanja. Dakle, dželat vidi sebe u situaciji koju želi njegov naredbodavac. To prezentirano stanje u suprotnosti je sa autonomnim stanjem. U ovakvom stanju zločinac je pod punom kontrolom svojih neposrednih autoriteta. To reprezentovano stanje povezano je sa seljenjem odgovornosti kao elementarnim procesom. U takvim slučajevima odgovornost se uvijek nalazi u jednom međuprostoru između autoritarnog sistema, naredbodavca i dželata. Čovjek može reći da je organizacija kao cjelina instrument odgovornosti. Isto tako, organizacija koordinira kamuflažu uzročno–posljedičnih veza ovih postupaka, odnosno odgovornosti, tako da je veoma teško precizirati individualnu odgovornost jer učesnik u zločinu kao pojedinac smatra da odgovornost leži kod zvaničnih vlasti. A vlast i njeni predstavnici misle da je to što oni rade u interesu onih koji su ih izabrali.”[39]

---

[39] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 201.

Takva vrsta (ne)odgovornosti u ličnom značenju znači da se nemoralni, nezakoniti i nelegalni postupci mogu izvršavati i to sa puno entuzijazma od osoba koje smatraju da u svemu tome nema ništa nemoralno. U praksi to znači da je autoritet morala izbačen iz igre.

Važan dio u Milgramovoj teoriji su kontroverzni rezultati o odnosu između želje za izvršavanjem zločina i blizine žrtve. Milgramova teorija ide za time da je lakše nanijeti bol jednoj osobi ukoliko se ta osoba nalazi u daljini – kad čovjek vidi tu osobu na distanci. Mnogo je lakše, kaže Milgram, ako dželat vidi svoju žrtvu u daljini ili je uopće i ne vidi nego samo čuje.

Kad je direktni tjelesni kontakt neizbježan, dželat nema mogućnosti da previdi onaj uzročno–posljedični odnos između svog postupka i bola žrtve. Taj uzročno-posljedični odnos biva rasvijetljen, kao što je rasvijetljena i odgovornost za nanesenu bol.

Kratko rečeno, suština ove Milgramove tvrdnje je: ”Što je veći fizički i psihički razmak između dželata i žrtve, to je lakše izvršiti zločin. Odnosno što je cijeli taj proces više organizovan, to je lakše dželatu zadržati unutrašnji mir u sebi zbog učinjenog zločina.”[40]

Razlog da distanca pravi zlo lakšim funkcioniše očigledno psihički. Dželat je na taj način pošteđen unutrašnjeg bola, odnosno grižnje savjesti koja bi se eventualno mogla pojaviti kao posljedica onoga što on izvršava. Dželat može biti u sjeni i misliti da se ne događa nešto strašno, nešto što bi moglo opterećivati njegovu savjest. Ali ovo nije cjelokupno objašnjenje.

„Razlozi nisu samo psihičke prirode. Cjelokupan ovaj proces ima i svoj socijalni karakter. U modernom, racionalnom društvu organizacija je takva da se vrši podjela procesa na faze, pa postoji planiranje, racionaliziranje, funkcionalno specijaliziranje, usitnjavanje procesa i slično. Što je više taj racionalni proces organizovan lakše je učiniti zločin, nanijeti bol i imati osjećaj da se ne radi nešto ružno ni loše. Rezultati su bez rezerve pokazali: da, to je moglo biti urađeno. Poslije toga nije bilo lahko živjeti sa takvim rezultatima.”[41]

---

[40] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 202.

[41] Isto, str. 203.

Suština Milgramove teorije, kratko rečeno, jeste da zločini nisu, u tako velikoj mjeri, uvjetovani karakterom ličnosti, ali su zločini u velikoj mjeri uvjetovani odnosom između vlasti i načina vladanja. Zlo i neljudskost više su rezultat socijalnih relacija. Kada se ove relacije racionaliziraju i perfekcioniziraju čisto tehnički, kreirani su uvjeti za proizvodnju zla i neljudskosti. Milgram je, naravno, imao pravo. I ima ga sve više. Nažalost, u sociološkoj teoriji i praksi njegovi rezultati uzimaju se ne tako ozbiljno i sa jednom dozom podsmijeha i ironije. Milgramova tehnika bila je stavljena pod mikroskopska istraživanja. Po svaku cijenu, a od čitavog akademskog svijeta naročito, ovi rezultati pokušani su biti diskreditovani i poništeni. U naučnoj historiji nije poznato tako puno epizoda i događaja koji su bili izloženi takvoj kritici i takvom lovu u nastojanju da se rezultati obezvrijede i pokažu ništavnim. Kada se nešto ne može opovrgnuti, može se marginalizirati i ismijavati.

Ono najvažnije ovdje je povezanost između distance, proizvođenja distance i moralne neutralizacije. Razumjeti šta ovo sadrži znači razumjeti zašto je bilo apsolutno važno za planere holokausta ili bilo kog drugog genocida, pa i genocida u Bosni, podvrgnuti označenu grupu različitim vrstama apstrakcija. Samo kada je to učinjeno apstraktnim, nevidljivim procesom, mogli su se obrađivati milioni ljudi jer je intencija ”izgubila” karakter masovnog ubistva i umjesto toga kamuflirana kao tehnički zadatak koji je kao takav ipak veoma komplikovan. Ideologija, birokratija, tehnologija i naročito mediji tu su da pomognu da se masovna ubistva učine apstraktnim i kao takva mogućim. Masovna se ubistva tehniziraju i ”sistematski” depersonaliziraju tako da se ubistvo i ne smatra ljudskim djelom što ga čini osoba protiv osobe.

Mediji su nosioci radnje. Mediji ”nose” radnje od početka do izvršenja cilja. Veoma je važno pokrenuti radnju i to čine upravo mediji. Mediji imaju zadatak izbacivati iz igre sve moralno relevantne pretpostavke. Kratko rečeno: prezentirati proces kao apstraktan kroz distanciranje dželata i žrtve što znači moralno neutraliziranje od masovnih ubistava, od genocida.

Šta je sa pozicijom žrtve? Pozicija žrtve je pozicija autsajdera. Naime, žrtva je i fizički i psihički sama, mada fizička blizina drugih daje žrtvi grupni osjećaj. Ovaj grupni osjećaj rezultat je grupne obrade odabrane grupe, naroda i slično. Žrtva u ovakvim situacijama ne dobiva nikada ulogu aktivnog subjekta u ovom procesu.

”Svako od nas što je barem jednom, mimo svoje volje, upao u blato, zna kako je lijepo kada se čovjek iščupa iz njega. Ali oni koji su to doživjeli znaju kako je to vraški teško. Svaki pokušaj izvlačenja iz živog blata znači još više upadanje u njega. Ovaj primjer sa blatom može se uporediti sa sistemom nanošenja bola i činjenjem zla.”[42]

U procesu izvršenja zločina dželat postaje zarobljenikom tog procesa. Sve što je zločin veći, dželat je više povezan sa tim zločinom, a mogućnost da se dželat distancira od zločina postaje sve manjom. Zločinac postaje zarobljenikom svojih ranijih postupaka. Prvi korak u svemu tome je da se gube sve moralne skrupule, a cijena za povlačenje dželata iz procesa zločina postaje sve viša. Kada dželat osjeti pritisak ili potrebu bilo koje vrste da se povuče iz svega ovoga, obično to bude kasno. Dželat je postao slugom svojih ranijih postupaka. Ova povezanost obično je jača od nekih drugih faktora i ima odlučujuću ulogu.

”Da bi sakrio svoju prljavštinu, dželat mora hodati kroz blato uvijek. Ili, potpuno paradoksalno, da bi se očistio, mora se uprljati potpuno.”[43]

Što vrijeme više prolazi, dželat ima sve manje osjećaj i želju da revidira ili eventualno osudi svoje ranije zločinačke postupke. Što vrijeme više prolazi, solidarnost i povezanost među dželatima su sve veće. Oni imju zajednički osjećaj neodgovornosti, jer smatraju da je to što su oni uradili bilo dopušteno, opravdano i zakonski zasnovano, bez obzira što stalno dobivaju sve više protuargumenata i dokaza za izvršena kriminalna djela za koja moraju biti kažnjeni. Ovakav tip solidarnosti ima jedan cilj, a to je da se izbjegne kazna.

Kao što je poznato, većina ubistava u holokaustu vršena je ”apstraktno” (gas umjesto strijeljanja, ”naročita obrada” umjesto ubistva, daleko tamo u Poljskoj, a ne u Njemačkoj), tako da su obični personalni motivi, pretpostavke i osjećanja, uključujući i agresiju i mržnju, na jedan čudan način istrgnuti iz tog procesa kako bi se moglo obraditi šest miliona ljudi. U tome dolazi ona ”apstrakcija” koja obuhvata ne samo žrtve nego i dželate. Obje kategorije nestaju u magli i irelevantnosti što se odnosi i na njihove psihe, personalnost i individualnost.

---

[42] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 202.

[43] Isto, str. 198.

Nakon ove tvrdnje čini se da Milgramova hipoteza da užasna djela nisu izvršile užasne individue nego obični ljudi koji izvršavaju svoje obaveze onako kako to najbolje znaju dobija više na važnosti. Milgram je tvrdio i dokazao da je neljudskost povezana sa socijalnim relacijama. ”Kada su socijalne relacije tehnički usavršene, povećavaju se kapacitet i efikasnost za socijalnu proizvodnju neljudskosti.”[44]

Milgramov praktični eksperiment i teorija prethodili su uspostavi Baumanove teorije. Tako Bauman tvrdi da je Milgram došao do zaključka da u jednoj birokratskoj svijesti nema mjesta za moralne dileme. Birokratija se ne brine za situaciju određene grupe. Birokratija djeluje u jednom drugom sasvim suprotnom pravcu. Takvo birokratsko djelovanje ne brine se kako je objektu - žrtvi - u cijelom tom procesu i kako se žrtva osjeća. To što je važno je proces izvršenja zadatka – kako brzo i efektivno će to biti urađeno. „Birokratija pod moralom podrazumijeva disciplinu i lojalnost. Lojalnost znači izvršavanje obaveza opisanih u disciplinovanim zakonima. Pitanja etike i morala onda nemaju šta tražiti izvan birokratskog sistema. Taj sistem monopolizira sva socio-psihološka sredstva za moralnu ličnu regulaciju i postavlja to u službu birokratije. Birokratski dupli vještački proizvod je da se moralizira tehnologija, a istovremeno se poriče moralno značenje netehničkih sadržaja. Ovdje je samo riječ o tehnološkom procesu: je li on prikladan ili nije. Proces zločina definiše se kao tehnički zadatak i samo je važno koja će se sredstva upotrijebiti i kako.”[45]

---

[44] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 198.

[45] Isto, str. 199.

U ovakvom sistemu učesnici birokratskog procesa osjećaju zadovoljstvo nakon izvršene radnje koju im je autoritarni sistem naložio. Savjest učesnika u procesu opterećena je samo time rade li oni dobro svoj posao ili ne.

Milgram kaže: ”Unutar tog birokratskog sistema nema razgovora o moralu. Tu su samo pojmovi: lojalnost, obaveze, disciplina. Onaj najviši po hijerarhiji automatski je i najmoralniji. On je moralni autoritet. Oni ispod njega osjećaju ponos ili stid samo u odnosu na izvršene zadatke koje vrhovni autoritet zahtijeva.”[46]

U konkretnom životu to znači da je u jednom demokratskom društvu, suprotnom od totalitarnog sistema, važno imati pluralizam. Pluralizam je, po Milgramu, najbolji način da se spriječi učešće moralnih osoba u nemoralnim procesima. Individualna moralna savjest čuje se najbolje u nejedinstvu političke i društvene zbrke. Nacisti su prije svega morali otkloniti i najmanji politički pluralizam prije nego što su krenuli u realizaciju projekta holokaust. Tako su nacisti dobili jednu vrstu zajedničke ljudske volje za izvršenje nemoralnih radnji i nehumanih procesa koji su se kao takvi smatrali obaveznim i neizbježnim.

Mnogi zaključci koji su uslijedili nakon Milgramovog eksperimenta mogu se svesti na varijacije jedne centralne teme. Zlo je više u korelaciji sa socijalnim vezama nego sa određenim karakteristikama dželatove ličnosti. Porijeklo zločina je u puno većoj mjeri socijalnog karaktera nego karakteristika određene ličnosti. Ali isto tako, određene ličnosti imaju tendenciju pokazati svoju zločinačku stranu ako se pojave u jednom kontekstu, jednoj situaciji gdje je moral u autu i gdje je legitimirana neljudskost.

Bauman tvrdi da je, kao i svi eksperimenti, „Milgramovo istraživanje bilo izvršeno u vještačkim uvjetima. To je urađeno na dva načina: prvo, pokusne osobe bile su povezane sa organizacijom. Te pokusne osobe bile su plaćene za učešće u projektu samo jedan sat. Drugo, jedna druga grupa pokusnih osoba bila je konfrontirana sa liderom - autoritetom organizacije.

---

[46] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 200.

Pokazalo se da je autoritetov utjecaj veći ukoliko su pokusne osobe više vjerovale u povezanost organizacije, autoriteta i ostalih učesnika”.[47]

Želja da se neke radnje izvršavaju mimo svoje volje i protiv vlastite savjesti ne dolazi od običnog autoriteta nego je to rezultat utjecaja jednog precizno određenog i nedvosmislenog autoriteta. Takva volja nalazi utočište samo u organizaciji koja ne toleriše autonomiju misli niti organizacije. Tu se ne mogu naći dva člana organizacije sa istom količinom vlasti. Takva organizacija može funkcionisati dosta efikasno, izolirajući svoje članove od ostalog dijela društva nakon što je ostvarena precizna kontrola svih njihovih životnih aktivnosti i potreba.

Bauman kaže da ako neko ima sumnju nakon Milgramovog eksperimenta, onda se znanje o zlu može kompletirati eksperimentom izvršenim od Filipa Zimbardoa (Philip Zimbardo). „U Zimbardoovom eksperimentu nije bilo etabliranog autoriteta koji je imao želju za otklanjanje odgovornosti sa ramena pokusnih osoba. Sav autoritet što se nalazio u spomenutom eksperimentu je od pokusnih osoba. Jedino što je Zimbardo uradio je to da je pokrenuo proces dodjeljujući svakoj osobi jednu poziciju u internom mozaiku. Jedna grupa izabranih pokusnih osoba imala je ulogu zatvorenika, a druga grupa ulogu čuvara tih zatvorenika. Čuvari su dobili uniforme, čarape na glave i tamne naočale. Depersonalizacija je bila potpuna, isto kao i polarizacija, ali ne u smislu ko je igrao ulogu žrtve, a ko ulogu dželata, nego je odlučujuće bilo to što su neki (stražari) dobili totalnu, apsolutnu i nekontrolisanu vlast nad onim drugim (zatvorenicima - žrtvama). Stražari su, koristeći fantaziju, pokazali toliku inicijativu u maltretiranju zatvorenika da je to bilo iznad svih očekivanja. Demonstracija vlasti i moći bila je potpuna. Stražari su tjerali zatvorenike da pjevaju njihove pjesme, zatim da peru toalete četkicama za zube ili samo rukama i slično. Sve što su više zatvorenici izvršavali naređenja, viši je bio osjećaj vlasti i moći kod čuvara. Što su se više koristile te neljudske metode, to je više raslo poimanje da zatvorenici i nisu ljudi.”[48]

---

[47] Isto, str. 201.

[48] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 202.

Zaključak je veoma jednostavan: u većini ljudi, ne u svima, živi mali SS-oficir što samo čeka da se promijeni situacija pa da pokaže svoje pravo lice. Prezentirani eksperiment otkrio je prikrivenog Ajhmana (Adolf Eichmann) u običnim ljudima. To su one ”prikrivene” ili “uspavane ličnosti” u nama kao jedna referenca za nenormalne situacije ili odnose kada ovi drijemajući i prikriveni u nama dolaze do izražaja. Skoro sve osobe imaju u sebi ove potencijale koji se, u određenim situacijama, mogu izraziti kao nasilni i zločinački postupci.

Potpuno značenje spomenuti eksperiment dobio je kada je, kao rezultat, pokazao da su neke osobe dobile totalnu vlast nad drugim osobama. Pokazalo se da ako je u jednoj osobi bio taj „uspavani zločinac”, on će nastaviti to postojanje i dalje, sve dok postoji situacija za njegovo ispoljavanje. To može potrajati do vječnosti. U ovakvim situacijama nijedna vijest nije dobra vijest.

Na kraju ovog dijela da se još malo vratimo Milgramovom eksperimentu, odnosno teoriji. Zaključak do kojeg je došao Stenli Milgram (Stanley Milgram) na kraju svoje studije ne navodi na veliki optimizam. On objašnjava svoj eksperiment tako da je otkrio ljudsku sposobnost za odricanje onog humanog u sebi što je pretpostavka da čak i one unikatne osobe mogu biti uvučene u velike institucionalne strukture. I što je još gore, opominje Milgram: ”Ovo je jedna fatalna greška kojom nas je priroda obdarila i kojom u jednom dugom periodu daje našoj vrsti šansu za preživljavanje.”[49]

Milgram više fokusira na odsustvo ljudskosti, a Bauman insistira više na značenju suprotnog odnosa između pripremljenosti za zločin i blizine žrtve. Bauman, radi naučne istine i objektivnosti, suprotstavlja Milgramovom istraživanju knjigu pod naslovom AUTORITATIVNE LIČNOSTI (THE AUTHORITARIAN PERSONALITY)[50], koju je izdala grupa naučnika sa Adornom (Theodor Adorno) na čelu. AUTORITATIVNE LIČNOSTI je knjiga koja je bila obrazac za mnoga istraživanja koja su uslijedila mnogo godina poslije toga.

---

[49] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturibliotek, Oslo, 1997, str. 203.

[50] Theodor W. Adorno, THE AUTHORITARIAN PERSONALITY (AUTORITATIVNE LIČNOSTI), Norton & Inc; Abrdgd edition, New York, 1993.

U oštroj kritici spomenute Adornove uticajne studije Bauman formulira svoju tezu da ”užas ima puno više bližih veza u socijalnoj interakciji nego u samom karakteru ličnosti ili u drugim osnovama. Zločin ima znatno više socijalno porijeklo nego karakteristiku ličnosti”.[51] Ova perspektiva čini naivnim vjerovanje Adorna i njegovih bliskih saradnika i objašnjenje o nacističkom neprijateljstvu prema Jevrejima koje se moglo postići od intervjua što su priznavali ili otkrivali podršku za antisemitske osude ili rasizam generalno.

Bauman kaže da ”njihovi nalazi i tvrdnje nisu mogli biti empirijski dokazani”. Tako, naprimjer, za Adorna i njegove kolege „nacizam je bio nešto zlo i strašno zbog toga što su nacisti bili ružni i strašni. A nacisti su bili zli, ružni i strašni zbog toga što zle, ružne i strašne osobe imaju tendenciju i žele da budu nacisti. Po tome je nacistički trijumf morao biti rezultat neuobičajenog nagomilavanja ovakvih osoba? Dakle, rezultati ovog istraživanja bili su bazirani na jednoj personalnoj determinanti/predodređenosti za potencijalni fašizam. Socijalni elementi ovdje nisu uzimani u obzir kao eventualni faktori uticaja. U Adornovim očima svijet je bio podijeljen na rođene naciste i njihove žrtve”.[52]

Ali šta sa, u ovom kontekstu, ”neprijatnom tvrdnjom” da mnoge simpatične i prijatne osobe mogu biti nacisti ako za to dobiju mogućnost?

Ovo pokazuje da je holokaust/genocid, iako je bio i jeste jedinstven u toj vrsti, u modernom društvu i u režiji mas-medija moguć ponovo na sličan način ”strukturalno”, ali vrlo rado sa drugom grupom žrtava i dželata. Iako je holokaust historijski jedinstven, ipak je ponovljiv.

Zato se holokaust nad Jevrejima, odnosno genocid uopće, ne tiče samo onog vremena i prve žrtve nego se tiče i nas što smo preživjeli i živimo u jednom društvu gdje su distanca, tehnifikacija i naročita obrada ”onih drugih” nešto što ”nije nestalo” sa Hitlerovim nestankom i nestankom Hitlerove Njemačke, nego što se promatra kao strukturalna osobina modernog društva, iz godine u godinu sve više i više.

---

[51] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 202.

[52] Isto, str. 203.

Tako je švedski predsjednik vlade Goran Person (Gøran Person) na seminaru posvećenom borbi protiv nacizma, u januaru 2001. godine, rekao: ”Prijetnja od nacizma je veća nego što to možemo pretpostaviti. Imam osjećaj da se nacizam razvija danas brže nego što mislimo i mimo naše volje da to zaustavimo.”[53]

Slično je i sa onom otkrivenom opasnošću što stoji u procesu distance, izbacivanja i isključivanja, nepriznavanja, apstrakcije. Aušvic (Auschwitz - Oswienzim), Srebrenica, Omarska, Sarajevo samo su imena za ono što se može dogoditi ponovo ako se veza između morala i sposobnosti osjećaja prekine. Zadatak je zato uzeti ozbiljno ova bolno stečena znanja i onemogućiti sve pokušaje isključivanja i iskopčavanja.

---

[53] Gøran Person, predsjednik Vlade Kraljevine Švedske, TV2 TV Tekst, Bergen, 31.01. 2001.

2.2. KAKO JE HOLOKAUST/GENOCID BIO MOGUĆ?

Da se ukratko podsjetimo da je jevrejski problem u Njemačkoj počeo sa ekonomskom krizom krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina dvadesetog stoljeća, dolaskom nacista na vlast i optuživanjem Jevreja, prvo, da su oni krivi za njemački poraz u Prvom svjetskom ratu. Drugo, Jevreji su optuženi da u novim ekonomskim previranjima žele zavladati svijetom. Da bi pojačali tu njihovu ”krivnju”, nacisti su potegli grješno pitanje o ubistvu Isusa Krista i optužili Jevreje za njegovo ubistvo jer ga nisu htjeli priznati kao Božijeg poslanika. Na tim religioznim suprotnostima građen je mit o rasnoj i nacionalnoj suprotnosti u kojem su arijevska rasa i njemačka nacija dobile zadatak da spase kršćansku Evropu od nadolazeće jevrejske opasnosti i jevrejstva kao glavnog kršćanskog neprijatelja.

Nacistički antisemitizam je zapravo predstavljao inicijalni upaljač za rasplamsavanje sličnih raspoloženja kod drugih naroda i kroz to pridobijanje saveznika u borbi za svjetsku prevlast. Osnovni moto u svim antijevrejskim spisima bio je širenje fame o moći međunarodnog jevrejskog kapitala, a i o zloupotrebama te moći. Ni nacistički ni drugi fašistički pokreti nisu se na tome mogli zaustaviti. Srpska pravoslavna crkva i lično patrijarh Varnava (Petar Rosić) označavali su Hitlerovu akciju kao „bitku koja služi čitavom čovečanstvu” i 1937. godine Crkva je štampala zvaničnu publikaciju u kojoj su Jevreji označeni kao nosioci „tri najveća zla: masonstva, kapitalizma i komunizma”. Godine 1938. i državna politika Kraljevine Jugoslavije negirala je postojanje jevrejskog pitanja u Jugoslaviji, a istovremeno je izbacila jedinog Jevreja iz Senata i izjavila da jevrejske izbjeglice iz Njemačke nisu dobrodošle u Jugoslaviju.[54] Iz rasističkih koncepcija o čistoti i rasnosti vlastitog, „Božijom providnošću izabranog” naroda morala se razvijati bolesna mržnja prema drugim, „manje vrijednim” narodima i rasama namijenjenim da služe onim „višim” i „izabranim”.

Na tim osnovama, tvrdi Zigmund Bauman, Jevreji su historijski iskonstruisani kao „svjetski univerzalni ljigavci”. Zato antisemitizam, po njemu, nije bio izraz – slučaj suprotstavljenih ekonomskih interesa mada je to, istina, bilo korišteno kao argument za antisemitizam. „Antisemitizam sadrži poimanje Jevreja kao nečega demonskog, uvijek kontroverznog i uvijek prisutnog u konfliktnim zonama i regionima. Borba protiv ljigavosti, arhetipskog neprijatelja sigurnih granica i identiteta morala je biti važan instrument za izvršavanje dobijenog zadatka. Jevrejska osobina bila je jedan aktivan ili pasivan, direktan ili indirektan utjecaj na savremeno naslijeđe sa zasnovanim granicama. Ili što je tada rečeno: Samo mrtav Jevrej je dobar Jevrej, oni tek rođeni su prijetnja, oni su boljševici, oni su kapitalisti, oni su opasni bilo da su siromašni ili bogati.”[55] Jevreji u Njemačkoj zaista su bili bogati i u realizaciji „konačnog rješenja” jevrejskog pitanja postojali su veliki izgledi da to silno bogatstvo prigrabe nacisti.

Dejvid Rous (David Rousset), jedan od preživjelih iz koncentracionog logora, primjećuje da je kod običnih ljudi sve moguće. „Aušvic (Auschwitz) je jedno podsjećanje o jedinstvenom užasu i nerazumljivoj svireposti. Ali to nije dovoljno razumjeti samo tako. Činjenica holokaust/genocid – intenzivno diskutovana u njemačkom historijskom vremenu – dovela je mnoge da počnu promatrati nacističko uništavanje Jevreja kao prekretnicu u modernoj historiji. Ako identificiramo sebe sa običnim ljudima, onda nismo pripremljeni da razumijemo da je to što se dogodilo bilo moguće, a pogotovo da razumijemo kako se to moglo dogoditi.”[56]

---

[54] Philip D. Cohen, SRPSKI TAJNI RAT, Ljiljan, Sarajevo, 1996, str. 103-104.

[55] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 78.

[56] Isto, str. 79.

Ovaj nedostatak razumijevanja intelektualno je uznemiravajući, ali nam i pomaže da nas plasira kao obične ljude, što mi i jesmo, na pravu stranu viza vi (vis-a vis) dželata. Mi volimo misliti kako oni što su izvršili zločin nisu slični nama. Jesu li zaista oni što su učestvovali u užasu morali biti po svojoj unutrašnjosti i po svom vanjskom izgledu neobični ljudi?

Razmišljati ovako znači izbaciti sebe izvan domašaja razumijevanja holokausta/genocida. Spriječiti da ovaj izazov što se iznosi o holokaustu kao historijski događaj bude priznat, u najgorem je slučaju učestvovanje za osnivanje i dalje izvođenje lične pretpostavke, ili, mogli bismo reći, onog mišljenja što je učinilo holokaust/genocid mogućim u prvoj fazi.

Ako je to poruka koja se izvodi iz holokausta/genocida, a to je prvo značenje da smo voljni da napustiti one prve dvojne, podijeljene premise o tome što se dogodilo da je to bilo, u svojoj osnovi, neobično, te kao takvo zahtijeva, u najmanju ruku, neobične, da ne kažemo abnormalne ljude koji su to izvršili. Samo ako se odreknemo takvog načina odbrane, onda je to znak da smo počeli graditi sami sebe u tom pravcu koji može spriječiti da se nešto slično više nikada ne dogodi.

U već citiranoj knjizi MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Zigmund Bauman pokušava opisane premise učiniti dostupne kritici. Spomenutom knjigom Bauman traži jednu moralnu teoriju koja može biti uvod u novo znanje o holokaustu/genocidu. Centralne teze te nove sociološke teorije o moralu koju je lansirao Bauman niže su navedene.

Ova teorija daje mogućnost za širenje iscrpnog objašnjenja o tome kako je holokaust/genocid mogao biti jedna realnost, a ne samo jedna mogućnost, između mnogih ostalih, u tom modernom vremenu. Bauman razumije civilizaciju kao destrukciju što sadrži državni aparat i centralizaciju vlasti, nezaustavljiv porast birokratije i korištenje moderne tehnologije u postizanju zacrtanih ciljeva.

Svi ovi faktori veoma su važni. Ali isto tako, kada se svi oni uzmu zajedno, postavlja se pitanje koje je postavila još Hana Arent (Hannah Arendt)[57] u svojim refleksijama o Ajhmanu (Eichmannu): Kako je bilo moguće da kod izvođača tog ”konačnog rješenja” pobijedi jedan takav scenarij? Hanino pitanje obrće perspektivu i podstiče nas da istražujemo kako obični, za razliku od abnormalnih ljudi, mogu izvršiti masovna ubistva. Kod usmjeravanja pažnje na jedno osjećanje saučesništva u zlu kod susreta licem u lice, Arent upozorava na duboko moralno sustezanje koje se mora potisnuti ili nadvladati ako individua želi učestvovati u ubistvu. Kratko rečeno, kompleks, odnosno smetnja koja je proizvela i koja svjedoči o fizičkom bolu morala se eliminisati na svim nivoima u procesu uništavanja ako se to željelo izvršiti bez psihičkih lomova kod osoba koje to izvršavaju.

---

[57] Hana Arent (Hannah Arendt) jedna je od najviše spornih modernih filozofa. Njene studije o totalitetu, biti - suštini nasilja i obliku nasilja pokazuju se kao uvijek

Bauman tvrdi da moralni kompleks prema nasilnom zločinu ima tendenciju da bude pokopan u srazmjeri kako brzo su tri nabrojane teze isplative: da je zločin autoritativan; da je zločin rutina kroz podjelu uloga u procesu nasilja; da je zločin dehumaniziran kroz indoktrinaciju i ideološke definicije.

Potpuno je moguće za jedan dobro razvijeni državni aparat osnovati istovremena tri značenja za masovna ubistva. Drugim riječima, nije uobičajeno da centralni organi jedne moderne države označe jednu grupu ljudi kao cilj za ”naročitu obradu”. U nacističkom žargonu uništavanje Jevreja bilo je kamuflirano riječima ”naročita obrada”. U svom monumentalnom djelu UNIŠTAVANJE EVROPSKIH JEVREJA (THE DESTRUCTION OF THE EUROPEAN JEWS) historičar Raul Hilberg (Raul Hilberg) izradio je shemu da bi pokazao kako je proces ”naročite

---

aktuelne. Njene studije preživljavaju određeni historijski kontekst vremena kada su nastale. Kada su kontroverze o njenoj knjizi o Ajhmanu bile najviše u SAD-u, 1963. godine, neki od njenih najljućih kritičara pokušali su je isključiti iz društva naučnika i istraživača sa obrazloženjem da je ona samo jedna novinarka. Istina, ona je i novinarka. Arent je relativno lahko prelazila preko promjenljivosti vremenskih ideala o naučnosti. Nauku je razumjela kao podudarnost naučnih metoda sa objektom i zato kao naučni pogled na lično kao jedino važeći izvor za ljudsko priznavanje, prije svega, u svijetu. Za Arent mišljenje je ono najvažnije. ”Misliti znači uzeti sa sobom to o čemu mislimo i prenijeti ga na neko drugo mjesto”. Arent misli zato jer ona želi razumjeti to što se dogodilo. U njenom vremenu dogodio se civilizacijski slom u kulturnom središtu (Njemačkoj). Jedan narod kao autsajder je uništen i izbačen iz životne arene.

obrade” struktuiran u jednom modernom društvu. Struktura je interesantna jer može biti aktuelna u različitim sistemima, vremenima i kod različite grupe ljudi odabrane za ”naročitu obradu”.

Hilbergova shema izgleda ovako:

Definicija određene grupe
▼
Davanje otkaza zaposlenima
▼
Koncentracija
▼
Iskorištavanje radne snage i mjere za izgladnjivanje
▼
Uništavanje
▼
Oduzimanje ličnih stvari od ”naročito obrađenih”[58]

Kao što Hilberg primjećuje, etape su logično određene: osniva se jedna racionalna sekvenca razuma koja prezentira najefektivnije sredstvo za postizanje željenog cilja tako da se uništavanje jedne grupe, kao jedino ”razumno rješenje”, svodi na tehničke i administrativne zadatke. Nakon svakog koraka u procesu briše se cilj ili, bolje rečeno, žrtvovana grupa nestaje iz vida. Tako se žrtve sve više i više prikazuju kao nešto što je ”na drugom mjestu”, ”odsutni”, ”nepoznati” i ”anonimni”. Žrtve postaju nevidljive, one više nisu žene niti muškarci, nisu više ljudi. Kao nevidljive, u ovom razumijevanju, žrtve prestaju da budu, da egzistiraju za one druge.

Ovdje dolazimo do jedne odlučujuće tačke u poimanju ovog problema. Ovdje se ono moralno značenje za djelimično brisanje iz vida ne može zanemariti. Opisana sekvenca briše žrtve iz vida jer, kaže

---

[58] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 80.

Bauman, ”moral nije uzeo osjećanje”. Zašto? “U susretu sa distancom moral zastaje. Moral ne prekida most između distance što u velikoj mjeri razdvaja ego od alter ega. Jednostavnije rečeno, moral nije u stanju uraditi to što moderni ljudi očekuju od njega. Drugo, u toj distanci žrtva je izvan pogleda što onemogućava razotkrivanje onog drugog za nas i tako nam daje neko značenje. Ovo dovodi do toga da se moral razumijeva kao neka vrsta vlasti. Zato je moral uvijek onaj nevidljivi drugi, jedan moralni izgubljeni drugi.”[59]

Šta sadrži radikalni pogled na društvo i moral i kakva je veza između ovoga dvoga? Hana Arent (Hannah Arendt) u knjizi AJHMAN U JERUSALIMU (EICHMANN IN JERUZALEM) piše: ”Moralna maksima i religiozna poruka poznata kao ‘Ne ubij’, u slučaju holokausta i genocida je nestala. Osobe koje su dobro mogle razlučiti šta je zločin, a šta nije, dopustile su da budu vođene ličnim snagama i konačno njihovom voljom i oni su to učinili, jer više nije bilo pravila koja su se morala poštovati.”[60]

Bauman bira zadržavanje kod socioloških aspekata refleksija Arentove i zato ne ide u probleme o tome kako će se neko prilagoditi osuđivanju onoga jedinstvenog. Bauman hvali Arentovu zato što ona postavlja pitanje o ”moralnoj odgovornosti za suprotstavljanje socijalizaciji”. Mada, kaže Bauman, „misliti, suditi i djelovati moralno znači plivati uzvodno, a moralna zaštita dobija značenje uvjeta bez kojeg se ne može”.[61]

Podsjetimo se, ovdje nije riječ o bilo kojem modernom društvu nego je riječ o nacističkoj Njemačkoj, gdje su osnivanje i razmjena razumijevanja u jednoj zvaničnoj zoni bili potisnuti uz pomoć sveobuhvatnih političkih mjera. Ako imamo slučaj da nastup jedne osobe može biti moralan i ako taj način može osuditi njegova grupa, ili obrnuto: ako jedna radnja može biti prikazana tako da cijelo društvo može biti nemoralno, onda je pitanje: Na osnovu čega individualni akter može saznati šta je moralno, a šta nije? Šta je to što čini mogućim pogled na ova dva elementa i da se prava strana drži odvojeno od pogrešne?

---

[59] Isto, str. 81

[60] Hannah Arendt, EICHMAN IN JERUZALEM (AJHMAN U JERUSALIMU), Viking, New York 1963, str. 123.

[61] Isto, str. 124.

Da se podsjetimo Baumanovog ”da moral nije proizvod jednog društva”. Po Baumanu „moral je nešto čime se manipulira, moral je nešto što se eksploatiše. Ljudska sposobnost da gleda između pogrešnog i ispravnog mora se utemeljiti na nečemu drugom, kao naprimjer ljudskoj svijesti po čemu se čovjek razlikuje od životinje, ne na sudaru društvene ”kolektivne svijesti”, o čemu govori Dirkem (Emil Dűrkem)”.[62]

Bauman objašnjava gledanje šta je ispravno tvrdnjom da se to nalazi u biološkoj konstituciji čovjeka, fiziološkim potrebama i psihološkoj snazi. Bauman tvrdi da je sposobnost gledanja te razlike između ispravnog i neispravnog već razvijena, dakle, nešto što je već sadržano u ljudskoj biološkoj konstituciji. Spomenuta uloga faktora vidi se isključivo u ”manipulaciji moralnim sposobnostima”. Ali šta je to i od čega se ta sposobnost sastoji? Je li to urođeno? Skoro. Moramo tražiti druga mjesta, a ne samo metafizičku osnovu ljudskih moralnih sposobnosti, kaže Bauman i dodaje: ”Ako moralnu sposobnost vidimo prisutnu prije socijalnog razvoja i ispred zadnjeg spomenutog pokušaja za manipulaciju i oblikovanje; ako se sposobnost ili to što individua nosi doda jednom kapacitetu za odolijevanje, onda se društveni faktori o kojima je riječ pojavljuju kao prateći problemi. U kojim okolnostima je to odolijevanje moguće? Šta je veza da bi se jedna sposobnost razvila?”[63]

Je li trivijalno tvrditi da je ljudska individua onemogućena za utjecaj socijalnih faktora od rođenja pa nadalje? Zato može zvučati malo čudno kada Bauman predstavlja socijalne snage potpuno na kursu sudara onoga što on zove ljudska moralna sposobnost. Za jednu takvu sposobnost značajna mogućnost je ako se što prije odvoji od utjecaja onoga socijalnog. „Nosilac sposobnosti – ljudski subjekt - dobija svoj status kao subjekt samo unutar jednog socijalnog okruženja, u jednoj socijalnoj areni. Kada se prekida svaka povezanost, onda je sposobnost neshvatljiva i to ne samo psihološki nego i sociološki.”[64]

---

[62] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 82.

[63] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 87.

Ako Bauman želi učiniti ljudske moralne sposobnosti razumljivim, mora biti pažljiv u opisu onoga što je u sukobu sa socijalnim utjecajem ili socijalnim miljeom. Bauman ide korak dalje u ovom pravcu i priznaje: ”Sposobnost, to se mora priznati, ima svoju osnovu u onom socijalnom.”[65] Pitanje je o razlici koju on predlaže kako bi se prevazišle teškoće, što je udruženo sa njegovim pojmom o moralnoj sposobnosti. Međutim, Baumanovoj razlici nedostaje spremnost. Izgleda da nikada neće biti jasno šta ćemo podrazumijevati i kako ćemo razdvojeno gledati socijalnu i društvenu stranu. Prije nego što pokušamo odgovoriti na ovo pitanje, prvo ćemo vidjeti šta se podrazumijeva pod pojmom ”blizina” u Baumanovoj teoriji.

Bauman blizini dodjeljuje odlučujuću ulogu. Biti blizu žrtve, vidjeti žrtvu, čuti žrtvu! Bauman ide dalje u postuliranju jedne direktne veze između blizine i odgovornosti. ”Odgovornost postoji u blizini sa onim drugim. Blizina podrazumijeva odgovornost, a odgovornost je blizina. Obratno je ona socijalna distanca kao moralni atribut. Odgovornost nestaje kada je blizina zakopana.”[66]

Ako pratimo Baumana, vidjet ćemo da postoje dvije udružene teze. Prva je teza da postoji obrnut stepen između pripremljenosti za zločin i blizina žrtve. Druga je teza ”odgovornost je blizina”.

Blizina je dvosmislena i može se uporediti sa značenjem blizine osvijetljenim u Milgramovom eksperimentu. Manipulirati prostorom, zonom (teritorijem) i fizičkom barijerom između pokusnih osoba/dželata i žrtve. Milgram je bio u stanju primijetiti razliku koja za pokusne osobe/dželate čini nedostatak kada oni mogu vidjeti, čuti ili dodirivati žrtvu (kada se nanose električni šokovi različite jačine). Ova opservacija podrška je tezi o korelaciji između prostornog plasiranja i pripremljenosti za nanošenje bola – činjenja zla.

---

[64] Isto, str. 88.

[65] Isto, str. 88.

[66] Arne Johan Vetlesen, HVORDAN VAR HOLOCAUST MULIG? (KAKO JE HOLOKAUST BIO MOGUĆ?), Materialisten, 1-2/92, Oslo, 1992, str. 68.

Na drugoj strani, argumentira se teza da moralno značenje blizine proizlazi iz neprostorne dimenzije. Ovo se odnosi na ono šta mi mislimo kada kažemo da je neko ”blizu” nas. „Psihička blizina nosi poruku o jednom značenju ljudske blizine što se ne može mjeriti u formi prostorne blizine/daljine. Ipak je moralni utjecaj podignut iznad sumnje. Ne želi li se napraviti jedna razlika za pokusne osobe/dželate iako su oni dobili poruku da tu osobu koju ne čuju sa druge strane zida poznaju? Ta snaga koja dolazi od emocionalno vođene varijable – poznavati tog sa druge strane zida – želi umanjiti prostorne daljine/blizine varijable. To najviše motivira povećanu suprotnost kod pokusnih osoba pri davanju električnih šokova.”[67]

Ako se brinemo o jednoj osobi koju poznajemo više nego o nekome nepoznatom, moramo očekivati djelovanje koje otkriva faktore što su poznati ili što su blizu. Hoće se reći da je onaj drugi od veće važnosti nego faktor sa fizičkom prostornom blizinom. Reći ovo znači tvrditi da jedna osoba koja se vidi može značiti manje za nas nego ona izvan pogleda. To zavisi od toga kako se ta osoba predstavlja i ko je ona ili on za nas. Stepen stvarnost/blizina od psihičke je naravi i može težiti manje nego stepen fizičke blizine. U percepciji je ta prostorna varijabla precijenjena od socijalnih varijabli slično kao poznavati i ne poznavati varijable kao što su idelogija, stereotipi, birokratija i visoka tehnologija. Sve ovo rečeno ne dopušta, naravno, tvrdnju o obaveznoj korelaciji između ljudske blizine i moralnog odsustva. Demonstracija moralne njege za one druge nije nikakva automatika ili određenost sadržana u blizini, u prostornom značenju.

Da li je nakon svega primjereno tvrditi da su pripremljenosti za zločin i blizina žrtve jedna suprotnost? Odgovor se tiče pojmovnog odnosa. U svojoj argumentaciji za moralnu povezanost za ljudsku blizinu

---

[67] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 89.

Bauman dolazi blizu onog pogleda koji korelira između blizine prostornog i moralnog odsustva.

Ovu tezu ”oborio” je, međutim, norveški filozof Arne Johan Vetlesen (Arne Johan Vetlesen) koji kaže: ”Prostorna blizina povezuje sa manje mjere nego psihološki utjecajne varijable što poznaju ili ne poznaju one druge. Poznavati nekoga znači obavezati se na emocionalnu povezanost između sebe i tog drugog. Ovaj doživljaj obavezivanja može biti umanjen povećanjem prostorne distance. Ta interpersonalna osjećajna povezanost moralna je ali nije neutralna. Ona sadrži njegu i brigu za one druge i doživljavanje sebe sa odgovornošću za povezanost sa onim drugima, a da se pri tome ne osjeća pritisak za izvršenje jedne obaveze.”[68]

To je za Vetlesena „spontana – prirodna zainteresovanost za onoga drugog i njegovu situaciju. To nije hladni kognitivni pristup nego doživljaj sa značajnim ali ipak promjenljivim osjećajnim angažmanom, sa jednim stepenom emocionalne temperature. Ne nalazi se nikakavo nezainteresovano stanje za moralni domen za prostor onih drugih i eventualne njihove patnje. Za patnje postoji samo jedna zainteresovanost u značenju emocionalnog angažmana”[69].

Bauman ne upotrebljava stalno ili isključivo optičku metaforu. On govori eksplicite o ”društvenoj produkciji” distance (između ego i alter ego), odnosno pojačava efekt dehumanizacije tako da je njegova tvrdnja da zločin korelira sa formama za socijalnu interakciju potpuno spojiva sa razmatranjem vezanim za neprostornu dimenziju kao ljudsku blizinu.

Druga teza vezana za odgovornost vodi Baumana francuskom filozofu Emanuelu Levinasu (Emanuel Levinas) i obuhvata njegovu etiku o bezrezervnoj odgovornosti za druge. Levinas poništava odgovornost za ”ljudski subjektov egzistencijalni modus”, dok je moral primarna struktura za intersubjektivni odnos. Levinasova tvrdnja da je moralna struktura ”već tamo” podsjeća nas na raniju tvrdnju da je moralna sposobnost ”već na mjestu”.

---

[68] Arne Johan Vetlesen, HVORDAN VAR HOLOCAUST MULIG? (KAKO JE HOLOKAUST BIO MOGUĆ?), Materialisten, br. 1-2/92, Oslo, 1992, str. 72.

[69] Isto, str. 73.

Zbog toga je problematična tvrdnja da se moral, na jedan ili drugi način, nalazi prije društvenih konstrukcija, prije ekonomije, vlasti, religije i kulture. Baumanova teorija o moralu inače se prezentira kao sociološka teorija. U velikoj mjeri Bauman se oslanja na Milgramov eksperiment što baca svjetlo na povezanost moralnog ponašanja i blizine prema onima drugima. Baumanova sociološka teorija o moralu je, prije svega, deskriptivna teorija za razliku od normativne. Zbog toga Levinasova filozofska spekulativna etika daje veoma malo pomoći.

Kod Levinasa je ono apsolutno, bezuvjetno i prije društvene odgovornosti za druge pretpostavljeno kao neizbježno; to ima formu imperativa slično da je ”obaveza” uvijek već prisutna na mjestu. Vetlesenova poenta je međutim da Levinasova etika nije od onog tipa za kojom Baumanova sociološka teorija ima potrebu za podršku.

Bauman ipak primjećuje da odgovornost za druge znači živjeti sa drugima. Šta znači u Baumanovom poimanju ”živjeti sa drugima”? Bez sumnje to je jedna, prije svega, socijalna kategorija što pretpostavlja i stvara, ono od čega se Levinas distancira, reciprocitet i uzajamnost. ”Živjeti sa drugima” znači šta mi radimo, ne nešto što se ograničava u smislu svako za sebe, nego neposrednost sa drugima, ili što Jirgen Habermas (Jürgen Habermas) podrazumijeva pod moralnim stanovištem, a to je ”jedno **MI**, a ne jedno JA, a ne pogotovo jedno **ONI**. Živjeti sa drugima” lokalizira ljudsku individuu unutar jednog socijalnog, inter-subjektivnog ili sa drugima podijeljenog konteksta. To je postavljanje individue u jedan sličan kontekst tako da se individua socijalizira onako kako se socijalizira, a to znači da razvija svoj identitet kao osoba”.[70] Unutar velikog socijalnog domena Bauman daje shemu za potpuno razumijevanje interakcija:

---

[70] Arne Johan Vetlesen, HVORDAN VAR HOLOCAUST MULIG? (KAKO JE HOLOKAUST BIO MOGUĆ?), Materialisten, br. 1-2/ 92, Oslo, 1992, str. 78.

A	B
Blizina/moralni interes	Distanca/moralna neutralnost
Odnos između osoba	
Fizička blizina	Fizička distanca
Susret licem u lice	Indirektni / susret putem medija
Konkretan drugi	Generalno, anonimno drugi
Emocionalna povezanost	Neangažman
Personalne veze	Poslovično držanje
Socijalna integracija kroz reciprocitet i socijalne grupe	Sistemska integracija kroz formalne medije, birokratiju tehnologiju”.[71]

Prije nego što odemo dalje u razmatranju moralne sposobnosti, podsjetit ćemo se šta Milgram piše u jednoj uputi o dehumaniziranom efektu:

”To je kontrast između onoga što je logično i psihološko. Na jedno čisto kvantitativnoj osnovi više je zlonamjerno ubiti deset hiljada artiljerijom sa udaljenog i zaštićenog mjesta, nego ubiti jednog čovjeka napadajući ga kamenom u ruci. Ipak, ovaj drugi postupak psihološki je puno teži od prvog. Distanca, vrijeme i fizička barijera neutraliziraju moralnu osjetljivost.”[72] Iako je tehnologija povećala ljudsku želju za uništavanjem onih drugih ”sa distance”, evolucija nije imala šanse izgraditi mehanizme za sprečavanje agresije sa distance, odnosno mehanizme koji mogu odgovarati jakim impozantnim smetnjama u konfrontacijama licem u lice.

Dakle, moralna je sposobnost nešto što se formira, njeguje i razvija unutar socijalne sredine onako kako je to dato u shemi A, ili moralna sposobnost uopće neće biti razvijena, kako je to dato u shemi B. Da bismo pojasnili sposobnosti za pronalaženje moralno relevantnog u situaciji drugih, zatim razgraničavanja šta je dobro, šta zlo, te mogućnosti djelovanja sa drugima na ovim moralnim principima, moramo se vratiti nazad do okoline u kojoj je individua živjela u svom razvojnom periodu: djetinjstvo i relaciju majka – dijete, dakle, sredini koja je pretpostavka za razvoj simpatija prema drugima. ”Simpatija je ljudska osnovna osjećajna sposobnost; simpatija je ona sposobnost koja leži ispod i čeka da učini mogućim čitav niz specifičnih, emocionalnih radnji i povezanosti sa drugima, slično kao što to čini ljubav. Sposobnost za simpatiju je u svojoj suštini razvijena i kroz ”život sa drugima.” Simpatija je sposobnost za orijentaciju prema drugima u suživotu sa drugima.”[73]

---

[71] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 90.

[72] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 89.

Predstavnik engleske škole objektrelacija Džon Boulbis (John Bowlbys) zastupnik je teorije koja daje važno razumijevanje psihološke dinamike ljudske bliskosti, a naročito pretpostavki za formiranje moralne sposobnosti. ”Ove pretpostavke nisu date a priori, one se stvaraju i razvijaju u životu sa drugim. Moralna sposobnost podrazumijeva pretpostavku sposobnosti za simpatije sa drugima, te se kao takva mora priznati kao prijeko potrebna.”[74]

Dakle, ”živjeti sa drugima” odlučujuće je za moral i označava se kao **MI** iskustvo.

U primjeni naprijed navedenih teza može se reći sljedeće: Od početka do kraja, od koncentracionih logora, preko deportovanja do uništavanja, nacistički dželati naprezali su se izbrisati žrtve, ne samo iz očiju nego više detaljno iz relacija datih u skali A, odnosno iz one moralno emocionalne dinamike. Drugim riječima, odnos između dželata i žrtve učinjen je apstraktnim, distanciranim i depersonaliziranim, odnosno onakav kakav je dat u skali B. Poslije toga ”nije bilo teško” ”naročito obraditi” šest miliona Jevreja.

U pozadini svega ovoga stoji teza da je moralna sposobnost u svom dijelu više intersubjektivna nego subjektivna. I jedna i druga vrsta sposobnosti dopuštene su u igri i bolje djeluju zajedno, te moralna percepcija i moralna osuđujuća snaga proizlaze kao nešto što individua ima sposobnost demonstrirati u ponašanju.

---

[73] Johan Arne Vetlesen, HVORDAN VAR HOLOCAUST MULIG? (KAKO JE HOLOKAUST BIO MOGUĆ?), Materialisten, 1-2/ 92, Oslo, 1992, str. 79.

[74] Isto, str. 79.

„Moralna neutralizacija uništavanja Jevreja je, u prvom redu, rezultat nacističkog uspješnog pokušaja neutraliziranja nacističkih osjećajnih sposobnosti. Posmatrano na drugi način, nužno je postaviti pitanje: šta je moglo više doprinijeti izvršavanju genocida nad Jevrejima nego porast simpatija prema žrtvi? Simpatija želi uspostaviti relaciju između dželata i žrtve kao jednu ljudsku relaciju. Simpatija želi otkriti i jasnom učiniti žrtvu kao ”moju žrtvu” i kao takvu ”moju odgovornost”. Simpatija želi onog nevidljivog drugog učiniti unikatnim ljudskim među-subjektom.”[75]

Naravno, ovo je tako daleko od onoga što se stvarno dogodilo. Ali to što pomaže je pokazati koju vrstu sposobnosti su nacisti morali neutralizirati ako su željeli da planovi o masovnom uništenju Jevreja budu realnost. Apstrakcija, distanca, brisanje iz vidokruga – sve su ovo koraci neophodni kako bi se osigurale socijalne pretpostavke za eliminisanje elemenata blizine iznijetim u skali A. Nakon toga holokaust/genocid mogao je biti izveden i predstavljen kao čisto tehničko-administrativni zadatak sa dilemama kao što su koja vrsta gasa, kolike će biti krematorijske peći, koliki dimnjaci, koja veličina prozora za kontrolu, te pitanjima kao što su: koliki je dnevni, mjesečni i godišnji kapacitet umorstva?

Vrlo je važno bilo eliminisati moralnu svijest kod običnih individua, budućih dželata, koje su bile poznate kao osjećajne osobe, prije i bezosjećajni zločinci, poslije.

„Holokaust nema moralnih vrijednosti. Zbog toga je on u sebi nemoralan. Poznato je da se genocid pokušava objasniti kao kršenje zakona izvršeno od rođenih kriminalaca, sadista, umobolnih i sličnih osoba. Međutim, ovo objašnjenje u cjelini opovrgnuli su historičari. Nacistički dželati nisu bili neki specijalni Nijemci. Svaki član policije mogao je biti stražar u logoru ili u vozu za transport prema logoru. Svaki advokat mogao je rukovoditi masovnim ubistvima. Svaki finansijski ekspert iz ekonomskog i administrativnog odjeljenja mogao je raditi iste ili slične poslove i u koncentracionom logoru. Drugim riječima, sve obavezne operacije izvodili su obični ljudi koji su bili pri ruci i na raspolaganju.”[76] Sve ovo važi i za svaki drugi genocid, mada Bauman i mnogi istraživači jevrejskog „konačnog rješenja” pokušavaju genocid vezati samo za Jevreje.

---

[75] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST. (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 54.

Pitanje kako su obični Nijemci došli u situaciju da budu masovne ubice, Bauman objašnjava da je nasilje moralo biti dio zvanične politike i da je naređenje moralo dolaziti sa zvaničnog mjesta, a onda je to postajalo rutinskim poslom u kojem su dželati samo igrali svoje uloge. Prije toga žrtve su morale biti dehumanizirane i depersonalizirane propagandom i indoktrinacijom. Oni koji to nisu mogli ili nisu htjeli završavali su na ”dobrovoljnom radu”, gradeći njemačke autoputeve na relaciji Hamburg – Minhen (Hamburg - München).

Lojalnost za krvave zadatke jedna je od posljedica lojalnosti organizaciji. ”SS vođe nisu rukovođene individualnim žarom i požudom za izvršavanje onoga što su radili nego je to bilo podvrgavanje uobičajenim rutinama organizacije.”[77] U ideologiji organizacije formuliše se volja za ekstremno ponašanje kao moralna vrlina. Ali masovna ubistva komplikovan su proces. Holokaust baca svjetlo na jedan socijalni mehanizam koji ima dosta neprijatne posljedice – obuhvata veliki broj ljudi.

Ideološki zamislivo i sistematski izvršeno zlo ne pokazuje se kao zlo nego kao nešto dobro, ne kao nemoral nego kao moral. ”Učestvovati na ‘pravoj strani’ u jednoj sudbinskoj borbi, znači imati čast, a ne biti kažnjen. Osjećati ponos u svoje ime i u ime toga što se radi, a ne krivnju i sramotu zbog onih istrijebljenih. Ono zlo nije čista agresija kao takva, ali jeste agresija koju istu dželat osjeća opravdanom. Tako se zlo tumači kao dobro.”[78]

---

[76] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 55.

[77] Raul Hilberg, THE DESTRUCTION OF THE EUROPEAN JEWS (UNIŠTAVANJE EVROPSKIH JEVREJA), Holmes and Meier, New York, 1985, str. 187.

[78] Per Egil Hegge, NY OMGANG I TYSK HISTORIKERSTID (NOVI PERIOD NJEMAČKIH HISTORIČARA), Aftenposten 26.04. 1997, str. 18.

Predstaviti nasilje kao apstraktno znači definirati ga kao patnju. Patnja je ipak nešto doživljeno. Ako nije, onda ne znamo šta je to. Kako to ”apstraktno” izgleda u holokaustu? To ”apstraktno” u značenju birokratskog i depersonalizovanog naročito je obradio Daniel Johan Goldhagen u knjizi HITLEROVI DOBROVOLJNI EGZEKUTORI (HITLER’S WILLING EXECUTIONERS) gdje je korigovao sociološko teorijsko objašnjenje o tome kako se moglo dogoditi uništavanje Jevreja i gdje je empirijskim opisom dao način izvršenja tog čina. Dakle, zlo, ali ne kao neka apstrakcija.

Izvlačeći u prvi plan socijalnu i političko-ideološku ulogu bataljona policije u strijeljanju Jevreja, u Poljskoj i bivšem Sovjetskom savezu, od ljeta 1941, Goldhagen dokumentuje da su umorstva bila izvršena brutalno, uz ponižavanje žrtve i uz oduševljenje, vrisku i zadovoljstvo nad vlastitim trudom, te uz veliki dio dobrovoljnosti. ”Obrađivanje” Jevreja vršeno je sa ljudstvom starosti od 21 do 54 godine, prosječne starosti 36 godina, sa mnogim pripadnicima Nacionalsocijalističke partije, ali i običnim zrelim familijarnim ljudima različitih zanimanja.

Goldhagen odbacuje pogled koji zastupa Hana Arent da je nasilje ”afektivno neutralno”. On podsjeća da analiza koju je sačinila Hana Arent pokazaje da se genocid može organizirati i izvršiti bez personalno motivisane mržnje. Arent može imati pravo u tome da je Ajhman (Eichmann) imao objektivan odnos prema genocidu jer je komandovao iz svoje kancelarije iz Berlina. Međutim, to ne isključuje da Goldhagen ima pravo kada tvrdi da su pripadnici 101. bataljona vojne policije mrzili Jevreje koje su pobili.

U SS dokumentu PRAVCI ZA OBRAZOVANJE PRIPADNIKA SPECIJALNIH JEDINICA, od 17. novembra 1943. godine, stoji: ”ono što je prvo nepoželjno kod osoba koje se regrutuju za ove jedinice su jaka osjećanja.”[79] Dakle, to što se traži nije mržnja niti bilo koje drugo osjećanje, nego odsustvo saosjećanja sa onima što će biti ubijeni. Kada se **ONI** drugi promatraju na takav način, nestaje simpatije i osjećanja. To je svijet bez moralnih i saosjećajnih osuda ograničen samo za njega, njegovu rasu, njegovu etničku i nacionalnu grupu.

---

[79] Daniel Johan Goldhagen, HITLER’S WILLING EXECUTIONERS (HITLEROVI DOBROVOLJNI EGZEKUTORI), Vintage books, New York, 1996, str. 493.

“Nemoral može uživati u blizini. Zlo ne žudi za apstrakcijom, distancom, nevidljivošću, anonimnošću. Naprotiv, zlo kao nemoral može uživati u blizini. Nemoral, međutim, izbjegava simpatije. Simpatija sa onim drugim čini nasilje prema tim drugima teškim. Zato je simpatija moralna sposobnost. Svako društvo želi ukazati na objekte simpatije, ali i na objekte antipatije. Kod nacista objekti antipatije bili su zasnovani na biološko rasnim i ideološkim kriterijima. Bila je to kulturno-ideološka određena selekcija iznad sposobnosti za osjećaj dodira i prisutnosti drugih.”[80]

”Nema osjećaja i nikakvog dodira sa onima otpisanima-isključenima, sa **njima**.”[81]

---

[80] Daniel Johan Goldhagen, HITLER’S WILLING EXECUTIONERS (HITLEROVI DOBROVOLJNI EGZEKUTORI), Vintage books, New York, 1996, str. 495.

[81] Emmanuel Levinas, COLLECTED PHILOSOPHICAL PAPERS (KOLEKTIVNA FILOZOFIJA MIŠLJENJA), Dordrecht: Kluwer, 1993, str. 19.

2.3. NACISTIČKO NIPODAŠTAVANJE LJUDSKIH VRIJEDNOSTI. KAKO TO OBJASNITI I RAZUMJETI?

Za potpuno razumijevanje zločina holokausta/genocida neophodno je sagledati malo šire nacističko nipodaštavanje ljudskih prava i vrijednosti. Između ljudskih prava i vrijednosti i nacizma postoji samo negativan odnos. Ovaj negativni odnos je međusoban. Podsjetimo se, ljudska prava bila su centralne vrijednosti u dokumentu o ljudskim pravima oblikovanim kao pravno-etička zaštita.

Današnje diskusije o ljudskim slobodama i pravima diskusije su o tome kako se ove vrijednosti najbolje mogu obrazložiti. Teističke i ateističke teorije o moralu konkurišu međusobno kako bi dale što bolje obrazloženje. Ljudska prava dobila su rang normativno zahvalne riječi sa kojom se moderni politički režimi prepoznaju i priznaju, ali ne u praksi nego samo po spoljnoj retorici. ”Sloboda” i ”pravo”, odnosno ljudska prava, zauzeli su poziciju kao vladajuće ideologije, odnosno ideologije prestiža.

Ovakav pristup ima političke i filozofske implikacije. Politički to znači da svi režimi u svijetu teorijski poštuju ljudska prava, odnosno dokumenta Svjetske organizacije o ljudskim pravima. Filozofski gledano, ljudska prava dobila su status džokera tako da se teorije o moralu ne bore za prednosti koje im to pravo omogućava, nego su opterećene time kako se njihovoj nepovredivosti može dati najviša trajna teorijska osnova za njihova tumačenja. Ljudska su prava urođene vrijednosti. Prava su individualno orijentisana, univerzalna i važe za sve ljude. Ona su jednaka i važe isto za sve, bez gradacije. Svim ljudima priznaju se ista prava što im se dodjeljuju kao urođene vrijednosti. Sve su razlike moralno irelevantne.

Što se tiče pitanja o ljudskim pravima i ljudskim slobodama, doktrina rase u njemačkom nacizmu je ono što postavlja zahtjev za najveću pažnju. Nacizam, međutim, uvodi hijerarhiju u odnosu između ovih dviju varijabli i interno kod svake posebno od njih. Relacijski, rasa stoji iznad spola; interno arijevci stoje iznad Jevreja, muškarci iznad žena, njemačka nacionalnost iznad francuske, francuska iznad ruske, i tako dalje. Uglavnom su to karakteristike kojima je jedna individua snabdjevena od rođenja i ne posjeduje sposobnost niti moć da to promijeni. Jedna osoba rođena je kao Jevrej (gdje se podrazumijeva da su oba roditelja kao i njihovi roditelji porijeklom Jevreji). Tako je rasna pripadnost nadređena. Ta rasna pripadnost individue je ispred njene slobode.

Nacistička teorija rase vidi individuu kao primjerak rase. Vrsta ili tačnije rasa određuje vrijednost individue. Iako je rasna pripadnost ono nadređeno, svi individualni članovi iste rase nemaju istu vrijednost. Po toj teoriji dvije individue iste rase mogu pripadati različitim nacionalnostima. Njemački arijevac bolji je od njemačkog nearijevca. Nacionalnost je izvor za gradaciju vrijednosti samo na vrhu rasne hijerarhije.

Najvišu vrijednost imaju njemački arijevci. No neki njemački arijevci više su vrijedni nego drugi. Njemački arijevci stoje u jedinstvenoj poziciji i u njihovoj moći je da mogu promijeniti, povećati ili smanjiti svoju vrijednost u odnosu na druge članove same rase. Jedna individua, koja se bori za preživljavanje arijevske rase u borbi sa drugim rasama, pribavlja veće vrijednosti nego one arijevske individue što ne žele ili ne mogu učestvovati u ovoj borbi. Onaj arijevac koji se žrtvuje u borbi svoje rase protiv drugih dragocjen je samo zbog toga što daje doprinos za rasnu stvar. Njegova vrijednost kao takva nije lična vrijednost nego instrumentalna određena od vrijednosti čina u rasističkoj borbi za lično mjesto.

„Borba za lično mjesto je, po nacizmu, nacistički zakon. Sve rase i sve individue podložne su ovom zakonu. Zakon je zaštićen od ljudskog utjecaja. Životni zakon je prirodni zakon. Priroda je ljudski gospodar i vladalac. Priroda posjeduje neumoljiva i neizmjenljiva pravila i rangiranja između rasa i ljudi. Nikakva ljudska aktivnost ne može se suprotstaviti niti izmijeniti prirodni status prema ljudima.”[82]

---

[82] Daniel Johan Goldhagen, HITLER'S WILLING EXECUTIONERS (HITLEROVI DOBROVOLJNI EGZEKUTORI), Vintage books, New York, 1996, str. 494.

U knjizi MOJA BORBA (MEIN KAMPF) Hitler nema nikakve sumnje o prirodnoj prednosti: ”Kada se narod bori za svoju egzistenciju na ovoj planeti, u sudbinskom pitanju o egzistenciji ili nestanku, nestaju sva humana ili estetska promišljanja. Prilikom ljudske smrti ovi se pojmovi pretvaraju u ništa, jer priroda njih ne poznaje. Kada je u pitanju ljudska borba za mjesto pod suncem, svi se humani pojmovi suspendiraju i poraliziraju.”[83]

Ljudi moraju, kaže Hitler, razumjeti onu osnovnu nužnost u prirodi i pojmiti u kolikoj je mjeri ljudska egzistencija podređena ovim zakonima u borbi za opstanak. „Humanističko - liberalno poimanje individue vodi uništenju naroda”, kaže Hitler.

Nacizam želi suprotno - osigurati narod na račun individue. ”Čovjek ne može procjenjivati individualni život tako visoko”, kaže Hitler. Ovi citati dokumentovano govore da je Hitler uvijek gledao vrijednost individue znatno niže od vrijednosti rase.

Nacizam pretpostavlja da postoje različite rase i da je razlika u rasi u vezi sa psihom. Rase formiraju jednu hijerarhiju gdje je arijevska rasa na vrhu kao najviše vrijedna, više vrijedna što više drži čistom svoju rasu. „Jevrejska rasa nalazi se na dnu i Jevreji se metaforički nazivaju nečistim, zaraznim, inficirajućim i kao takvi reduciraju kvalitet arijevske rase. Jevreji pokušavaju pobijediti u borbi za lično boravište slabeći arijevsku čistoću; zato njemačke žene moraju posmatrati svakog Jevreja kao potencijalnog silovatelja. U svjetlu ove borbe, propisane prirodnim vječnim zakonima, njemačka državna obaveza je držanje rase čistom. Ovaj cilj nadređen je svim drugim ciljevima i za njegovo ostvarenje mogu se koristiti sva sredstva. Politički i pravno rasa se mora čistiti zakonom o tome ko će se s kim vjenčati, steriliziranjem i ubijanjem individua ”manje vrijednosti”. Profesije su na usluzi: pravnici nacificiraju pravosuđe, medicinari ubijaju bolesne, antropolozi nude ”naučnu” legitimaciju, sociolozi u najboljem slučaju šute, itd.”[84]

---

[83] Citirano prema Harald Ofstad, VÅR FORAKT FOR SVAKHET (NAŠ PREZIR PREMA SLABOSTI), Pax, Oslo, 1971, str. 127.

[84] Harald Ofstad, VÅR FORAKT FOR SVAKHET (NAŠ PREZIR PREMA SLABOSTI), Pax, Oslo, 1971, str. 34.

”Nirnberškim (Nürnberg) zakonom od 15. septembra 1935. godine zabranjuje se svaki seksualni odnos između Jevreja i arijevaca; serijom dekreta Jevrejima su od paragrafa do paragrafa oduzimana građanska prava kao građanima njemačke države. Jevreji su dobijali otkaze sa posla u njemačkim firmama. Na drugoj strani, forsira se čistoća arijevske rase kroz poruku da će pripadnici SS formacija imati mnogo djece što će borbom za socijalpolitički poredak omogućiti da ”priroda lično izvrši svoj izbor.”[85]

Politika u nacizmu podređena je prirodnom zakonu. „Prirodno je da oni najslabiji stoje ispod. Život je jedna beskonačna borba za preživljavanje. Borba traži velike žrtve. Hitler u svim slučajevima traži od njemačkog naroda apsolutnu volju za žrtvu.”[86] Ovdje smo kod tačke koja markira nacističku distancu od političkih ideologija koje obećavaju blagostanje svojim pristalicama.

U nacizmu priprema na žrtvu i žrtvovanje samog sebe ne predstavlja bol, niti je to zločin, nego izvor za ljudsku veličinu. Januara 1936. godine Hitler u jednom od svojih govora izjavljuje: ”Zato što znamo kako ćemo se žrtvovati, zato što želimo to uraditi, razlog je zašto postoji Njemačka. Nacionalsocijalizam nije nikakva dosada nego jedna doktrina konflikta, ne jedna sreća i zadovoljstvo, nego jedna radna i borbena doktrina i zato jedna doktrina žrtve.”[87]

Hitler kaže: ”Najveća nesreća će biti blagostanje.”[88] Gebels (Jozef Goebels) u apelu njemačkom narodu prije napada na Sovjetski Savez kaže: ”Želimo li mi rat? Želimo li ovaj rat kao totalni rat? Da”, odgovara on u ekstazi, budeći želju za ličnom žrtvom, ali i osjećaj nihilizma. Nacizam je kao takav usmjeren prema vlasti. U svakoj borbi onaj pobjednički naboj ima pravo na svojoj strani.

---

[85] Isto, str. 35.

[86] Isto, str. 36.

[87] Joseph Peter Ster, HITLER THE FURER AND THE PEOPLE (HITLER VOĐA I NAROD), Berkely University of California Press, 1975, str. 33.

[88] Joseph Peter Ster, HITLER THE FURER AND THE PEOPLE (HITLER VOĐA I NAROD), Berkely University of California, 1975, str. 28.

Ali Njemačka je izgubila rat. Šta onda sa tvrdnjom o suverenom pravu njemačkog naroda u odnosu na druge narode i rase? Jer ako se borba izgubi, postoje velike šanse da se izgubi i vlast, naročito to važi u trenutku ratnog poraza. Ovdje smo došli do suprotnosti u nacističkom učenju. Harald Ofstad (Harald Ofstad) formuliše to ovako: ”Na jednoj strani Bog i priroda markirali su Nijemce, arijevce ili Germane za elitu. Na drugoj strani Bog i priroda odredili su rezultat borbe.”[89] Harald Ofstad je naravno samo djelimično u pravu. Istina je da su nacizam i Hitler markirali Nijemce za elitu, a Bog i priroda odredili su rezultat borbe.

U razgovoru sa Albertom Šperom (Alberth Speer) i u svom političkom testamentu malo prije samoubitstva, 30 aprila 1945. godine, Hitler izvlači sljedeće posljedice njemačkog poraza:

”Ako se rat izgubi, nacija će nestati. Ova je sudbina neizbježna. Ne nalazi se osnova za diskusiju o razlozima za jednu potpunu primitivnu egzistenciju. Naprotiv. Bolje je to uništiti, učiniti to lično. Nacija se pokazala slabom i budućnost pripada isključivo jačoj Istočnoj vlasti.”[90]

Hitler je nedvosmisleno pokazao Šperu da se njemački narod nije pokazao doraslim za zadatak koji mu je povjerila priroda. Primjer za to je Hitlerova naredba Šperu da se cijela njemačka industrija mora uništiti prije nego neprijatelji prodru naprijed i da svi seljaci moraju poubijati svoju stoku. (Ovu naredbu Šper je sabotirao i pokazao da kada se dotjera cara do duvara, i kod elitnih rasa nema sigurnosti u izvršenju naredbi.) U trenucima poraza Hitler je pokazao prezir za obične Nijemce, a prezir prema onim slabijim bio je dublji nego sav nacionalsocijalizam.

Njemački ratni poraz, međutim, nije učinio nevažećim nacističku teoriju o rasi. Karakteristično je da se Hitlerova završna riječ u testamentu odnosi na fizičku prisutnost vojnog neprijatelja, nego na neprijatelje rase, Jevreje. Hitlerov zadnji apel upozorava naciste da “prije svega, održe zakone o rasi u svoj svojoj strogoći i da se bezrezervno bore protiv nacionalnog univerzalnog zagađivača – internacionalnog jevrejstva”.[91]

---

[89] Isto, str. 129.

[90] Harald Ofstad, VÅR FORAKT FOR SVAKHET (NAŠ PREZIR PREMA SLABOSTI), Pax, Oslo, 1971, str. 144.

Ratni poraz nije, dakle, izmijenio niti jedne sekunde nacističku određenost o Jevrejima kao ljudima manje vrste. Jevreji su i dalje glavni neprijatelji nacističke Njemačke i poslije činjenice da je šest miliona Jevreja pogubljeno.

Poljaci, Rusi, Česi i drugi slavenski narodi zauzeli su srednji sloj u nacističkoj rasnoj mržnji. Oni su pridodati za sluganske poslove koje su obavljali za gospodski germanski narod. U svom govoru od 4. oktobra 1943. godine Himler (Heinrich Himmler) kaže:

”Osnovni princip mora biti apsolutno pravilo za pripadnike SS jedinica: mi moramo biti pošteni, pristojni, lojalni i drugarski prema članovima naše krvi i ni prema kome drugom. Ne interesuje me šta se događa sa jednim Rusom ili Čehom. Mi želimo uzeti ono što nacija može ponuditi od dobre krvi, a ako je neophodno, kidnapovat ćemo njihovu djecu i odgajati ih kod nas. Da li nacija gladuje ili živi u blagostanju interesuje me samo zbog toga što ćemo koristiti tu naciju kao slugu za našu kulturu, inače drugi interes za mene ne postoji. Ako 10.000 ruskih žena pada od gladi dok kopaju protivtenkovski rov, interesuje me samo da taj rov, što će ga koristiti Njemačka, bude gotov. Nikada nećemo biti bez srca kada to nije potrebno. Mi, Nijemci, jedini narod na svijetu što ima pristojan odnos prema životinjama, pokazat ćemo pristojan odnos prema ovim ljudskim životinjama. Naša briga i obaveza je naš narod od naše krvi. Možemo biti ravnodušni prema svemu drugom. Ja želim da SS ima ovakvo držanje prema svim strancima negermanske rase, naročito Rusima.”[92] Iako se Jevreji smatraju kao neljudi bez ikakvih vrijednosti, slavenski narodi smatraju se ljudskim životinjama sa instrumentalnim - sluganskim vrijednostima za interese Njemačke.

---

[91] Hug Trevor – Roper, HITLERS SISTE DAGER (HITLEROVI ZADNJI DANI), Ernst G. Mortensen Forlag, 1966, str. 283.

[92] Harald Ofstad, VÅR FORAKT FOR SVAKHET (NAŠ PREZIR PREMA SLABOSTI), Pax, Oslo, 1971, str. 283.

Šta sa Nijemcima lično? Oni mogu imati jednu instrumentalnu vrijednost višeg stepena nego slavenski narodi. Za sve rase i nacije važi: individua je ništa i bez ikakve vrijednosti. Njemački čovjek ima instrumentalnu vrijednost kao nacistički aktivista i kao vojnik na frontu. Njemačke žene imaju instrumentalnu vrijednost proizvodnje čiste arijevske krvi.

Romel (Erwin Rommel) je, mnogo prije poraza, još 1942. godine, rekao da Hitler prezire cijeli njemački narod i da je on potpuno ravnodušan za sudbinu ljudi koji se bore za njega. Šper objašnjava da je Hitler, kada je dobio poruku o noćnim avionskim bombardovanjima njemačkih gradova, bio manje šokiran vijestima o ljudskim gubicima nego o uništavanjima vrijednih zgrada kao što su pozorišta, teatri i sl. Ovo svakako govori nešto o Hitlerovoj psihi, ali to je jedno, a nacističko učenje je nešto drugo. Kazano drugačije: Hitler nije pridavao neku vrijednost običnom Nijemcu arijevske rase, izuzev one instrumentalne/sluganske vrijednosti. Zato moramo istražiti koju nit vodilju daje ova tvrdnja za nacističko ponižavanje ljudi. Harald Ofstad (Harald Ofstad) tvrdi da je ”Hitlerov nedostatak sposobnosti za simpatije prema drugima bio klinički i ideološki uvjetovan”.[93]

Pozitivno priznavanje ljudske vrijednosti shvaćeno je kao ljudska personalna unutarnja vrijednost odsutna od svih aspekata kod nacističkog rasističkog učenja, uključujući one dijelove koji govore o arijevskom međusobnom odnosu. Izvan diskusije je međutim da je nacističko ponižavanje ljudskih vrijednosti očigledno došlo do izražaja u njihovoj politici prema Jevrejima (ne treba zaboraviti ni likvidaciju homoseksualaca, Cigana i psihički bolesnih osoba i svih grupa oslobođenih instrumentalnih vrijednosti).

Cilj ove politike bio je, prije svega, fizičko uništavanje jevrejske rase. Nacisti su smatrali Jevreje bez ljudskih vrijednosti i kao takvi Jevreji nisu imali pravo na život. Jevrejska je smrt unaprijed određena, onog trenutka kada je on rođen. Arijevac je vlasnik i gospodar njegovog života. Tako arijevci doživljavaju sebe u odnosu na druge rase, kao vlasnike drugih rasa i naroda i njihovih života i smrti.

---

[93] Isto, str. 115.

Suština nacizma je da ne prepoznaje prepoznatljive ljudske vrijednosti i ne priznaje ljude. Kada se ovo zna, može se tvrditi da nacizam svojom kolektivnom ideologijom prenosi pojam o vrijednosti od individualnog plana na kolektivni plan, što znači: od ljudske osobe na rasu. Hitlerova uputnica prema čistoj krvi kao glavni zadatak nacističke države može se tumačiti kao potvrda jedne tvrdnje da je očuvanje arijevske rase najviša vrijednost za nacizam. Rasna nezaraženost dobija svoju vrijednost; kvazimetafizičku vrijednost ili kvazisocijaldarvinističko obrazloženu vrijednost u sebi samoj, izdignutu iznad svih ostalih vrijednosti.

Slično poimanje nacizma sadrži jedno zrno istine. Poimanje nacizma je nihilističko: sve objavljene vrijednosti imaju malu vrijednost. U ovome leži, prateći nacističko lično poimanje, ono odvajanje od svih konkurentskih političkih doktrina i pokreta. Hitler je završio uništavanjem Njemačke. Volja za destrukcijom ne može se zamisliti izvan nacizma. Volja se okreće – pravilno, sa neumoljivim posljedicama – unutra, nakon što je zaustavljena od vanjskih neprijatelja. U tom smislu Hitlerovo samoubistvo ima simbolički karakter.

Zaključak na osnovu ove teze je negativan. Nacizam je neosporno ponižavajući za ljudske vrijednosti. Ali ovo nam objašnjava malo, iznenađujuće malo o nacizmu. Slično poniženje nije najdublja naslaga. Ono prvo što nacizam želi razbiti je ljudska vrijednost. Nacističko ponižavanje i nepriznavanje ljudskih vrijednosti proizvod je osnovnog pokušaja razbijanja onog ljudskog. Sposobnosti koje ljude čine ljudima, blago rečeno, neutraliziraju se.

Harald Ofstad analizira nacizam kao prožimanje prezira i slabosti. Sve slabo mora ići ispod, to je prirodni i životni zakon. Oni slabi nemaju pravo na život. Oni što nemaju pravo na život prezreni su i suzbijeni. Slabost postaje jednom smrtnom presudom. Presuda će se učiniti važećom kao praktična politika prema svima: individuama, socijalnim kategorijama, etničkim grupama, narodima, rasama, što su bez prava na život. Nacisti sebe doživljavaju kao izvršioce zakona diktiranih od viših instanci. Moralno gledano oni se ne posmatraju autonomnim nego onima koji vrše neku radnju, a zahtjev za porijeklom nacisti vide kao nešto što ih stavlja u poziciju pobjednika.

Slabost se ne susreće samo kao ono vanjsko, već i kao različitost. Ali slabost se susreće i u sebi samom. ”Većina od vas mora znati šta znači kada stotine leševa, pet stotina leševa ili hiljadu leševa leži jedan pored drugog. Stajati sa tim i istovremeno … i dalje biti pristojna osoba, to je ono što nas čini tako jakim. To je dio naše historije pune poštovanja, što nikada prije nije napisana niti će ikada to biti.”[94]

Tako je govorio Himler (Henrich Himmler) svojim SS generalima. Ovo je moral svojstven nacistima gdje se ubistvo od šest miliona ljudi, žena, djece predstavlja kao jedna historijska misija i jedna etička smrt, dok se istovremeno krađa samo jedne cigarete sa mrtvog jevrejskog tijela kažnjavala kao teški moralni prekršaj. Zato se nacisti nisu borili samo protiv slabosti, odnosno različitosti kod onih drugih, nego i protiv različitosti odnosno slabosti u sebi samima. Onaj koji je jak prema sebi jak je i prema drugima. ”Poniziti i pokoriti svaku slabost u sebi kao i u drugima značilo je izgraditi karakter koji se sastoji od nedodirljive ”pristojnosti”. To je bio dokaz da nacisti u stvarnosti predstavljaju elitu među ljudima.”[95]

Ali šta se misli pod slabošću? Odgovor je ljudskost. Te slabosti, te ljudskosti, tog priznavanja različitosti, nacisti su se morali odreći prvo u sebi, što je značilo poricanje svega što je Jevreje činilo ljudima. Imati ljudskosti u sebi i vidjeti je u drugima čini mogućom moralnu relaciju. Ljudskost individualizira učesnike, izjednačava ih u moralnom statusu i postavlja ih u međusobnu odgovornost. Sve što je ovdje izraženo pozitivno mora se, da bi se razumio nacizam, okrenuti naopako. Ljudskost u relaciji nacista – Jevrej suzbija se kroz dehumaniziranje i jednog i drugog.

To što nacista radi prema drugima radi i prema sebi lično. Prezir prema slabosti pokazuje se kao nacističko nastavljanje uništenja žrtve i njega lično, iako su i jedni i drugi ljudi. Odricanjem onog ljudskog kod dželata i žrtve briše se svaka moralna relacija između njih dvoje.

---

[94] Harald Ofstad, VÅR FORAKT MOT SVAKHET (NAŠ PREZIR PREMA SLABOSTI), Pax, Oslo, 1971, str. 308.

[95] Isto, str. 310.

Dehumanizacija i demoralizacija nemaju specifičnu rasnu doktrinu kao obaveznu pretpostavku. Dehumanizacija planirane grupe može imati različita ideološka obrazloženja. Holokaust nad Jevrejima nas uči, između ostalog, više o tome kako se ubistva mogu učiniti apstraktnim i kako se žrtve mogu učiniti nevidljivim. Već smo ranije vidjeli da se ideologija, birokratija i tehnologija, kao i mediji mogu naći na usluzi za potlačivanje i ugnjetavanje jedne određene grupe u različitim formama apstrakcije.

Nacisti su prikazivali odricanje od onog ljudskog kod jevrejskih žrtava kao program. Drugim riječima: da bi se nešto negiralo, moralo se prvo prevladati. Ako to gledamo pozitivno, onda je to priznavanje onih drugih, u ovom slučaju jevrejske ljudskosti. Spontani masovni antisemitizam pretvarao se u konkretne krvave programe. To se odvijalo kroz sistematsko totalitarno indoktriniranje narodnog mentaliteta prema negiranju određene ljudskosti kod drugih, tako da su ti programi na kraju postajali kao prirodna stanja.

Na osnovu ovoga može se reći da su nacisti uspjeli u pokušaju negiranja jevrejske ljudskosti kroz naglašavanje njihovih slabosti. “Jevreji kao društveni paraziti, Jevreji kao dvoličnjaci, ljigavci, nepošteni, lihvari, neprikladni za realni posao, i tako dalje.”[96] To je zbog toga što se slabost (različitost) tumači kao negativnost, nešto što se mora prevladati, naglasiti, uništiti. Naglašavanje slabosti /razlika kod žrtve je sredstvo za uništavanje slabosti/razlika što se postavlja kao cilj. Uklanjanje/ uništavanje slabosti/ razlika ide ruku pod ruku sa negiranjem ljudskosti.

Već smo ranije vidjeli da je sposobnost simpatije omogućila da osoba bude dirnuta dodirljivošću onih drugih. Sposobnost simpatije orijentirana je prema drugima, ona uspostavlja emocionalnu povezanost između ljudi. Povezanost je moralna i nije neutralna, što znači da se mi brinemo o onim drugim, o njihovom dobru. Doživjeti sebe kao obavezu prema toj povezanosti nije isto što i izvršavati obaveze ili poštovati pravila. To je jedan bliži, nekalkulisani odnos prema situaciji onih drugih.

„Moralna neutralizacija u relaciji nacisti – Jevreji koju nacizam sadrži u sebi je empirijsko - psihološki pokušaj neutraliziranja nacističke osjećajne sposobnosti. Sastoji se od pojačanja povezanosti između moralnog neutraliziranja na jednoj strani i dehumaniziranja i ugnjetavanja osjećajnih sposobnosti na drugoj strani. Ovakvi postupci otvaraju puteve za nemoral."[97]

---

[96] Isto, str. 311.

Ostaje da se odgovori na pitanje: U čemu se sastoji poricanje ljudskosti u žrtvinom dijelu? Poznato je da su nacisti označavali Jevreje kao „uši, gnoj, štetočine, lihvare, a njihovo uništenje se smatra čišćenjem. Radi se o tome da se iz društva odstrani gnojni čir kako bi društvo ponovo bilo zdravo i čisto. Masovna ubistva tumače se kao akcija čišćenja."[98]

Poricanje onog ljudskog kod žrtve značilo je da žrtva u susretu sa fizičkom smrću nema nikakav moralni status niti bilo kakvu vrijednost, uključujući i ljudsku. To planirano poniženje ili bolje reći odricanje vrijednosti briše svaki trag žrtvine vrijednosti. Lično vrednosno odricanje prethodi ljudskoj fizičkoj smrti. Smrt je u blizini života koji treba smrt i zato nema borbe da se život zadrži nego se ima želja da se on okonča. Odricanjem svih vrijednosti žrtva uzima na sebe jedan dio smrtne presude i postaje njenim egzekutorom.

Kler Tomas (Claire Thomas), belgijska Jevrejka, bila je logoraš u Aušvicu (Auschwitz), u jednom bunkeru gdje nije mogla ni leći ni uspraviti se. Nakon sedmice provedene tu kao živi kostur dovedena je pred gasnu komoru. Tu je visoki njemački oficir Tauber vršio zadnju "smotru živih leševa".

Kada se oficir Tauber približio Kler, ona ga je pljunula i vrisnula da je svi čuju: "Sada kada ste nas ovako lijepo uljepšali, sada je vaša reda."[99] Nacisti su htjeli odmah nakon toga ubaciti Kler u gasnu komoru, ali dok su dvije medicinske sestre došle do nje, već je bila mrtva.

Kler Tomas nije željela umrijeti bez ljudskih vrijednosti. Okrenula je situaciju na glavu ponižavajući svog dželata. Izabrala je smrt dostojan čovjeka. Smrt Kler Tomas nije bila vrijedna samo za naciste, puno važnije je bilo to što je njena smrt postavila cijeli nacistički projekt na zao glas. Njena smrt imala je suveren postupak.

---

[97] Harald Ofstad, VÅR FORAKT MOT SVAKHET (NAŠ PREZIR PREMA SLABOSTI), Pax, Oslo, 1971, str. 311.

[98] Isto, str. 312.

[99] Isto, str. 321.

Oduzeti ljudima osjećanje ljudskosti znači oduzeti im sposobnost razuma i to je prvi korak za pokopavanje ljudskih sposobnosti za izvršavanje moralnih relacija prema drugim ljudima. Oduzeti ljudima sposobnost razuma znači eliminisanje mogućnosti da ljudi koriste prirodu za svoje ljudske potrebe na prirodan način.

Ovo sve do sada bilo je više objašnjenje odnosa nacista prema drugima, međutim, isto tako važno je i pitanje odnosa nacista prema sebi samima. Nacisti prema sebi samima određuju potiskivanje svojih osjećajnih sposobnosti. Imperativ je neutralizacija simpatija ili onih sposobnosti što otkrivaju druge kao osjećajne osobe – ljude.

„Odlučujuće važno za izvršenje holokausta bilo je istrgnuće od utjecaja posebne psihologije kod umiješanih osoba, dželata i žrtve. Otrgnuće i odvajanje dovodi do potiskivanja osjećajnih veza među ljudima, veza u kojima ne postoji savjest ili moralno kajanje. Ono što nalazimo kod ovakvih osoba - dželata - jest onaj ”banalni” ponos poslije izvršenja dodijeljenog zadatka.”[100]

Može djelovati paradoksalno da sam tako dugo pratio Baumana da bih stavio težište na distancu i dehumanizaciju, dakle, faktore što svjedoče o spomenutom ”istrgnuću” psihologijske konstrukcije kod običnih ljudi. Na drugoj strani, zanemario sam osjećajne sposobnosti da bih objasnio kako je holokaust bio moguć. Centralno u svemu ovome je bilo pokazati da istrgnuće – iskopčavanje od psiholoških dispozicija, od prirodno spontanih uživljavanja u situaciju drugih, od osjećajno baziranih interesa kod onog ljudskog - nije bilo ništa manje nego jedan izuzetno važan uvjet da bi se izvršilo uništenje Jevreja.

Bilo je potrebno napraviti neki korak i pokazati šta se moralo iskopčati/istrgnuti da bi se mogla izvršiti masovna ubistva, dakle navesti pobliže koje vrste ljudsko-psihološke dispozicije, sposobnosti i podešavanja što se skoro, po svaku cijenu, moraju potlačiti i staviti izvan stvarnosti.

---

[100] Harald Ofstad, VÅR FORAKT MOT SVAKHET (NAŠ PREZIR PREMA SLABOSTI), Pax, Oslo, 1971, str. 322.

Ako znamo šta se sve moralo postaviti na stranu da bi masovna ubistva postala realnost, znamo li onda šta se treba držati, ojačati, mobilizirati kako bi se spriječilo da se nešto slično ne dogodi opet? Što se tiče samog Baumana, on je malo opterećen da prenese strukturalnu ili sistematsku perspektivu, pojednostavi makronivo sa moralno-psihološkom perspektivom i snagom presude. ”Ako se ti nivoi donesu do one vanjske završne tačke, onda proces koji sprovodi individua može imati neljudsku logiku tako da je irelevantno i na ovaj način suvišno upravo to šta je obični učesnik morao misliti, osjećati, željeti. Jedno slično stanje je najgore moguće; to podiže ono strano - tuđe - do jednog visokog nivoa. To strano - tuđe - opisano je stanje što daju istraživači koji studiraju holokaust. Vidjeli smo da se ljudske, psihološke i moralne sposobnosti efektivno mogu zapustiti, no to nije drugi izlaz za traženje pomoći nego onaj starinski apel: da individua interveniše.”[101]

Bauman misli otprilike da je individua odgovorna za šansu da on ili ona budu suvišni. Individue i niko drugi ostaju odgovorne za sprečavanje rasta sistematskih procesa tako da nakon izvjesnog vremena obični ljudi unutar svoje logike sve više i više budu zamjenljivi, beznačajni, nemoćni i nepoželjni kao osobe sa svojim mišljenjem, osjećanjem i željama. „Samo one individue koje se uporno ponašaju prema sebi i prema drugima unikatno, a ne kao zamjenjivi dio tehničko-administrativnog aparata, mogu učestvovati u sprečavanju da oni lično, a i oni drugi ne budu suvišni, ne budu ”naročito obrađeni”, ne budu dželatove žrtve.”[102]

Po Zigmundu Baumanu dva su glavna razloga što se holokaust/ genocid, u suprotnosti sa drugim akademskim studijama, ne može razmatrati kao pitanje od čisto akademskog interesa i što se holokaust/ genocid ne može reducirati samo na historijsko istraživanje i na filozofsko promišljanje.

„Prvi razlog je teorijski: holokaust/genocid, iako je kao centralni historijski događaj izmijenio historijski tok, nije izmijenio puno od našeg razumijevanja te historije. Holokaust nije vidljivo utjecao na našu predstavu o savremenim historijskim tendencijama i njihovom značenju.

---

[101] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlaget Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 125.

[102] Isto, str. 126.

Društvene nauke, računajući tu i socologiju, u velikoj su mjeri nedodirljive i nevine i zauzete stalnim marginalnim istraživačkim poljima. Tu je još i iluzija o skrivenim mogućnostima savremenog društva. Zbog toga se naše razumijevanje faktora i mehanizama, što ih je proizveo holokaust, ne razvija dalje. I zbog toga smo mi izvan mogućnosti razumijevanja opominjućih signala što su se tada pojavili u otvorenoj svjetlosti i u punoj formi.

Drugi je razlog praktični: Bez obzira šta se događa sa historijskim napretkom, ne događa se ništa naročito sa historijskim proizvodima koji sa velikom očiglednošću sadrže uvjete za holokaust. Ili mi u svakom slučaju ne možemo biti sigurni da se događa nešto značajno.

Ne možemo tvrditi da su faktori koji su doveli do holokausta/genocida 1941. godine izmijenjeni (eliminisani) danas. Ideologija i sistem koji su bili iza leđa Aušvica (Auschwitz) i dalje su prisutni.” Ovo znači da su nacionalne države izgubile kontrolu i da više nisu u stanju zaustaviti kanibalizam nečuvenih razmjera. Ako se to ne zaustavi, obuhvatit će cijelu civilizaciju. Ovo se ne može uraditi nekom humanitarnom misijom. Ovo se ne može zakočiti pravnim rezolucijama niti moralnim uputama.”[103]

Holokaust/genocid nema savjesti.

Paradoksalno zvuči, ali civilizovana društva najlakše izlaze na kraj sa holokaustom, odnosno genocidom. Suverene se države pozivaju na integritet, dio svog suvereniteta i pravo na izvršavanje genocida. Ujedinjene nacije brane u praksi ovo pravo, pravo suvereniteta i legitimiteta, što u praksi znači nasilje većine nad manjinom uz primjenu… ”svih raspoloživih sredstava...”.

Moderne države sa svojom praktičnom i vojnom snagom mogu raditi što žele. Ne nalaze se moralne ni etičke granice, niti se nalazi moralno – etička vlast viša od državne. U etičkim i moralnim pitanjima je situacija individue, u modernim državama, u principu paralelna sa situacijom zatvorenika u Aušvicu (Auschwitz). Za to vrijeme životni uvjeti u tim državama približavaju se principima životnih uvjeta što su vladali u Aušvicu.

---

[103] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlaget Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 126.

Ako svaki obični dan podsjeća na Aušvic, čovjek može živjeti sa Aušvicom i u mnogim slučajevima može živjeti dobro, pa i više. Ovo, da nije tragično, bilo bi komično.

Da bismo formulisali to brutalno i bili zabrinuti za to što sada znamo, a znamo da živimo u jednom društvu što je učinilo holokaust/ genocid mogućim, moramo vršiti istraživanja o holokaustu/genocidu jer ne znamo gdje stoji mogućnost da se ponovi dogodi, gdje su mogućnosti za nove genocide i nove ukočene i njeme žrtve što čekaju svoje dželate. Moramo upamtiti da ovo društvo ne sadrži ništa što može spriječiti holokaust/ genocid iznova. **Kada masovna ubistva počnu, žrtva stoji sama – nijema i paralizovana.**

Veoma je važno upamtiti da se holokaust/genocid može ponovo dogoditi sa drugim učesnicima i drugim političko-ideološkim parolama i podjeli uloga između dželata i žrtve.

TREĆI DIO

GENOCID NAD BOŠNJACIMA

”Det som skjedde i Bosnia fra 1991. til 1995. var ikke krig; det var folkemord. Planmessig etnisk – religiøst og sexistisk folkemord.”[104]

Arne Johan Vetlesen

---

[104] ”To što se dogodilo u Bosni od 1991. do 1995. godine nije bio klasični rat. To je bio genocid. Planirani etničko – religiozni i seksualni genocid. – Arne Johan Vetlesen, ONDSKAP I BOSNIA (ZLO U BOSNI), Norsk filosofisk tidsskrivt, Årg. 32, nr 1-2, Oslo, 1997.

Genocid je zločin različit od svih zločina protiv čovječnosti i implicira intenciju kompletne eksterminacije izabrane grupe, te je zato najteži i najveći zločin protiv čovječnosti.

Genocid je, po motivaciji koja stoji iza njega, različit od svih drugih zločina. Rafael Lemkin (Raphael Lemkin) je utemeljitelj teorije da genocid nije ratni zločin i da besmrtnost zločina kakav je genocid ne bi trebala biti miješana sa amoralnošću koju svaki rat neminovno sobom nosi.

Na isti način kao i u slučaju ubistva, gdje se prirodno pravo individue da postoji pretpostavlja, u slučaju zločina genocida evidentan je princip da svaka nacionalna, vjerska ili rasna grupa ima prirodno pravo da postoji. Pokušaji da se bilo koja ovakva grupa eliminiše, krše pravo da se postoji i razvija unutar svoje grupe, ali i međunarodne zajednice kao cjeline.

Genocid je konspiracija (urota) koja namjerava uništiti jedne od gore spomenutih grupa i zato pretpostavlja jasan i precizan plan akcije.

Specifičnost genocida ne proizlazi iz opsega ubijanja niti divljaštva i nečešća koje karakterizira počinioce, nego iz same namjere uništenja određene grupe ljudi.

Današnja definicija genocida polazi od sljedećih temeljnih odrednica genocida: 1. Kriminalno djelo; 2. Namjera uništenja rasne, etničke ili vjerske grupe. Postojanje takozvane diskriminacijske namjere može se dokazivati posredstvom izvođenja dokaza kojima se utvrđuju sljedeći elementi: a) opći kontekst u kojem je djelo počinjeno; b) izjave i radnje optuženog; 3. Činjenica da su radnje koje je počinio optuženi poduzete u okviru široko rasprostranjenog sistematskog nasilja usmjerenog samo protiv jedne konkretne grupe.

Zločin genocida čini onaj ko s namjerom potpunog ili djelomičnog istrebljenja nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe naredi izvršenje ili izvrši ubijanje pripadnika grupe; nanese teške tjelesne ozljede ili duševne povrede pripadnicima grupe; smišljeno nametanje grupi ili zajednici životnih uvjeta koji bi mogli rezultirati njenim potpunim ili djelomičnim istrebljenjem; nameće mjere kojima je cilj sprečavanje rađanja unutar grupe; prisilno preseljavanje djece iz te grupe u drugu grupu.

Važno je naglasiti da kod dokazivanja izvršenja genocida nije neophodno dokazati da je postojao cilj da se postigne potpuna eliminacija ciljne grupe u cijelom svijetu. Iako poseban plan uništenja ne predstavlja bitno obilježje krivičnog djela genocida, čini se da nije jednostavno izvršiti genocid bez plana ili organizacije.

Što se tiče nanošenja teških tjelesnih ili duševnih povreda, zanimljivo je sljedeće stanovište: „Silovanja koja su se dogodila u Bosni predstavljaju povrede tijela i bića individua. Cilj nije bio samo da se naudi tijelu žene ili mlade djevojke, mada je on jedan od ciljeva. Cilj je bio da se uništi osjećanje vlastitog bića, vlastite autonomnosti i samosvijesti žrtve. Cilj je bio uništiti vezu između osobe i njene porodice i zajednice, provocirajući njenu porodicu i zajednicu da je odbace. Silovanja su tražila način da unište osjećaj identiteta osobe i njenu povezanost sa onima koje je voljela."[105]

Genocid nad Jevrejima odvijao se u okviru Drugog svjetskog rata, a genocid nad Bošnjacima odvijao se u okviru ničim izazvane agresije na jednu malu evropsku zemlju. Genocid u Bosni i Hercegovini nije bio posljedica rata niti pak njegova nuspojava i efemerni efekt. Genocid je bio cilj i rezultat smišljenog i dugo pripremanog plana i iza njega je stajala politika koja ga je omogućila. Osnovni razmjer određen je činjenicom da je genocid nad Bošnjacima bio ponavljanje masovnih zločina u Evropi, u uvjetima široko razgranate mreže organa međunarodne zajednice, koji su bili dužni spriječiti taj genocid ili barem u razumnom roku zaustaviti, ali se to nije dogodilo.[106]

---

[105] Keit Doubt, SOCIOLOGIJA NAKON BOSNE, Buybook, Sarajevo, 2003, str. 152.

[106] Kada se govori o genocidu nad Bošnjacima, misli se na genocid koji su počinili oni koji su izvršili agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu: jedinice bivše

Dio generacije Bošnjaka koji je preživio genocid i u životu je, u prilici je sagledati i analizirati šta se dogodilo. Ono što se dogodilo pokušava se zaboraviti, sakriti, ili u najboljem slučaju pogrešno definisati i tumačiti, a u nekim slučajevima i sami Bošnjaci pokušavaju se okriviti za to što im se dogodilo. Godine 1948. niko nije mogao tvrditi da nije znao šta se dogodilo 1941, a kamoli 2000. godine, kada je genocid nad Bošnjacima direktno prenošen putem mnogih TV stanica!

Može li neko 2006. tvrditi da nije znao šta se dogodilo u Bosni i Hercegovini u periodu od 1991. do 1995. godine?

Genocid nad Bošnjacima uzdiže ponovo pitanje zla. Je li to tip onog zla – onog genocida koji smo vidjeli u slučaju holokausta nad Jevrejima? Ili su ti Divljaci sa Pala unizili oružje i ”obogatili” Bijeli svijet novim oblicima starih zala? Je li to zaista vraćanje tipu starog zla, zla u primitivnoj formi licem u lice? Ako je to slučaj, onda se moramo vratiti nazad onome što je Arent odbacila, a to je zlo kao slom, zlo kao odstupanje, zlo kao nenormalnost. Pokušaju odgovora na ovo pitanje vratit ćemo se u poglavlju Fenomenologija zla.

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocid, izvršeni od Vojske Srbije i Crne Gore - koja se tada iz razloga maskiranja zločina zvala Jugoslavenska narodna armija, zajednička komponenta Oružanih snaga SFRJ - i njihovih kolaboracionista nad Bošnjacima, u periodu od 1991. do 1995. godine, imali su za cilj potpuno uništenje Bošnjaka, ili u najboljem slučaju, njihovo svođenje na zanemarljivu cifru. Naime, ovdje se Mladić i Karadžić razlikuju u nijansama. Mladić kaže: ”Bijte Turke” – čitaj Bošnjake – “dok ih ima”, dakle potpuno uništenje. Karadžić izjavljuje njemačkom Špiglu (Der Spiegel) 1994: ”Kada nestane

---

Jugoslavenske narodne armije (odnosno vojske Jugoslavije, kako je JNA preimenovana) u sadejstvu sa dobrovoljačkim snagama Srba i Crnogoraca iz SR Jugoslavije te bosanskih Srba. Već je rečeno da cilj ovog rada nije bilo dokazivanje genocida, mada može poslužiti u cilju potvrde tvrdnje da je nad Bošnjacima izvršen genocid, već se polazilo od konstatacije da su Srbija i Crna Gora izvršile agresiju i genocid, uzimajući za osnov prije svega presude Haškog tribunala i kao dopunski izvor optužnice Tribunala i jednu vrlo važnu optužnicu koju je potvrdio Sud Bosne i Hercegovine (predmet Kravica) u kojoj je optuženo jedanaest bosanskih Srba za genocid.

muslimana, mi ćemo podijeliti Bosnu sa Hrvatima.” Na pitanje hoće li pobiti sve muslimane ili će jedan broj zadržati u rezervatima Karadžić odgovara: ”Ja im želim dati jednu vrstu autonomije tamo oko Tuzle.”[107]

Kada je žrtva svedena na zanemarljivu cifru, onda se ostatak žrtve prisiljava na dugotrajni podanički – sluganski odnos. Genocid razvija i konsoliduje svoju vlast i uništava svaka suprotstavljanja u korijenu.

Ali da krenemo ispočetka.

---

[107] Der Spiegel, broj 35, 29. august 1994. – Citirano prema: Kjell Arild Nilsen, EUROPAS SVIK (EVROPSKA IZDAJA), Spartacus Forlag AS, Oslo, 1996, str. 10.

3.1. BIROKRATIJA

Oba genocida, holokaust nad evropskim Jevrejima i genocid nad Bošnjacima, bili su **državni poduhvati**. Planirani i organizovani poduhvati sa vodećom ulogom birokratskih državnih struktura u realizaciji tih planova. Konkretni ljudi sjedili su u Ajhmanovom (Eichmanovom) odjeljenju 4B-4 u Berlinu, isto kao što su konkretni ljudi, sjedeći u svojim udobnim kabinetima u Beogradu, potpisali ”MEMORANDUM”, napravili „RAM ”, „DRINU”, „KUPU”, „KRIVAJU 95” itd.

Birokratija se specijalizira za monopol nad specijalnim funkcijama. Bez obzira što birokratija predstavlja svoj odnos za određenu grupu, to ne utječe na druge i situaciju drugih grupa. Cijeli birokratski proces u velikoj mjeri je nevidljiv. Birokratija prvo radi na izolaciji grupe određene za žrtvu.

Birokratija treba i personalne vizionare, jer ona počinje upravo tamo gdje vizionari završavaju. Birokratija je omogućila i izvršila i holokaust nad Jevrejimai genocid nad Bošnjacima. Ali ona to ne može sama po sebi. Birokratiji treba jedan plan „za bolje sutra”, plan „za bolji i racionalniji socijalni poredak”. Birokratija mora imati sposobnost da teorijski izradi i pripremi takav plan i naravno želju i sposobnost da ga realizuje u praksi.

Birokratija uvijek počinje tako da formulira jednu preciznu definiciju i osnuje jednu stvar za svakoga. Birokratija dolazi da realizuje ono što idealisti zamisle. Birokratska struktura određuje društvena pravila: to će se administrirati, pripremiti, to će vladati. To je jedna stvarnost gdje će se sve planirati i sve držati u planiranoj formi sa vlašću: to će se kontrolisati, to će se istrijebiti itd. Instrumentalni racionalni duh moderne birokratije podrazumijeva čak i rješenja koja nisu moguća, ali su ”razumna”. Da se, kojeg li paradoksa, nasilje eliminiše iz svakodnevnog života glavna je tendencija birokratskog procesa. Svakodnevna je zona relativno slobodna od fizičkog nasilja jer se nasilje krije iza zavjese.

Savremenost je učinila mogućom jednu državu što je mogla nadoknaditi cijeli socijalni i ekonomski sistem odnosa sa političkim naređenjima u administraciji. Savremenost je jedan vještački poredak sa velikim planovima, gdje će se planirati, vizionirati i slično. Društvo se razumije i doživljava kao nedirnuta zemlja koju treba obrađivati i nadzirati. Sve se mora kontrolisati, nadzirati, osnivati i držati pod strogom kontrolom. U takvoj situaciji ne vide se granice za lične ambicije.

U periodima sa dubokim ekonomskim, socijalnim i političkim promjenama javlja se mogućnost da savremenost dođe na svoje. Društvo djeluje kao nedovršeno, neizgrađeno i čeka da jedan vizionar dâ svoju viziju i formu svega toga. U tom trenutku društvo djeluje kao prazno za samostalne snage i tendencije i zbog toga je izvan mogućnosti da se pronađe ruka što će svemu tome dati bilo kakvu formu.

Najpovoljniji uvjeti za izvršenje genocida su specijalna, vanredna, paralizovana stanja u društvu. Paraliza društva startni je signal za aktuelizaciju ovih planova. ”I naš razum”, veli Sartr, ”umjesto da ispravi svijet okrenut naopako, ponesen tim košmarom, postaje i sam fantastičan. Izgubljeni čovjek koji ”službuje” u nekoj birokraciji nije svjestan činjenice da je sve vrijeme vršio dužnost dželata. Njegova spoznaja je uvijek zakašnjela i dolazi u trenutku kada je on već postao stvar. Kada otupi svaka bol i svako znanje, kada mrena pokrije vidokrug svijesti, uspostavlja se vladavina predmeta i ona sada postaje Zakon, Zakon apsolutnog besmisla.”[108] Zbog toga, u savremenom društvu, genocid niti je nenormalan niti se može objasniti kao funkcionalna greška sistema. Međutim, kriminalni planovi zahtijevaju socijalna, politička i vojna sredstva da bi funkcionisali efektivno. U toj situaciji ne nedostaje institucija koje su u stanju izvršiti kriminalne planove.

Gledajući konkretno to izgleda ovako: U kasnim 1980-im godinama jugoslavensko društvo bilo je u dubokoj ekonomskoj, političkoj i moralnoj krizi. Kao takvo stajalo je potpuno paralisano bez izgleda i mogućnosti da preživi svoj ”kuršlus”, odnosno prijelaz od socijalizma/komunizma ka kapitalizmu. Kriza jugoslavenske države, u kojoj je, od njenog formiranja, kao hrvatske ideje, u svim oblastima života, preovladavao velikosrpski hegemonizam, koincidirala je sa krizom svjetskog socijalističkog sistema u drugoj polovini osamdesetih godina.

---

[108] Hidajet Repovac, SOCIOLOGIJA SIMBOLIČKE KULTURE, Magistrat, Sarajevo, 2003, str. 138.

“Cjelokupna ta situacija dovodila je u pitanje decenijama etabliranu velikosrpsku hegemoniju. Njeni neposredni izvršioci i korisnici, od oficirskog do diplomatskog, policijskog i partijskog kadra i aparata, pa sve do univerziteta, radija, TV i drugih medija, osjetili su se ugroženim na svojim monopolnim pozicijama. Oni su tako narasle zahtjeve za stvarnom ravnopravnošću u podjeli vlasti i društvenih funkcija proglasili za ugrožavanje srpskog naroda. Te su velikosrpske snage ocijenile da će im nastupajuća konfuzija na međunarodnom planu olakšati da, još u 19. stoljeću postavljene ratne ciljeve (”Svi Srbi u jednoj državi”), jednom konačno i ostvare. Dok su su se u prethodnim pokušajima (Ranković, Ćosić) zadovoljavali pozicijom hegemona u zajedničkoj državi, ideolozi velikosrpstva sada su se okrenuli radikalnim konceptima, kao što je ideja o “hegemonoj Srbiji”, odnosno osvajanjem novih životnih prostora i realizaciju projekta ‘Velika Srbija’.”[109]

Posebno birokratski federalni aparat u Beogradu koji su, u nacionalnom smislu, sačinjavali 80% Srbi, čekao je razvoj situacije u kojoj oni nisu mogli podnijeti eventualno gubljenje svojih pozicija uz dobre plaće, malo rada i nikakve odgovornosti. Pregled oficirskog kadra u Jugoslavenskoj narodnoj armiji – JNA, potvrđuje kakvu su dominaciju Srbi i Crnogorci imali. Srbi su činili 35,7% od ukupnog stanovništva u bivšoj Jugoslaviji, ali su imali više od 60% ljudstva u komandnom kadru Jugoslavenske narodne armije. Crnogorci su sačinjavali 2,5% stanovništva u Jugoslaviji, ali su u JNA bili zastupljeni sa 6,2%.

Prateći nacionalnu strukturu u Socijalističkoj Federetivnoj Republici Jugoslaviji, trebalo je biti 56 generala Srba, međutim bilo ih je 77. Prateći istu strukturu, trebalo je biti 4–5 generala Crnogoraca, međutim bilo ih je 19. Crnogoraca pukovnika trebalo je biti 60, ali je njih bilo 257. Srba pukovnika je trebalo biti 850, međutim bilo ih je 1.511. Brojke pokazuju uzroke na osnovu kojih nije bilo teško da Titova Jugoslavenska narodna armija preraste u srpske nacionalističke jedinice.

---

[109] Smail Čekić, UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991–1995, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1995, str. 12.

”Vladajuće jugosrpske strukture, umjesto odgovornog pristupa obnovi zajedničke države, opredijelile su se za širenje prostora osvajanjem tuđih teritorija i uspostavljanjem ‘Velike Srbije’, mada takva tvorevina nikada u historiji nije postojala. Ona je postojala samo kao jedan velikodržavni koncept postepeno razvijan u autonomnoj kneževini i Kraljevini Srbiji, kao i kraljevskoj i komunističkoj Jugoslaviji. Velikodržavni hegemonistički projekt ‘Velika Srbija’ ima svoju dugu prethistoriju još od prve polovine 19. stoljeća, pa sve do naših dana i uvijek je aktueliziran kao prijetnja situacijama kada je sveopća srpska prevlast na jugoslavenskim prostorima dolazila u pitanje.”[110]

”Zbog nemogućnosti da se dočepaju apsolutnog utjecaja u Predsjedništvu SFRJ i Centralnom Komitetu SKJ velikosrpski orijentirani političari su na Četrnaestom kongresu razbili SKJ kao integrativni faktor Federacije. Ukidanjem autonomije Kosovu i Vojvodini, a formalno zadržavanjem njihovih glasova u Predsjedništvu SFRJ, nastojala se osigurati mogućnost preglasavanja svih drugih, što je na kraju dovelo do paralisanja rada Predsjedništva. Isceniranjem krize Predsjedništva SFRJ, te pretvaranjem Generalštaba JNA u Generalštab Oružanih snaga SFRJ sa ovlaštenjima samostalnog donošenja odluka (1989), u Jugoslaviji je izvršen **prikriveni državni udar**. Krnje Predsjedništvo je protivustavno nastavilo obavljati sve svoje funkcije, među kojima i funkciju Vrhovne komande, te je iniciralo sukob u Sloveniji, agresiju u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.”[111]

---

[110] Dokument iz NATO-a, 19. mart 1992, potpisan od Christoper N. Donelly. Citirano po Kjell Arild Nilsen, EUROPAS SVIK (EVROPSKA IZDAJA), Spartacus Forlag AS, Oslo, 1996, str. 33.

[111] Smail Čekić, UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991–1995, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 1995, str. 13.

”Velikosrpski koncept uvijek je polazio od ideje da se oko Srbije okupe sve ‘srpske zemlje’”, u koje su još prije Prvog svjetskog rata ubrajani krajevi sve do Istre i Trsta, da će ”svi Srbi živjeti u jednoj državi”, da je zapadna granica Srbije zacrtana na liniji Karlobag – Karlovac – Virovitica; da je ”sve srpsko gdje postoji jedan srpski grob” i ”gdje god Srbin nogom stane – Srbija postane”.[112]

Politički režim u Srbiji deklasirao je sve svoje političke protivnike i svaki pluralizam u vlastitim redovima još na Osmoj sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (CKS) 1987. godine.

Poslije toga zavladalo je političko i moralno jednoumlje u Srbiji. Godinu dana kasnije, Slobodan Milošević[113] izjavljuje: ”Ovo nije vreme za rane. Ovo je vreme za borbu… Mi ćemo pobediti u bici za Kosovo, bez obzira na smetnje, kako u zemlji tako i u inostranstvu. Mi ćemo pobediti iako srpski neprijatelji u inostranstvu rade, zajedno sa našim neprijateljima u zemlji, protiv Srbije. Mi im poručujemo da mi idemo u sve bitke koje imaju za cilj našu konačnu pobedu.”[114]

U takvom stanju takvo društvo čekalo je na novu viziju, na novog snažnog vizionara i planera punog novih ideja.[115] U takvim situacijama nema granica za ambicije. Slobodanu Miloševiću položeni su na njegov radni sto planovi „Velike Srbije”. Prvo Memorandum iz 1986. godine, pisan i potpisan od najumnijih srpskih glava iz redova Srpske akademije nauka i umetnosti, pisaca, umjetnika, profesora, humanista, filologa, orijentalista. Memorandum je imao za cilj reviziju Titovog ustava iz 1974. Poslije Memoranduma uslijedili su i drugi planovi kao jedinstvo teorije i prakse. Srbijanski naučni krugovi, političari, a posebno masovni mediji prednjačili su u propagandi po kojoj su Srbima u Bosni i Hercegovini prijetili Muslimani koji žele osnovati islamsku državu u kojoj bi Srbi bili bez budućnosti i bez ikakvih prava. ”Ćosić je poznavao ovu evropsku isključivost i antiislamsku fobiju, te je plašio svijet našom vjerom i naše poznate, i od objektivnih stručnjaka utvrđene vrline, predstavljao kao opasnost. Zapravo, Evropa ne uvažava multikulturne oblike zajedništva i naš način suživota.”[116] Kao alternativa tome ponuđen je koncept „Velike Srbije”.

---

[112] Isto, str. 13.

[113] U optužnici Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu se navodi da je Slobodan Milošević od decembra 1990. do jula 1997. bio na funkciji predsjednika Srbije; da je od 15. jula 1997. do 6. oktobra 2000. bio na funkciji predsjednika Savezne Republike Jugoslavije, čime je postao i Vrhovni komandant vojske Jugoslavije i Predsjednik Vrhovnog vijeća (Vrhovni savet) odbrane te zemlje. Optužnica mu stavlja na teret teške povrede Ženevske konvencije, kršenja zakona i običaja ratovanja, zločine protiv čovječnosti i genocid. Uhapšen je 1. aprila 2001. godine u Beogradu. Suđenje Miloševiću otpočelo je 12. februara 2002, a prekinuto 11. marta 2006. godine zbog njegove smrti koja ga je zadesila u ćeliji zatvora Među-narodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, u holandskom gradu Hagu.

[114] Der Spiegel, nr. 24., od 10. juna 1996, intervju sa Miloševećem, citirano prema Kjell Arild Nilsen, EUROPAS SVIK (EVROPSKA IZDAJA), Spartacus Forlag, AS, Oslo, 1996, str. 12.

[115] O stanju u jugoslavenskom društvu 70–ih i 80–ih godina XX stoljeća i ulozi birokratije, vidjeti: Rasim Muratović, SAVEZ KOMUNISTA I TEHNO-BIROKRATIJA U SOCIJALISTIČKOM SAMOUPRAVNOM SISTEMU, Interdisciplinarni post-diplomski studij, Univerzitet u Sarajevu, Magistarski rad, Sarajevo, 1985. godine.

Koncept Velike Srbije, koji egzistira kao fakt, pokazuje da rat u Bosni nije bio nikakva ”komšijska tuča”, niti su genocid nad Bošnjacima izvršili ”pijani i bradati umobolni četnici”. Dželati i izvođači radova birokratskih zamisli i planova bili su njihovi sugrađani, komšije, učenici, kolege sa posla organizovani u vojne i policijske formacije spremne za realizaciju državnih birokratskih planova: ”memoranduma”, ”ramova”, ”istrage poturica”, ”vraćanja u veru pradedovsku”.

Eksperti su se morali pozvati, zadaci podijeliti, struktura naređenja razvijati, rutine inovirati. Ali šta sa nasiljem i sa zlom? Izvršioci za realizaciju planiranog pronađeni su u vrhovima Jugoslavenske narodne armije, među psiholozima i ekspertima za psihološka ratna dejstva, ali i među običnim srpskim nacionalistima.

Godine 1991. stavljen je u funkciju vojni plan ”RAM” urađen u Generalštabu Jugoslavenske armije na čelu sa generalima Blagojem Adžićem, Milanom Gverom, Aleksandrom Acom Vasiljevićem, majorem, Čedom Kneževićem, pukovnikom, Radenkom Radinovićem i drugim. U izradi plana posebnu ulogu imali su eksperti za psihološka dejstva rata. ”Plan je, u osnovi sa udruženim snagama JNA i oružanim srpskim formacijama i grupama iz Srbije, Crne Gore, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, uz neposrednu pomoć ‘jugoslavenske’ diplomatije i propagandne mašinerije, predviđao uspostavljanje i zaposjedanje granica ‘Velike Srbije’ u ‘kojoj bi svi Srbi, sa svojim teritorijama živeli u istoj državi’” (”RAM” je dopunjen dodatnim planovima ”DRINA” i ”KUPA”).[117] Spomenuti planovi govore o ulozi jugoslavenske birokratije u genocidu nad Bošnjacima. Ti planovi bili su recept za genocid. Genocid kao rezultat realizacije spomenutih planova. Ovi planovi učinili su legitimnim ulogu državne birokratije u njihovoj realizaciji. Kriza ekonomskog sistema i paraliza političkog sistema bili su opravdanje za to. I u holokaustu i kasnije u genocidu nad Bošnjacima pokazao se visok stepen birokratske racionalnosti i birokratske kulture. Ako čovjek želi povrijediti maksimalno jednu grupu ljudi, jedan narod, pripadnike jedne religije, neophodna je birokratija da provede žrtve kroz neizbježne stadije. Izbor za fizičko uništenje i u jevrejskom holokaustu i u genocidu nad Bošnjacima bio je proizvod jedne rutinske birokratske procedure.

---

[116] Alija Isaković, ANTOLOGIJA ZLA, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 381.

Silovanje žena bila je jedna od komponenti genocida u Bosni i Hercegovini. Silovanje je imalo za cilj ”oslobađanje” i ”čišćenje” ”srpskih” dijelova Bosne i Hercegovine. **Silovanje je imalo trudnoću kao praktični cilj.** U koncentracionim logorima, fabričkim halama, školama, hotelima i svuda gdje su se masovna silovanja odvijala, žene su bile silovane sve dok se ne konstatuje trudnoća. Abortus je bio isključen. Bila je ovo fiktivna eliminacija dječijeg genetskog porijekla. ”Rađanjem Srba” na ovaj način, ustvari, nastojao se nasilnim putem mijenjati identitet i djeteta i majke kao jedne cjeline. Silovane žene zadržavane su u logorima do poodmakle trudnoće kada više nije bilo moguće izvršiti prekid neželjene trudnoće kako bi ”Turkinje mogle roditi Srbe”. Dželati su čin silovanja, kao poseban i strateški veoma važan cilj genocida u Bosni, rado izvršavali pred drugim članovima familije.

---

[117] Smail Čekić, UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991–1995, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1995, str. 14.

Silovane su majke pred djecom, kćerke pred majkama, očevima i braćom. Belma, Sada, Subha i Milada žene su koje su svoje novo utočište našle u Norveškoj, imale su volju da otvore svoja srca i da ispričaju to što im se dogodilo. Više o ovome vidjeti u knjizi BOSNA, NAŠE ZABORAVLJENO DIJETE.[118]

Sveobuhvatnost, tempo i organizacija agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu pokazuju da je to sve bilo striktno i dobro isplanirano. To je bilo kasnije i dokumentovano, naročito kroz priznanja jednog broja glavnih aktera da je sve to bilo planirano u Beogradu.

Mnogi Miloševićevi raniji saradnici priznali su postojanje planova za genocid u Bosni. Jedan od njih, Borisav Jović, bivši srbijanski predstavnik u kolektivnom Predsjedništvu, kaže: ”Milošević i ja smo razgovarali o tome. Mi nismo razgovarali ni s kim drugim o tome. Mi smo instruirali Generalštab o pregrupisavanju jedinica. Jedna mogućnost bila je da svi koji su rođeni u Bosni budu prebačeni u Bosnu. Deset dana poslije oni su objasnili nama da je sve naređeno izvršeno efikasno, iako vojska u principu ne voli nešto što se kosi sa njenim internim pravilima. Povlačenje JNA iz Bosne 1992. godine bilo je kozmetičko: 80.000 oficira i vojnika bivše JNA bilo je sada organizovano kao Vojska Republike Srpske. To je bilo planirano mnogo ranije.” [119]

Vođa radikala i četnički komandant Vojislav Šešelj objašnjava zauzimanje Zvornika, 8. aprila 1992: ”Jedinice bosanskih Srba su učestvovale u tome. Ali specijalne jedinice došle su iz Srbije. Operacija je bila pripremana dugo i sve je bilo pripremljeno mnogo ranije. Čitava operacija je izvršena bez ikakve nervoze. Sve je bilo dobro organizovano i izvršeno.”[120]

Godine 1992. jedne novine u Beogradu objavile su sadržaj telefonskog razgovora, iz septembra 1991, između Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića[121], koji je pokazao ko vuče konce razvoja situacije u Bosni i Hercegovini u to vrijeme:

---

[118] Catherine Burgess og Askell Romsloe, BOSNIA VÅRT GLEMTE BARN (BOSNA NAŠE ZABORAVLJENO DIJETE), Sypressforlag, Oslo, 1995.

[119] Laura Silber - Alan Little, citirano prema Kjell Arild Nilsen, EUROPAS SVIK (EVROPSKA IZDAJA), Spartacus Forlag AS, Oslo 1996, str. 24.

[120] Isto, str. 26.

Milošević: ”Kontaktiraj Uzelca. On će ti objasniti sve… Ako imaš više problema, kontaktiraj mene.”

Karadžić: ”Ja imam problema sa Kupresom…. Neki od Srba nisu poslušni …”.

Milošević: “Smiri se, to ćemo mi srediti bez problema, samo kontaktiraj Uzelca. …Ti ćeš dobiti sve, ništa se ne brini…Mi smo najjači. Samo se smiri… Dok imamo Armiju niko nam ništa ne može. Nemoj se brinuti za Hercegovinu… Milan je rekao narodu da onaj ko nije spreman umreti za Bosnu, neka iskorači pet koraka napred. Niko nije načinio ni jedan…”.[122]

Prije toga, na Kosovu 1989. godine, i Miloševićevog govora tamo, u kojem je on ”izvadio mač iz korica” naglasivši da i ”upotreba oružane sile nije isključena”, mobilisane su velike mase ljudi spremne da koriste energiju skupljanu godinama za realizaciju spomenutih planova.

Radovan Karadžić bio je još konkretniji u svom govoru poslanicima Skupštine Republike Bosne i Hercegovine u oktobru 1991. godine: ”Vi želite da odvedete Bosnu i Hercegovinu u isti put pakla kojim idu Slovenija i Hrvatska. Vi želite odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, a muslimanski narod u nestanak. Ako dođe do rata, muslimanski narod se neće moći odbraniti. Kako možete spriječiti onda da svi muslimani budu ubijeni u Bosni i Hercegovini?”[123]

---

[121] U optužnici Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu se navodi da je Radovan Karadžić između 1. jula 1991. i 30. novembra 1995. godine, djelujući individualno ili u saradnji sa drugima, učestvovao u krivičnim djelima za koja se tereti, kako bi se osigurala kontrola nad onim područjima Bosne i Hercegovine koja su proglašena dijelom tzv. ”srpske republike”. Da bi postigao taj cilj, vođstvo tzv. ”srpske republike”, uključujući i **Radovana Karadžića**, započelo je i sprovelo takav način postupanja koji je uključivao stvaranje nemogućih uvjeta za život, uključujući taktiku progona i terora čiji je efekt trebao podstaći nesrbe na odlazak iz tih područja, deportaciju onih koji nisu bili voljni otići i likvidaciju preostalih. Radovan Karadžić optužen je za sve zločine iz nadležnosti tribunala: **genocid,** teške povrede Ženevskih konvencija iz 1949, kršenje zakona i običaja ratovanja i zločine protiv čovječnosti.

[122] Norman Cigar, GENOCID IND BOSNIA: THE POLICY OF ”ETNICH CLEANSING” (GENOCID U BOSNI: POLITIKA “ETNIČKOG ČIŠĆENJA”), College Station, Texas A&M University Press, 1995, str. 124.

Genocid se, dakle, ne može zamisliti niti izvesti bez organizacije, bez birokratije. Genocid nad Bošnjacima funkcionisao je kao paradigma moderne birokratije, što bolje uraditi na državnom planu planirane i dobro organizovane aktivnosti i postići maksimalne rezultate i radni učinak uz minimalnu cijenu koštanja.

Bauman bi rekao: ”Podići siromašne sa njihovog siromaštva nije pitanje savjesti niti nekih etičkih obaveza nego neobavezno značenje za pružanje mogućnosti izgradnje globalnog sistema.”[124]

Važna uloga birokratskog djelovanja u genocidu nad Bošnjacima bila je dehumanizacija birokratske procedure i birokratskih ciljeva. Dehumanizacija tih procesa najbolje se ogleda u poznatim slikama logoraša iz koncentracionih logora. Slike logoraša i koncentracionih logora samo su ekstremne slike te birokratske stvarnosti.

O položaju Bošnjaka u logoru slikovito govori Rezak Hukanović, i sam logoraš, koji je napisao izvrsno svjedočanstvo o doživljajima u koncentracionim logorima Omarska i Manjača, u knjizi DESETA VRATA PAKLA – POLA GODINE ZATOČENIŠTVA U LOGORIMA SMRTI OMARSKA I MANJAČA –.[125]

Bauman u svojoj knjizi citira riječi iz govora, iz aprila 1935, rabina Joakima Princa (Joachim Prinz), iz Berlina, koji kaže: ”Geto je svijet.” Na ovaj ili onaj način usamljenost njemačkih Jevreja bila je velika. Bosanskohercegovačko Udruženje iz Norveške šalje u julu

---

[123] A*rhiv Televizije Bosne i Hercegovine,* oktobar, 1991.

[124] Zygmunt Bauman, GLOBALISERING OG MENNESKELIGE KONSEKVENSER (GLOBALIZACIJA I LJUDSKE POSLJEDICE), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1998, str. 16.

[125] Rezak Hukanović, poznati bosanskohercegovački pjesnik. Do sada je objavio šest zbirki pjesama. Bavio se i novinarstvom. Bio je vlasnik privatne radiostanice u Prijedoru odakle je 1992. godine odveden u koncentracioni logor. O tome je u Norveškoj napisao gore spomenutu knjigu. Evo kako on u knjizi „Deseta vrata pakla” opisuje život u logoru:

1992. godine izvještaj o postojanju koncentracionih logora u Bosni i Hercegovini i o masovnim deportacijama i masovnim ubistvima.

Spomenuto udruženje u jednom pismu referiše o sadržaju telefonskog razgovora sa starijom ženom iz Prijedora: ”Cijeli je grad Varšava geto. Ako neko od nas hoće napolje, mora tražiti dozvolu okupatorskih vlasti. Ljudi oko nas samo nestaju.”[126]

U ovakvim situacijama duhovna izolacija dolazi prvo. Sada su Bošnjaci u Prijedoru živjeli bez komšija. U tom bošnjačkom svijetu jedini akter bila je nova srpska nacionalistička vlast. Bez obzira kako su Bošnjaci definisali tu situaciju, ona je bila racionalizirana na jedan jedini faktor, a to je da su oni sada bili iskorištavani: kupljenje smeća, kopanje rovova na linijama fronta, sakupljanje drva za loženje i kao zaštitni štit na linijama fronta.

Bošnjaci u Prijedoru, kao i Jevreji u Varšavi (Warszhavi), sada su se morali ponašati racionalno što je značilo izvršavanje svih regula okupatorske vlasti bez pogovora ne bi li se barem odgodio taj čin njihovog deportovanja u Omarsku ili Manjaču što je značilo potpuno istrebljivanje i nestanak. Tamo ih je čekalo glavno djelovanje genocida: ”sječa glava” ljudima od autoriteta i ljudima koji nešto znače u sredinama

---

… Dani uokvireni žicom i minama, prolazili su veoma sporo. Živjelo se nekim umrtvljenim životom. Bio je to život na čekanje, a to čekanje rastakalo je nerve. Kada će izroniti iz ove tame u koju su grubo gurnuti, naslućivala se želja njihovih misli. Ponekad, neka klonula nada u njima tjerala je oči da suze. To su samo sjenke, koje se vrzmaju pod ovom žicom i minama omeđenom krugu… (str. 95)

… Gubili su polahko osjećaj vremena, čega su jedino imali na pretek. Ubijalo ih je to rastakanje sadašnjasti, ta bezvoljnost. Bili su samo brojke, samo sjenke: glava dole, ruke na leđima. Blaga jeza nesigurnosti uvlačila se u ova krhka tijela… (str. 105)

… Bože, pogledaj ove ljude pravo u oči, u njihova lica gledaj, u njihova ispaćena tijela. Da li će iko shvatiti tragediju ovih ljudi sudbonosno vezanih za ove krajeve. Tuga tih ljudi potamnila je njihove obraze. Izobličila lica. Kose im pobijeljele od straha. Ti ljudi viču u snu, ponovo preživljavajući slike užasa. Nemar anđela smrti ostavio ih je kao svjedoke, koji očajnički nastoje da zaborave sve ove nedaće. Kada će ova tama u duši početi da se osvjetljava?…(str. 113).

[126] Kjell Arild Nilsen, EUROPAS SVIK (EVROPSKA IZDAJA). Spartacus Forlag AS, Oslo, 1996, str. 27.

gdje žive i rade. To dovodi do razbijanja grupe – čitaj nacije, religijske grupe – kada se njihova struktura razbija i ostaju samo individue koje se poslije toga kupe i inkorporiraju, ako treba i pod prisilom, u novu organizaciju vlasti koju su uspostavili i koju kontrolišu oni koji su izvršili genocid. Tradicionalne elite u tom nasmrt osuđenom društvu predstavljaju prvi cilj genocida.

Najviši efekt genocida je klanje žrtve. Evo kako to opisuje Rezak Hukanović u spomenutoj knjizi:[127]

Cilj genocida je izvršen: ”1. Kada je obim nasilja toliki da se odabranoj grupi, naciji, oduzme volja i snaga za pružanje otpora teroriziranju kojemu su izloženi sve dotle dok ne priznaju postojeći režim i ne podvrgnu se zahtjevima i zakonima vlasti koja predstavlja taj režim; 2. Kada se odabranoj grupi unište snage za suprotstavljanje i nastavak borbe.”[128]

---

[127] … U sljedećem trenutku u stražarevoj ruci zasija nož, dugi vojnički. Sagnu se pored zatvorenika, uhvativši ga onom drugom rukom za kosu. Pridruži mu se još jedan stražar, uz psovke. I njemu se u ruci presijevao nož, a ostala se dva stražara malo izmakoše i okrenuše cijevi prema grupi, motreći na svaki njihov pokret. Noževima su kidali odjeću sa njega. To je sve trajalo samo nekoliko trenutaka. I kada su se podigli ovi sa noževima, uniforme su im bile okrvavljene, a zrakom se prolamao jauk, dug, glasan, i bolan. Parao je uši. Džemo nikad u životu nije čuo bolniji krik, a nakon toga nikada nije vidio užasniji prizor. Taj jadnik se pridigao, ili bolje reći pokušavao da se pridigne i dalje puštajući nesnosne jauke. Bio je potpuno obliven krvlju. Jedan od stražara je dohvatio crijevo za vodu, koje je virilo tu, iz hidranta i iz kojega je tekao jak mlaz vode, i počeo polijevati tog nesretnika. Voda se miješala sa krvlju i tekla niz njegovo iscrpljeno, mršavo, golo tijelo, dok se on, kao ranjeni Kiklop sagibao, dizao ruke iznad sebe, spuštao ih prema mlazu vode, braneći se, a iz njegovog grla odzvanjao je glas raspamećene boli.

… - Dedo Crnalić, je li u ovom autobusu? Tražili su Dedu, uglednog sportskog i javnog radnika, vlasnika jednog od najljepših prijedorskih restorana ”Dedo”. Dok je izlazio, jedan od krvnika mu reče: ”E sad ću ja od tebe praviti ćevapčiće – i povuče svoju oštru kamu preko Dedinog vrata, odmah tu, na vratima autobusa. Krv poprska i one koji su ležali sklupčani pored vrata. Užasan zvuk kloparanje krvi, krkljanja i grčenja tijela, a onda tajac. Potraja to nekoliko trenutaka, a onda su pozvali trojicu da Dedino, već mrtvo tijelo, unesu u autobus… (Isto: 86).

[128] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlahets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 163.

3.2. EKONOMSKI, NACIONALNI, KULTURNI I RELIGIJSKI ANTAGONIZAM

Je li jevrejski holokaust bio klimaks stogodišnje historije religijskog, ekonomskog, kulturnog i nacionalnog antagonizma? Je li genocid nad Bošnjacima bio njegova loša kopija?

Interesantna je činjenica o kojoj nema zvaničnih istraživanja, koja bi sigurno pokazala da je 80–ih godina slovenački nacionalizam i njihova mržnja prema Bošnjacima bili izraženi u većoj mjeri nego srpski i nacionalizam mržnja. Kao dokaz za ovo mogu se uzeti slovenačke i srpske reakcije na održavanje 14. zimskih olimpijskih igara u Sarajevu 1984. godine.

Bivša Jugoslavija, a naročito Bosna i Hercegovina, bile su poznate po svojoj nacionalnoj i vjerskoj toleranciji. Bošnjaci su bili fleksibilni, prilagodljivi novim situacijama i novim odnosima i nisu bili opterećeni niti nacionalnim niti vjerskim identitetom. U dobroj mjeri prilagođeni privatnoj svojini odranije, bili su spremni na ekonomski dio tranzicija - prijelaza od socijalizma/komunizma ka kapitalizmu i prilagođavanje novim ekonomskim i političkim odnosima. Mnogi akademici, umjetnici, sportisti, demokratski orijentisani političari, glumci, bili su Bošnjaci. Spomenut ćemo samo neke: slikari Mersad Berber i Safet Zec, karikaturisti Hasan Fazlić i Midhat Ajanović, književnici Abdulah Sidran i Nedžad Ibrišimović, najpopularnije pop i rock muzičke grupe, najpopularniji komičari dolazili su iz Bosne i Hercegovine. U jugoslavenskom nacionalnom nogometnom timu na Svjetskom prvenstvu 1990. godine bilo je pet nogometaša iz Bosne i Hercegovine, šesti je bio Faruk Hadžibegić, kapiten, itd. To je sve činilo Bošnjake popularnima u masama, često i mimo njihove volje. U toj novoj stvarnosti Bošnjaci su, kao i onda Jevreji, dobili ”pravo građanstva”. Njihovo prilagođavanje novoj situaciji išlo je veoma brzo. Sa svojim demokratskim inicijativama Bošnjaci i Bosna bili su ”prijetnja” nadolazećem nacionalizmu koji se ponudio da izliječi jugoslavenski paralizovani sistem. U svijetu podijeljenom u nacionalne domene nije bilo mjesta bošnjačkom multikulturalizmu, niti bosanskohercegovačkom internacionalizmu i multireligioznosti.

”Jevreji su (onda) išli okolo obučeni isto kao i kršćani, a ubrzo su se počeli viđati na zavidnim položajima i funkcijama. Tako je jevrejska sudbina bila povezana sa nadolazećim promjenama koje su se događale u društvu, ali je njihova sudbina bila i podsjećanje na propadanje i nestajanje onog starog.”[129]

I bošnjačka, za neke, brza i nerazumna transformacija značila je ugrožavanje neopravdano stečenih i korištenih privilegija. Jevreji na početku XX stoljeća kupuju nekretnine i posjeduju kuće u čisto kršćanskim zonama, a Bošnjaci na kraju XX stoljeća dobivaju stanove na Ciglanama, Naselju Sunca, Džidžikovcu, dijelovima grada rezervisanim za odabrane srpske kadrove.

Na drugoj strani, Jevreji su u religioznoj i klasnoj dimenziji nazivani ”ljigavcima”, a Bošnjaci fundamentalistima u religioznoj, a balijama u klasnoj dimenziji što je bila jedna grupna uvreda nastala kao posljedica socijalnih previranja u savremenom periodu.

Bošnjaci su, isto kao Jevreji, bili zarobljeni u najnasilniji od svih historijskih konflikata – konflikt između prijesavremenog svijeta i dolazeće savremenosti koja je sa sobom nosila uzbudljivost ali i strah. Ovaj konflikt našao je svoj pravi izraz u toj osvijetljenoj suprotnosti. Historijska ironija da antimoderno dobije izraz u razvoju modernog.

Bošnjaci ili Bošnjaci-muslimani, ili bosanski Muslimani, ili muslimani ”smiješne pravopisne podrške: malo m, veliko M, što se uvijek dalo etnogenetski i politički relativizirati i problematizirati, te prema potrebi, zloupotrebljavati, udaljujući ih terminološki od pojma o zemlji, porijeklu i jeziku”[130] bili su tako ”nenacionalni element” u skrivenom nacionalizmu u komunističkom sistemu i nadolazećem otvorenom srpskom nacionalizmu na prijelazu iz komunizma u nekomunizam.

---

[129] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOKAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 82.

[130] Alija Isaković, UKLETOST BOŠNJAČKE DVOJNOSTI, Muslimanski glas, Sarajevo, 1993, 16. oktobar, str. 5.

Bošnjaci su uvijek morali svijetu dokazivati da oni nisu nikakvo ”azijatsko – islamsko čudovište”. U tom kontekstu, Alija Isaković kaže: „Bošnjaci su zanimljiv narod. Historijski relativno iživljen na ovim prostorima, vojnički, ekonomski, kulturno, od Kulina Bana do austro-ugarske okupacije. Posljednjih 112 godina marginalizirani kao politički narod, fizički i ekonomski sistemski i nesistemski uništavani, kulturno nipodaštavani, vjerski satanizirani kao azijatsko–islamski relikt u kršćanko–hrišćanskoj Evropi. Posljednjih pedeset godina jedini narod u evropskim prostorima bez nacionalnih institucija, s anacionalnim političkim poltronskim vrhom, s policijskom presijom nad vjerskom i svjetovnom inteligencijom, bez prava na nacionalno ime, jezik, književnost, društvene običaje i vjersku praksu, sa zavodljivim utapanjem u zamagljeno jugoslovenstvo koje je bilo kao čistilište za buduća nacionalna opredjeljenja.”[131]

Međutim, Bošnjaci su sa svojim demokratskim stavovima o promjenama jugoslavenskog društva osamdesetih godina, ali i brojčano bili manjina.

Nacionalna struktura jugoslavenskog
društva 1991. godine.[132]

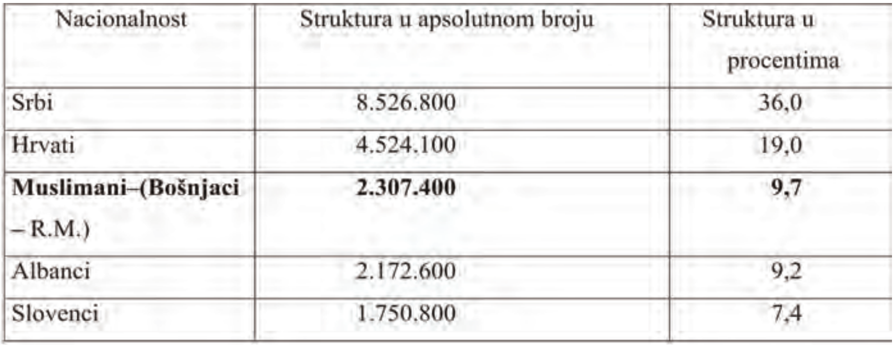

Nacionalnost	Struktura u apsolutnom broju	Struktura u procentima
Srbi	8.526.800	36,0
Hrvati	4.524.100	19,0
Muslimani–(Bošnjaci – R.M.)	**2.307.400**	**9,7**
Albanci	2.172.600	9,2
Slovenci	1.750.800	7,4

---

[131] Isto.

[132] STATISTIČKI GODIŠNJAK, 1991. Statistički zavod Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine – Statistički bilten br. 237, Sarajevo, novembar 1991. godine.

Makedonci	1.371.800	5,8
Crnogorci	579. 023	2,4
Mađari	426.866	1,8
Romi	168.009	0,7
Turci	101.191	0,4
Slovaci	80.334	0,3
Rumuni	54.954	0,2
Bugari	36.185	0,1
Vlasi	32.063	0,1
Rusi	23.285	0,1
Česi	19.625	0,1
Italijani	15.132	0,1
Ukrajinci	12.813	0,1
UKUPNO	**23.690.000**	**100,0**

Bošnjaci jesu bili manjina, u apsolutnom i u relativnom broju, kao i u svom gledanju na nastale prilike, ali su isto tako bili manjina Makedonci, Slovenci, Crnogorci. Zašto se nije dogodilo njima to što se dogodilo sa Bošnjacima? Na to pitanje pokušat ćemo odgovoriti kasnije.

Nacionalna struktura bosanskohercegovačkog
društva 1991. godine[133]:

Nacionalnost	Strruktura u apsolutnom broju	Struktura u procentima
Hrvati	760.852	17,49 %
Muslimani/(Bošnjaci- R.M)	1.902.956	43,40 %
Srbi	1.336.104	31,20 %
Jugosloveni	242.682	5,50 %
Ostali	104.439	2,50 %
UKUPNO	4.377.033	100,00%

---

[133] STATISTIČKI GODIŠNJAK 1991, Statistički zavod Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine – Statistički bilten br. 234, Sarajevo, decembar/prosinac 1993. godine.

Kao što se iz gornje tabele vidi, 1991. godine u Bosni i Hercegovini muslimani, odnosno Bošnjaci bili su relativna većina. U svakom slučaju, Bošnjake su polahko ali sigurno i sistematski srbijanski mediji počeli obrađivati kao ”glupe”, ”necivilizovane”, ”nenacionalni element”, ”ljigave balije”, ”mudžahedine”, ”džihad ratnike”, “Alijine bojovnike”, ”islamske fundamentaliste” i ”ekstremiste”, ”integriste”, “teroriste” i tako ih pripremati za klanje.

Studije o srpskom nacionalizmu otkrivaju široku upotrebu verbalnog maltretiranja nesrpskih naroda sa glavnim ciljem razdvajanja Srba od nesrba radi stvaranja jedne psihološke distance između ”nas” i ”njih”. ”Miloševićev politički program sadržavao je u sebi odrednicu izgradnje nacionalističkog aparata za vladanje koji je, koristeći se ekonomskim sredstvima zajedničke jugoslavenske države, putem masovnih medija distribuiran širokim narodnim slojevima. Hitlerov nacizam ljude je tjerao u koncentracione logore, a u Srbiji je medijski fašizam cijelu zemlju pretvorio u logor. Umjesto samoegzistencije i zajedničkog života Milošević je distribuirao mržnju prezentirajući nesrbe, ne samo kao neprijatelje Srbije nego i kao manje vrijedne.”[134]

Koristeći takvu strategiju kod običnih Srba napravljena je jedna vrsta legitimiteta za izvršavanje takvog gnusnog čina kao što je genocid nad Bošnjacima.

Pogromi kao spontani izlivi protiv jedne rase, nacije, religije izgledaju kao jedan mit. Sam antisemitizam ne daje nikakvo objašnjenje za holokaust. Generalno, mržnja nije objašnjenje za genocid.

Da bi holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima bili mogući, sa antisemitizmom i islamofobijom idu, ruku pod ruku, faktori potpuno drugačijeg karaktera. Umjesto da se ide u individualno-psihološku misteriju, moramo razotkriti socijalne i političke mehanizme koji sakupljaju ekstra faktore i istražiti njihove eksplozivne reakcije sa tradicionalnim grupnim suprotstavljanjima.

---

[134] Norman Cigar, GENOCID IN BOSNIA: THE POLICY OF ”ETNICH CLEANSING” (GENOCID U BOSNI: POLITIKA “ETNIČKOG ČIŠĆENJA”), Colege Station, Texas A&M University Press, 1995, str. 32-34.

”Kršćani se ne bore za Jeruzalem (El-Kuds na arapskom) da bi pomogli Jevrejima, koji su, usput rečeno, uvijek imali više slobode kada je Jeruzalem – El-Kuds bio pod upravom muslimana nego kršćana, nego to rade iz svojih vlastitih interesa.”[135] Oni i dalje optužuju Jevreje da su ubili Krista i da zbog toga moraju snositi posljedice. Jevrejima je ponuđeno da konvertiraju (promijene vjeru) i prihvate kršćanstvo kao nasljednika svete vjere i judeizma i vrate se u ono mitološko. Problem mita ima svoje korijene, ne samo u ovoj historiji.

U prošlom stoljeću tri glavna mita sakupljena su u jednu religioznu mitologiju, takozvano **kršćanski slavizam**, a konvertiranje u islam dobilo je izraz rasne izdaje. ”Titovi Muslimani” optuženi su za tri stvari: 1. da su potomci jedne strane vladavine; 2. da su ubili ”srpskog Isusa Hrista” - kneza Lazara; 3. da su izdali slavensku rasu. Ove osnovne postavke srpske nacionalističke mitologije mobilisale su, sa 600 godina zakašnjenja, 80-ih godina, milione Srba za osvetu Kosova i njihove 600 godina duge patnje. Genocid koji se dogodio u Bosni od 1991. do 1995. godine našao je zagovornike legitimiteta. Poruka je bila nedvosmislena: žrtva zaslužuje smrt jer je prvobitno, nekada davno, bila agresor. Dakle, problem mita i mitomanije ponavlja se i u svojoj paradoksalnoj formi i u ”bošnjačkom slučaju”. Predstava o Bošnjacima muslimanima kao ”ubicama Isusa Krista” ima jednu dugu historiju u srpskom mitu u kojem srpski nacionalizam nalazi svoje izvorište i utočiste. Ali kako može jedna religija, koja se pojavila šest stotina godina poslije Isusove smrti, biti optužena za njegovu smrt? Odgovor se može tražiti, kao što je već ranije spomenuto, u centralnom događaju iz kosovskog mita. Godine 1389. srpska vojska predvođena knezom Lazarom doživjela je poraz na Kosovu polju od turske vojske predvođene sultanom Muratom. U toj mitom obavijenoj bici ubijeni su i knez Lazar i sultan Murat. Srpska mitologija napravila je od Lazarove smrti kraj srpskoj nezavisnosti i označila početak pet stotina godina srpskog ropstva pod turskom vlašću.

---

[135] Sigve Tonstad, AFTENPOSTEN, KRONIKK (AFTENPOSTEN, HRONIKA), Oslo, 28. septembar 1997.

Početkom 1990-ih Srpska akademija nauka i umetnosti i srpski književnici ”proizveli” su kneza Lazara u figuru ”srpskog privatnog Isusa Krista”. Vuk Branković, koji je „izdao” srpske planove Turcima, unutrašnji je Kristov ubica kao izdajnik Juda. U nacionalnom mitu Vuk Branković predstavlja Slavene - Bošnjake što su konvertirali u islam za vrijeme Turaka. Lazarova smrt bila je smrt srpske nacije. Lazarovo uskrsnuće 1990–ih (u vidu nosanja njegovih ”moštiju” od mjesta do mjesta, značilo je ”oslobođenje Srbije i srpske nacije”.

Ali da bi se to dogodilo, morale su Lazarove ubice biti izbačene sa prostora gdje žive Srbi.

I kada Ratko Mladić[136] viče 1992. godine sa Vučije Luke iznad Sarajeva: ”Tucite Velušiće, tamo ima malo srpskog življa…Bijte Turke dok ih ima”[137], to znači: Bijte Bošnjake muslimane što su konvertirali – promijenili vjeru i umjesto kršćanstva prihvatili islam – koji je glavni krivac za srpski poraz na Kosovu, odnosno što ”Turci” – dakle Bošnjaci/Muslimani žele, sada 1990–ih ponovo poraziti i porobiti Srbe i Srbiju kao ”branu Evrope pred nadolazećom islamskom opasnošću”.

Taj zli Turčin centralna je figura i u hrvatskom i u srpskom religioznom nacionalizmu. Neprijateljske slike koje se prave imaju svoje utočište u 500 godina dugoj otomanskoj vladavini. Dakle, genocid nad Bošnjacima/muslimanima predstavlja se kao religiozni odbrambeni rat. Mit o otomanskoj krvožednosti demantuju svakako historijska fakta koja govore o snažnom razvoju kršćanskih institucija, kršćanske kulture i generalno o položaju kršćana za vrijeme Otomanske imperije na Balkanu.[138]

---

[136] U optužnici Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu, se navodi da je **Ratko Mladić** bio komandant Glavnog štaba vojske bosanskih Srba od 12. maja 1992. najmanje do 22. decembra 1996. i da su u tom periodu snage bosanskih Srba pod njegovom komandom preuzele kontrolu nad onim područjima Bosne i Hercegovine koja su proglašena dijelom ”srpske republike” i uzele učešće u kampanji progona s ciljem da se s tih područja istjera nesrpski živalj. Progoni su uključivali djela kao dugotrajna granatiranja i snajperska djelovanja po civilnim dijelovima Sarajeva, pogubljenje više od 8.000 zatočenih bosanskih Muslimana u i oko Srebrenice i pokušaj prikrivanja tih ubistava. Optužen je za sve zločine iz nadležnosti tribunala: **za genocid,** teške povrede Ženevske konvencije iz 1949., kršenja zakona i običaja ratovanja i zločine protiv čovječnosti.

[137] *Televizija Bosne i Hercegovine,* tonski snimak, emitovan u TV DNEVNIK, 19. oktobar 1992. godine.

Šta sa srpskim etnoreligioznim nacionalizmom u ovoj slici? Kakva je to ideologija? Kako su naslikani kontrasti između ”nas” i ”njih”?

Mnogi teoretičari tvrde da korijen zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Bosni leži u zloupotrebi i politizaciji vjerske i nacionalne različitosti. Srpska pravoslavna crkva pojavila se kao jedan od osnovnih instrumenata pragmatičnih ciljeva srpskog državnog vođstva. Ona je velikosrpskom programu stalno pružala podršku (u prošlosti i u sadašnjasti).

”Krajem 1988. i početkom 1989. godine mošti kneza Lazara nošene su po svim krajevima Jugoslavije gdje su živjeli Srbi. Održana su bezbrojna opijela kraj jama, iz kojih su speleološke ekipe vadile kosti ”srpskih” žrtava. Iako velikodostojnici Srpske pravoslavne crkve tada nisu držali političke govore, ipak su dopuštali da militantni srpski nacionalisti tim skupovima daju političku boju. Bio je to sračunat potez vrhova te crkve i srpskih vlasti u cilju radikalizacije srpskog javnog mnijenja radi izvođenja agresije na Bosnu i Hercegovinu.”[139]

Srpski nacionalisti i izvođači genocida pokazali su na muslimane kao **glavni cilj**. Šta znači ”musliman” ovdje? Odgovor nije jednostavan. Ali srpski nacionalisti učinili su to potpuno jednostavnim.

Oni su pritisnuli jednu heterogenu grupu ljudi sastavljenu od muslimana vjernika, muslimana religiozno nezainteresovanih, muslimana ateista, u jednu vještački homogenu grupu ”muslimani u Bosni i Hercegovini”. Zato je primamljivo tvrditi da je religija vještački ili nasilno korištena kao jednostavan kriterij u definisanju ”muslimanskog” identiteta. Dakle, religija za razliku od rase, ili nacionalne pripadnosti, mada ni vjersko poimanje rase nije isključeno.

---

[138] Šire o ovome vidjeti: Ekmeleddin Ihsanoglu, HISTORIJA OSMANSKE DRŽAVE I CIVILIZACIJE, Orijentalni institut, Sarajevo, 2004.

[139] Smail Čekić, UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991–1995, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1995, str. 17.

U realnosti je srpska nacionalistička definicija ”musliman” više samovoljno sastavljena. Prvo tu rasa igra jednu ulogu. Srpski nacionalisti nazivaju žrtve ”slavenske Bošnjake/muslimane” kao muslimane iz Turske, dakle ”azijatima”, ponekad iz sjeverne Afrike, zbog čega oni čine vjerski i rasni strani element u kršćanskoj Evropi. Zajedničko za Miloševića, Karadžića i hrvatskog predsjednika Tuđmana je da su oni igrali na jednu polarizaciju između Zapada, odnosno Evrope i islama. Svi su oni u svojoj retorici upotrebljavali rasprostranjene stereotipe o islamu. Ti stereotipi ponavljali su se bezbroj puta: musliman jednako je islamski fundamentalista što širi nepoznatu, reakcionarnu i opasnu vjeru unutar evropske kršćanske zone. “Velika Srbija” je jedan dio te zone u čije ime ona ide u špic borbe za svoju zaštitu i čistoću. Jednim dijelom konstruirajući, a jednim dijelom radikalizirajući već postojeću polarizaciju između stereotipa ”modernog Zapada” i stereotipa ”tradicionalnog islamskog fundamentalizma” turskog porijekla, srpska nacionalistička propaganda tražila je mjesto na pravoj strani, strani zapadne alijanse. U jednom stereotipu ”nas” protiv ”njih” pravila se slika sadašnje Evrope.

Fizička ubistva imala su simboličnu dimenziju; silovane muslimanske žene traumatizirane su kao buduće majke i supruge. Srpski seljak što ubija svog komšiju muslimana potkopava buduću multietničku samoegzistenciju; zatvorenici koncentracionih logora što su prisiljeni ubijati jedan drugog. Te su osobe traumatizirane u odnosu na svoje najbliže za ostatak svog života. A kultura? U potpunosti je uništeno 1400 džamija, a na njihovima mjestima napravljena su parkirališta ili pijace kao da te Božije kuće nikadu tu nisu ni postojale!

Ranije je spomenuto da religija nije dvosmisleno definirala pojam musliman u srpskoj nacionalističkoj ideologiji. Upućivanje na Tursku i Turke upućivalo je na to da Bošnjaci kao ”slavenski muslimani” nisu evropski narod i kao takvi oni su suvišni, nepotrebni i nepoznati element u evropskoj kršćanskoj kulturi. Ideologija je izvršila fantastičan antimuslimanski križarski pokret sa jakom nacionalnom mitologijom i rasno diskriminirajućim tonovima.

Individualne žrtve ovdje se ne razmatraju niti se broje. Individua ili persona sa svim svojim osobenostima ovdje nije u fokusu. U fokusu je rasa. Isto kao u holokaustu. Međutim, nacističko poimanje rase čisto je biološke prirode. U genocidu nad Bošnjacima postoji vjersko poimanje slavenske rase Bošnjaka muslimana i njihovo konvertiranje u islam kao ”azijatsku” religiju. Pripisivanje historijske odgovornosti današnjim Bošnjacima muslimanima za historijski tok i događaje od prije 600 godina svakako je jedan apsurd i paradoks. Apsurd je potpun kada se zna da od genocidnih radnji nisu izuzeti, naprimjer, ni ateisti Bošnjaci. Tu nije bilo nikakve razlike jer je genocid izvršen i potvrđen upravo po odredbama Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida gdje je cilj bila jedna grupa, jedna nacija, jedan narod. Historijska je činjenica, kao paradoks, po kojoj su jedino Bošnjaci, predvođeni Husein-kapetanom Gradaščevićem, uspjeli poraziti sultanovu vojsku, i to na Kosovu 1831. godine.

Značajan korak učinjen prije izvršenog genocida bile su aktivnosti Srpske pravoslavne crkve. Ona je cijelo vrijeme bila ideološki pratilac, tako 1. februara 1995. Željko Ražnatović Arkan izjavljuje: ”Mi se borimo za našu veru, za srpsku ortodoksnu crkvu.” U isto vrijeme kada je Međunarodni sud za ratne zločine u Hagu optužio Radovana Karadžića za genocid, Srpska pravoslavna crkva odlikovala ga je i proglasila za viteza i ”jednog od prvih sinova našeg gospoda Isusa Hrista koji radi za mir”. U jednom pravoslavnom manastiru nadomak Sarajeva blagoslovljen je Vojislav Šešelj, četnički vojvoda, dok su njegove pristalice izgovarale imena sela koja su ”sravnili sa zemljom”.

Blagoslovljen od Srpske pravoslavne crkve i okružen crkvenim zastavama i znamenjima, Slobodan Milošević na Kosovu polju 1989. godine obećava da Srbi više nikada neće biti poraženi (”Niko ne sme da vas bije”).

Srpska pravoslavna crkva bila je, dakle, drugi centralni ideološki faktor, poslije Srpske akademije nauka i umetnosti, u razvoju srpskog nacionalizma. Bošnjake muslimane smatrali su ”defektnim ljudima koji su izdali svoje prave srpske korene”. ”Bošnjaci Muslimani biće priznati kao narod i kao ljudi jedino onda kada se vrate ponovo ortodoksnom kršćanstvu”.[140] Tako djevojka N.N. iz koncentracionog logora u Rogatici priča:

---

[140] Muharem Omerdić, PRILOZI IZUČAVANJU GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA (1992-1995), El-Kalem, Sarajevo, 1999, str. 82.

”…Srpski komandant sjeo je za sto i prozivao jedno po jedno. Svakoga je pitao za prezime i ime i da li pristaje da pređe u ”srpsku veru”. Na moje pitanje kako da postanem Srpkinja, odgovorio je: ‘Fino, izabereš ime i prezime, dođe pop i pokrsti te’. Pošto sam odbila to da uradim, vratila sam se na svoje mjesto.

Srpski komandant je pitao sve zarobljene da li pristaju da pređu u pravoslavlje. Od straha da ne budu ubijeni, neki su to i prihvatili. … Logorašima je svakodnevno objašnjavano da, ako prihvate pravoslavlje, mogu ostati u životu, a ako ne, bit će ubijeni.”[141]

Britanska radiostanica BBC primila je i emitirala informaciju od svog novinara Montgomerija (Montgomery) iz Bijeljine u kojoj stoji da Bošnjake masovno pokrštavaju u ovom gradu. Tako je, između ostalog, naveo primjer bijeljinskog pekara Ferhata, koji je promijenio svoje ime u Filip, njegova žena prekrštena je u Mariju, a sin mu je postao Marko. Marko je odmah upućen u četničku vojsku na front, u borbu protiv Armije Republike Bosne i Hercegovine. Pokršteni Ferhat, sada Filip, novinaru Gardijana (The Guardian) izjavio je: ”Ako ste izabrali da živite u Republici Srpskoj, morate učiniti određene stvari. Jedna od njih je da promijenite ime.”[142]

…”Profesora Zahida Baručiju u koncentracionom logoru kod Sarajeva noćima su srpski nacionalisti mučili na taj način što su mu, pored ostalog, urezivali krstove na čelo i druge dijelove tijela, da bi ga jedno jutro, polumrtva, zaklali.… U Višegradu su postojala dva ženska logora: hotel **”Bikavac”** i motel **”Vilina vlas”** gdje su Srbi silovali zarobljene Bošnjakinje, a potom ih ubijali i njihova tijela bacali u rijeku Drinu. Sve one koje su izvađene iz ove rijeke imale su po tijelu nožem urezane mnogobrojne krstove.”[143]

---

[141] Isto, str. 85.

[142] Isto, str. 430.

[143] Norman Cigar, GENOCID IN BOSNIA: THE POLICY OF ”ETNICH CLEANSING” (GENOCID U BOSNI: POLITIKA “ETNIČKOG ČIŠĆENJA”), College Station, Texas A&M University, Press, 1995, str. 431-432.

Dragan Protić, profesor na Teološkom fakultetu u Beogradu, bio je jedan od onih koji je ”izbacio u orbitu” teoriju da su Bošnjaci muslimani bili ranije ortodoksni Srbi. ”Srpska pravoslavna crkva želi sa zadovoljstvom dobrodošlicu svima koji se pokaju i vrate ponovo ortodoksiji.”[144] Tvrdnja da su Bošnjaci Muslimani Srbi islamske vjere, u više slučajeva bila je ”isprika” za ponižavanja i nasilna prekrštavanja Bošnjaka u pravoslavne, naročito u Bijeljini, gradu koji su među prvima srpski ekstremisti ”etnički očistili” u aprilu 1992.

Nakon svega ovoga nije pretjerano reći da sudbina Bošnjaka muslimana u genocidu 1991–1995. nije bila moguća bez udjela Srpske pravoslavne crkve. Ona se nikada nije ogradila od svog mjesta i uloge u ovom procesu, a Katolička crkva za ”svoje držanje” u holokaustu dala je izvinjenje tek 60 godina poslije, u martu 2000. godine.

Kao nijedna kršćanska crkva u Evropi od Trećeg rajha naovamo, Srpska pravoslavna crkva pogazila je osnovne kršćanske principe. Ona je šutjela kad su počinjeni zločini. Ne reagujući na zloupotrebu svog temeljnog simbola – krsta - Srpska pravoslavna crkva postala je zaštitnikom onih koji su radili to što su radili u njeno ime i u ime pravoslavlja i krsta.

Nije naodmet napomenuti da prisilno pokrštavanje predstavlja tešku povredu fizičkog i duhovnog integriteta muslimana, a takvi gestovi su, podsjetimo se, drugim članom Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koju je 9. decembra 1948. godine usvojila Generalna skupština UN-a (član 2, tačka C i E - prisilno premještanje iz jedne u drugu grupu), okarakterizirani kao zločin protiv čovječnosti ili u pravnom smislu riječi – genocid.

---

[144] Isto, str. 71·

3.3. ”KRISTALNE NOĊI” ”KRUG TURSKE MAGIJE”

Antisemitizam u svojoj ”uništenje” varijanti mora se razumjeti kao savremeni fenomen. Rasizam je nešto kao moderni mentalitet. Da bi se ”uništenje” dogodilo, mora se dogoditi jedinstvo teorije i prakse, nešto što će mobilisati mase od ideje do realizacije i da se entuzijazam drži na visokom nivou. Uz ideološku obuku (obrazovanje) morala se izvršiti propaganda i pranje mozga nejevreja kako bi mržnja bila što veća u susretu s njima (Jevrejima).

“Enormne snage trošile su se na propagandu u cilju dokazivanja prijetnje o teroru od protivnika rasističke prakse i rasističkog programa. Ali najveće uspješne efektivno praktične radnje bile su masovno nasilje nad Jevrejima u Njemačkoj. To je pogrom i terorisanje Jevreja na primitivan način i pritisak na njihove vjerske i političke poglede. Ali ovo nije bilo dovoljno, Hitler je želio njihovo totalno uništenje.”[145]

Godine 1938. u Njemačkoj su bile ”kristalne noći”. Tada su jevrejske radnje, kuće, sveta mjesta i sve drugo bili napadnuti. Sve to bilo je zapaljeno i uništeno. Ubijeno je 100 Jevreja za jednu noć. Sve je urađeno tajno, ali strogo planirano i kontrolisano. – Ljutitost i srdžba pojave su koje prate masovna ubistva. Ideološka mobilizacija igra dekorativnu ulogu. Ali to se, prije svega, tiče cilja: ”Nema mjesta za nas dvoje.”

Masovna ubistva inače nisu neki novi izum. Historija je puna konflikata između sekti i grupa, uništenja i potencijalne destruktivnosti koja vodi otvorenom nasilju, masakrima i uništenjima cijelih naroda i kultura. U Palermu, u noći na uskršnji ponedjeljak 1282. godine, ubijeno je na hiljade pristalica napuljskog kralja Karla Anžujskog. U Parizu je u noći uoči svetog Bartolomeja 23/24. augusta 1572. godine ubijeno oko 25.000 francuskih kalvinista ili hugenota.

---

[145] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 113.

"Istraga poturica" nije prvi slučaj u evropskoj povijesti da se pokolj i likvidacija političkih i vjerskih neistomišljenika i protivnika vrši u noći velikih kršćanskih blagdana.

"U historijskoj literaturi spominju se različite godine u kojima je izvršena 'istraga poturica' u Crnoj Gori. Smatra se da je vladika Danilo na Božić 1702. godine, na samu Badnju večer, ili pred zoru, isjekao sve 'Turke' – čitaj Bošnjake - u Crnoj Gori. To se mišljenje zasniva na jednom zapisu koji navodno potječe od samog vladike Danila, u kojem on priča o izgonu 'Turaka' upravo 1702. godine. Ima mišljenja da 'istraga poturica' nije izvršena 1702, nego pod ruskim utjecajem 1711. godine, odnosno na pravoslavni Božić, 7.1. 1712. godine.

Etički i historijski gledano 'istraga poturica' bila je jedan čin lišen svakog 'čojstva i junaštva'. Prema zapisu samog vladike Danila vidi se da se svi akteri tog događaja ponašaju jadno, a lažu jedni drugima, čak i kada 'daju vjeru'. Bez obzira na tu historijsku realnost, pokolj i progon u epskoj tradiciji prikazan je kao junački i etički čin. Cijeli je događaj preveden na iskrivljeni epski jezik u dramskom spjevu crnogorskog vladike P. P. Njegoša "Gorski vijenac". Čin, koji je u osnovi zločin, uzdiže se na nivo časti i viteškog morala. Od njegovog prvog objavljivanja u Beču, početkom 1847, taj epsko-dramski spjev postao je kulturnom knjigom genocidnog progona Bošnjaka samo zato što su muslimani.

Opjevani pokolj izvršen je uoči Božića, te su srpski i crnogorski četnici, kad god su mogli, slijedili tu tradiciju, a i u Drugom svjetskom ratu svoje koljačke napade na Bošnjake započinjali su na pravoslavnu Badnju večer. Takvo stanje duha Miroslav Krleža je jednom prilikom nazvao "krugom turske magije". "Kako se fascinantan krug turske magije, još uvijek, nije ugasio u našim svijestima, više od svega govori Njegoš, čije parole još i danas ubiru pljesak sa otvorene scene."[146]

---

[146] Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1998, str. 290–293.

Stojan Protić, ministar u srpskoj vladi, još davne 1917. godine u Nici, u Francuskoj je izjavio: “Kad pređe naša vojska Drinu, dat ćemo Turcima (tj. Bošnjacima - R. M.) dvadeset četiri sata, pa makar i četrdeset osam, vremena, da se vrate na pradedovsku veru, a što ne bi htelo, to poseći, kao što smo u svoje vreme radili u Srbiji. U Bosni se s Turcima (čitaj Bošnjacima) neće moći evropski, nego po naški.” Sve je to činjeno još tada, sistematski, sa atavističkom povikom i namjerom “osvećivanja Kosova”.[147]

Genocid nad Bošnjacima od 1992. godine nije počeo u noći velikih kršćanskih blagdana, ali jeste na prvi dan velikog muslimanskog blagdana – Bajrama, tako da se ta ”magija turskog kruga” nastavila u nekoj svojoj obrnutoj varijanti, što, između ostalog, govori o ”obrnutosti svega postojećeg” - kao sloma savremene civilizacije - na prijelazu od modernog u postmoderno društvo.

Već smo naprijed vidjeli da je genocid nad Bošnjacima dugo pripreman u srpskom intelektualnom, političkom, vojnom i crkvenom vrhu. To vođstvo dugo se održalo zloupotrebom jugoslavenskog imena putem kojeg je još od 1918. godine imalo supremaciju na ovim geopolitičkim prostorima i nad narodima koji tu žive. Kada se ta politička formula istrošila, jugoslavenska država došla u krizu, situacija je zahtijevala odgovornu rekonstrukciju zajedničke države na osnovama stvarne a ne samo deklarativne ravnopravnosti.

Montirana afera ”Agrokomerc”, koja se ”počela odmotavati” u ljeto 1987. godine, bila je početak procesa u kojem je izvršena detronizacija probosanskih i naročito bošnjačkih političkih i drugih kadrova na svim nivoima, kao i razbijanje najkompaktnijeg bošnjačkog područja – Cazinske krajine. U to vrijeme brojni poznatiji univerzitetski profesori – Bošnjaci kao i svi intelektualci Bošnjaci od ugleda i autoriteta u svojim sredinama, privođeni su na takozvane informativne razgovore u Upravu državne bezbjednosti (UDB-u).

Bila je to uvertira za kasnije napravljene ”spiskove za likvidaciju” i početak ”kristalnih noći” koje će svoju kulminaciju doživjeti u Srebrenici u ljeto 1995. godine. Svi oni obični ljudi koji su se pobunili protiv ”ovakvog stanja stvari ”, završavali su u zatvorima, za početak po 60 dana, gdje im se sudilo po hitnom postupku po poznatom članu 310 ondašnjeg Zakona o prekršajnom postupku, poznatog pod skraćenim nazivom N. I. – neprijateljski istup. Na taj način Bošnjaci su postepeno i studiozno, i oni koji su protestovali i oni koji su šutjeli o tome ne protestujući, udaljavani iz sfere gdje bi eventualno mogli imati moralnu obavezu da se nešto uradi.

---

[147] Isto, str. 490.

Od 1987. godine svi moralni postupci imaju krupne posljedice. Drug Duško Zgonjanin, ministar policije, sada je najviše u fokusu, ”kao istinski demokrata i spasilac sistema”. U ovom procesu mijenja se stvarnost tako što ono neljudsko postaje i tumači se kao ljudsko ili, kako to kaže Bauman, „kamuflirana neljudskost prikazuje se kao humanizam”.[148]

Vrhunac te uvertire za ”kristalne noći” bilo je političko i fizičko umorstvo tadašnjeg potpredsjednika Predsjedništva SFRJ i predsjednika njegove Ustavne komisije, Hamdije Pozderca, koji je (po tadašnjem ustavno regulisanom automatizmu) trebao doći na mjesto predsjednika Predsjedništva SFRJ (Socijalističke federativne republike Jugoslavije). Bio je to početak otvorenog antimoralnog krstaškog rata ili početak jedne indoktrinacije koja je imala za cilj nadoknadu jednog moralnog sistema drugim pravilima.

Politika izolacije Bošnjaka događala se bez protesta zvanične javnosti, zato što se jedan broj Bošnjaka koji je kontaktirao sa svojim srpskim komšijama, kolegama i slično, korak po korak odvajao od njih i bivao sve više i više izolovan. Izuzetak je ”željezničko dijete”, profesor Fuad Muhić, koji reaguje na sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, upozoravajući na srpski nacionalizam u primjeru pisca Mladena Oljače i njegovih javnih istupa i članaka, naročito u beogradskom listu Duga. Ali, ubrzo profesor Muhić, na volšeban način, nestaje iz političkog ali i stvarnog života. Reakcija ima svoje posljedice.

Međutim, ono što će se dogoditi kasnije, u Bijeljini, Zvorniku, Brčkom, Kozarcu, Prijedoru, Višegradu, Foči, a naročito u Srebrenici u ljeto 1995. godine, dobilo je čak i u evropskoj publicistici naziv ”kristalne noći”.

---

[148] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 118.

Srebrenica je postala simbolom bestijalnosti, najveće poslije Drugog svjetskog rata. U politologiji Srebrenica je primjer različitih državnih interesa, u vojnoj nauci Srebrenica je primjer nesporazuma u komandovanju i razumijevanju mandata, u antropologiji Srebrenica je primjer etničkog grupnog identiteta, a filozofi morala na primjeru Srebrenice postavljaju pitanja krivnje. Srebrenica je, dakle, simbolična kulminacija svjetskog nipodaštavanja Bosne i Bošnjaka koje je trajalo od 1992. do 1995. godine.

Po popisu stanovništva iz 1991. godine u Srebrenici je živjelo 36.666 stanovnika. Od toga 75,2% bili su Bošnjaci muslimani, a 22,7% Srbi. Srebrenica je, kao i Žepa i četiri druge zone, proglašena sigurnom zonom Ujedinjenih nacija, što je značilo siguran boravak u tim mjestima.

Dana 11. jula 1995. godine Ratko Mladić izvodi posebnu operaciju ubijanja u sklopu Operacije „Krivaja 95" i osvaja sigurne zone Ujedinjenih nacija, prvo Srebrenicu, a onda i Žepu. Prilikom osvajanja sigurne zone masakrirano je izmedu 8.000 i 10.000 civila. To je najveći masakr u Evropi poslije Drugog svjetskog rata i poslije Nirnberškog procesa i Konvencije o ljudskim pravima i o genocidu i pravu suverenih država na samoodbranu. Većina njih bili su pokupljeni i transportovani autobusima koji su koristili benzin dobijen od jedinica Ujedinjenih nacija, i ubijeni.

"Na magnetofonskoj traci zajedničke američko-austrijske obavještajne službe, sa sjedištem u austrijskim Alpama, zabilježen je svaki razgovor između Ratka Mladića i Generalštaba Vojske Jugoslavije u Beogradu za vrijeme napada na Srebrenicu.

Na spomenutoj traci zabilježena je i posljednja naredba Radislava Krstića[149] Draganu Obrenoviću. Naredba je glasila: „**Pobijte ih sve!**"[150]

---

[149] U optužnici Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju navedeno je da je general **Radislav Krstić** između 11. i 18. jula 1995. godine, zajedno sa generalom Ratkom Mladićem, komandovao snagama Vojske Republike Srpske koje su protjerale ili ubile najveći dio bosanskog muslimanskog stanovništva u srebreničkoj enklavi. Te akcije imale su za posljedicu to da su snage Vojske Republike Srpske praktično eliminisale svako prisustvo bosanskih muslimana na području srebreničke enklave, čime je nastavljena kampanja etničkog čišćenja započeta u proljeće 1992. godine. Na osnovu rezultata provedenog postupka **Pretresno vijeće je generala Krstića proglasilo krivim za genocid;** progone posredstvom ubistava, okrutnog i nečovječnog postupanja,

Može se, bez ikakvog pretjerivanja, osnovano tvrditi da je prvostepena presuda generalu Radislavu Krstiću (potvrđena drugostepenom) pravno najvažniji dokument svjedočenja o počinjenom genocidu u Bosni i Hercegovini, o svim strahotama i svjesnim, planiranim aktivnostima usmjerenim na uništenje jednog dijela bosanskohercegovačke populacije – etničke grupe Bošnjaka (bosanskih muslimana). Važnost ove presude je upravo u tome što je **genocid dokazan** pred jednim nezavisnim međunarodnim sudskim tijelom nadležnim za sankcionisanje zločina genocida. Važnost ove presude jeste u tome što se, od momenta kada je ova presuda potvrđena drugostepenom, više **nikada** ne može dovoditi u pitanje izvršenje genocida u Bosni i Hercegovini – genocid je izvršen i to je povijesni fakt koji se **nikada i ničim** više ne može opovrgnuti.

”Ironično je da su, Dejtonskim mirovnim ugovorom iz 1995. godine, potpisanim od predstavnika ”tri zaraćene strane”, i Srebrenica i Žepa sastavni dijelovi takozvane ”Republike Srpske.”[151] Dejtonskim ugovorom, dakle, akceptirani su rezultati nečuvenog sistematskog kršenja ljudskih prava. Tekst Dejtonskog mirovnog sporazuma naučni istraživači Viljelm Agrel (Wilhelm Agrell) i Isus Alkala (Jesus Alcala) komentarišu ovako: „Presedan koji je time učinjen ne može se nadoknaditi čak ni procesom protiv pojedinačnih osoba optuženih za ratne zločine u Hagu.”[152] U Evropi je, dakle, akceptiran princip formiranja država nasiljem.

Svaki genocid ima dželata i žrtvu. Suština i cilj genocida su nestajanje žrtve iz historije, a naročito iz njene budućnosti. Balansirati između ”zaraćenih strana” kao što je to urađeno Dejtonskim sporazumom, (uz prisustvo šefova država agresora Miloševića i Tuđmana), baziranom

---

terorisanje civilnog stanovništva, prisilnog premještanja i uništavanja lične imovine civila bosanskih muslimana kao kršenje zakona i običaja ratovanja i osudilo na 46. godina zatvora. Dana 19. aprila 2004. godine Žalbeno vijeće Haškog tribunala je Radislava Krstića osudilo na 35 godina zatvora.

[150] Citirano prema BERGENS TIDENDE, Bergen, 25.04. 2001, strana 14.

[151] Jan Willem Honing and Norbert Both. SREBRENICA - RECORD OF A WAR CRIME. (SREBRENICA - HRONIKA RATNOG ZLOČINA), Ljiljan, Sarajevo 1996, str. 45.

[152] Isto, str. 45.

na principu jednakog pristupa svima, znači de facto isti pristup i isti tretman dželata i žrtve. ”Sa Dejtonskim sporazumom akceptira se nečuveno i sistematsko kršenje ljudskih prava. Sporazum pokazuje da pokretači rata i politički režimi koji stoje iza izvršenog genocida mogu preživjeti kada se učine pristupačnim za saradnju. (…) U Evropi je sada princip o osnivanju etničkih država uz pomoć nasilnih metoda de facto akceptiran.”[153]

Sedam dana nakon pada Srebrenice u julu 1995. godine nezavisne novine “Oslobođenje” izašle su sa detaljnim informacijama o tome ko je planirao i izvršio genocid u Srebrenici. Prema “Oslobođenju”, plan je urađen u Štabu Vojske Jugoslavije, u Beogradu. Kao glavne ličnosti vezane za izradu i realizaciju ovog plana navode se generali Dragoljub Ojdanić i Momčilo Perišić.

”…Jedan francuski diplomata objašnjavao mi je, u julu/augustu 1995. godine, da je francuska obavještajna služba znala da je napad na Srebrenicu bio planiran u Beogradu. On mi je govorio o diplomatskom raportu u kojem je čitao o tome. U tom raportu stajalo je sve i o napadu na druge sigurnosne zone. O svemu ovome znale su francuske vlasti na vrijeme.”[154]

Ubrzo nakon pada Srebrenice objavljeni su TV-film, urađen od holandske TV, britanskog TV kanala Channel 4, kao i dvoje novine NRC Handelsblat (Handelsblatt), u Roterdamu i Njusdej (Newsday) iz Njujorka, ”da je Srebrenica pala poslije tajnog sporazuma između Ratka Mladića i francuske vlade”.[155]

Predstavnici Visokog komesarijata za izbjeglice Ujedinjenih nacija, Poljak Tadeuš Mazovjecki (Tadeusz Mazowiecki) i Venecijanac Hoze

---

[153] Wilhelm Agrell & Jesus Alcalay, DEN ETNISKE UDRENSIND I BOSNIA (ETNIČKO ČIŠĆENJE U BOSNI), Berlingske Weekendavisen, Berlin, 1995, 15 – 21. decembar, str. 2.

[154] Ny tid, 4. august,1995: nr. 27. Citirano prema Arild Kjell Nilsen, EUROPAS SVIK (EVROPSKA IZDAJA), Spartacus Forlag AS, Oslo, 1996, str. 21.

[155] The International Herald Tribune, 19. juni 1995. Citirano prema: Arild Kjell Nilsen, EUROPAS SVIK (EVROPSKA IZDAJA), Spartacus Forlag AS, Oslo, 1996, str. 32.

Marija Mendeluse (Jose Maria Mendiluce) sa gnušanjem su i u znak protesta protiv pasivnosti Organizacije ujedinjenih nacija zbog genocida u Bosni i Hercegovini podnijeli ostavke na svoje dužnosti visokih komesara za izbjeglice.

Mazovjecki je ”događaje” u Srebrenici i Žepi ocijenio kao prekretnicu u ”razvoju situacije u Bosni” i u odnosu Evrope i svijeta prema Bosni. Međutim, on nije bio uvjeren da će se prekretnica dogoditi zbog čega je i dao ostavku, jer nije mogao nastaviti ”učešće u pretvaranju da se štite ljudska prava”.

„Polazeći od ocjene da se kršenje ljudskih prava otvoreno nastavlja, te da se zločini vrše brzo i brutalno, za razliku od reakcije međunarodne zajednice, koja je spora i neefikasna”, Mazovjecki, umjesto opisivanja zločina, ukazuje i upozorava na potrebu shvatanja stvarne prirode zločina u Bosni, na jednoj, i odgovornosti međunarodne zajednice za ”vlastitu budućnost u reagovanju na njih”, na drugoj strani. “Stabilnost međunarodnog poretka i principi civilizacije su zbog Bosne na kocki”,[156] piše Mazovjecki predsjedniku Komisije za ljudska prava UN-a u Ženevi i generalnom sekretaru UN-a Butrosu Butrosu Galiju (Bhutros, Bhutros Ghali).

---

[156] EDICIJA SREBRENICA, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1995, knjiga 2, Sarajevo, 1999, str. 196.

3.4. BLAMAŽA ŽRTVE

Strah od Jevreja bio je historijski unikat, isfabrikovana poruka po kojoj Jevreji čine jednu nadnacionalnu elitu, nevidljivu vlast iza svih vidljivih vlasti. „Oni su sakriveni spontani i nekontrolisani pokret. Zbog toga je antisemitizam proizvod jedne teorije, a ne elementarnog iskustva. Bila je to historijska povezanost između straha od jevrejstva i evropskog savremenog društva. Kako bi riješili neke lokalne probleme i potisnuli suštinske domaće probleme, evropske nacionalne države izlazile su sa stereotipskim slikama Jevreja kao glavne opasnosti za sistem i evropsku kulturu uopće."[157]

Jevreji se javljaju kao simboli straha antipatije i mržnje za sve nepoznato i kulturno različito. Na početku ovog vijeka antisemi-tizam je bio najizraženiji u bogatim evropskim zemljama, a bio je najviše izražen protiv siromašnih jevrejskih izbjeglica ("čudnih i bizarnih stranaca"). To se može povezati sa masovnim nemirima i slučajevima individualnog straha i privatnih problema koje nalazimo prvo u Engleskoj, u Londonu, a zatim i u Francuskoj, u Marselju. U spomenutim slučajevima zahtjev je bio: "Vratite strance kućama odakle su i došli." Pokazati političku snagu značilo je da se rješavaju ovi problemi.

Antisemitski sofisticirana i teorijska forma nije bila razgrađivanje volje masa, nego uspostavljanje unikatnih socijalnih veza, planova i ambicija sa savremenom državom. U novim uvjetima rasističke perspektive pokazuju se kao nove.

Moderni rasizam vrlo često koristi se kao sredstvo za iskorištavanje nezadovoljstva masa unutrašnjim stanjem i problemima i usmjeravanje tog nezadovoljstva prema strancima. Bauman citira izjavu premijera Žaka Širaka (Jacques Chirac) datu Figaru (La Figaros) 26. oktobra 1985. godine gdje stoji: ”Mi želimo biti više Francuzi.”

---

[157] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 118.

Ogromna razlika između bošnjačke i jevrejske situacije na ovom planu je da Bošnjacima niko nije mogao osporiti bosansku niti evropsku autohtonost. Niko nije imao pravo reći Bošnjacima u Bosni: ”Vratite se kući, odakle ste došli!”, jer su oni već bili u svojoj kući - Bosni. Pa čak i kada im govore: ”Selite u Aziju”, ti baščovani reda na zemlji žestoko griješe, jer ”bošnjačko porijeklo je slavensko, dakle evropsko”.[158] Ovo im se ne može dati za pravo čak i ako time žele ispraviti “geografsku” grešku i priznati da je Evropa poluotok Azije.

Nasilje u Bosni izazvalo je razmišljanja u smislu neutralnosti o zločinu što ne može imati ”dvije strane”. Zbog toga genocid što se dogodio u Bosni, o kojem je Zapad neprecizno ili nije uopće definisao uloge učesnika, prijeti da ”prolije” moralno naslijeđe iz Aušvica (Auschwitza) i Nirnberga (Nűrnberg) saljeveno u otrcanoj frazi ”**nikad više**”.

U tom kontekstu, postoji čak i jedan tip ponašanja koji funkcionalno razmatra zamjenu teze o ulozi žrtve i dželata, blamažom žrtve. ”Blaming the victim” znači da dželat vidi sebe kao žrtvu, a žrtvu kao agresora – dželata. Zamjena teze dželat – žrtva najviše je efektivna u atmosferi realnog ili vještačkog straha i nesigurnosti. Upravo takva atmosfera stvorena je u velikosrpskim krugovima u Beogradu 1991. godine. Što više stereotipskih neprijateljskih slika, planova o masovnim zločinima, ugroženosti, to su bolje psihološke pripreme za napad kao ličnu odbranu. ”To znači, u cilju sprečavanja nekog imaginarno planiranog genocida nad Srbima, prije toga izvršen je genocid nad nesrbima što se smatra opravdanim i čak moralnim.”[159] Kada je izvršen zločin u obliku genocida, onda dolazi ovo približavanje. Ne može se prihvatiti opravdanje da je dželat izvršio zločin kao vlastitu odbranu i odbranu njegovog naroda od nekog zamišljenog uništenja.

---

[158] Muhamed Hadžijahić, PORIJEKLO BOSANSKIH MUSLIMANA, Muslimanska biblioteka Bosna, Sarajevo, 1990, str. 32-33.

[159] David, Rieff, Slaughterhouse, BOSNIA AND THE FAILURE OF THE WEST (BOSNA I PROPAST ZAPADA), Vintage, London, 1995, str. 111.

Fenomen **blaming the victim** – optuživanje žrtve ili bolje rečeno blamaža žrtve i prikazivanje agresora/dželata kao žrtve, prvo optužuje, a zatim dehumanizira žrtve lično. Nacisti su, također, probali sistematski pridobiti žrtve za priznavanje nacističke ideologije. Javno ponižavanje Jevreja u Njemačkoj 30–ih godina bilo je tako rašireno da su Jevreji morali nositi plakate na kojima je pisalo: ”Ja sam svinja.” U koncentracionim logorima ovaj proces išao je dalje. Poenta je bila da se žrtve slome moralno, psihički i osjećajno prije nego što budu uništene fizički. Tvrdnju da oni koji će biti ubijeni i nisu ljudi morali su akceptirati i dželat i same žrtve.

U slučaju Bošnjaka blaming the victim odnosi se na, kako to kaže Norvežanin Polnes (Bǿ Pållnes), ”historijsko mijenjanje njihove uloge kao dželata i žrtve, tako da je veoma teško razlučiti kada se oni pojavljuju u ulozi dželata, a kada u ulozi žrtve”. S tim u vezi, on cijelo vrijeme insistira na odgovornosti ”**muslimsk soldater**” - muslimanskih vojnika u Srebrenici „koji su prije srpske ofanzive bili u gradu, a kada je ofanziva počela, oni su pobjegli”. On dodaje i to da su „muslimanski politički lideri odgovorni za živote civila iz Srebrenice”, čudno to obrazlažući njihovim dozvoljavanjem „da se granatiranje srpskih položaja vrši ispred bolničkih zgrada, što je onda iritiralo Srbe da urade to što su uradili.”[160]

Iz ovoga proizlazi da Bošnjaci nemaju pravo tražiti odgovornost dželata za svoje istrebljenje, niti odgovornost međunarodne zajednice za njeno saučesništvo nego moraju krivnju tražiti u historiji, počevši od Kosovske bitke 1389. i završno do njih samih i njihovog političkog i vojnog rukovodstva iz perioda 1991–1995, jer su po principu blamaže žrtve (blaming the victim) Bošnjaci agresori i dželati, a srpski agresori žrtve.

Između ostalih, i filozofi morala moraju pitati ko je kriv i odgovoran za to što se dogodilo u Bosni. I nakon svega, nesaglasnost je velika, naročito u Evropi. Na jednoj strani su oni što smatraju da se mora operisati sa jasnom razlikom između genocida i rata. Rat se odigrava između dva naoružana protivnika. Cilj rata nije da se vojnici i oni drugi pobiju nego da se potisnu sa položaja do određene teritorije. Relacije između vojnika su direktne, horizontalne i uzajamne. Genocid je nasilje usmjereno protiv individua, individua kao članova jedne nacije, etničke ili religiozne grupe. Genocid je nasilje usmjereno jednosmjerno, između onih koji imaju oružje i silu i onih koji je nemaju. Zadatak je izvršen kad žrtava više nema.

---

[160] Pållnes Bø, BERETNINGEN OM SREBRENICA (IZVJEŠTAJ O SREBRENICI) i Thune og Hansen: ETTER SREBRENICA MASSAKRE, MILITARMAKT OG MORALSK DILEMAER (POSLIJE SREBRENICE - MASAKR, VOJNA MOĆ I MORALNE DILEME), NUPI Rapport: Norsk Utenrikspolitisk institutt, Oslo, 1998, str. 78.

U Vetlesenovoj kritičkoj analizi međunarodne zajednice i njenog odnosa prema Srebrenici i događajima u Bosni uopće, naprimjer, nije samo pitanje ko je napadnut. Pitanje je, također, šta je bio cilj učesnika u ratu. Vetlesen misli da je „lični ratni cilj Srba bila apsolutna negacija ideje o ljudskim urođenim vrijednostima. Na tim osnovama Srbi su započeli uništenje jedne grupe civilnog stanovništva sastavljenu od muslimana vjernika, muslimana religiozno indiferentnih i muslimana ateista kao jedne vještački stvorene homogene grupe: - muslimani u Bosni i Hercegovini, koji su bili njihov osnovni ratni cilj. Genocid je bio programiran i sastavni dio srpske strategije.”[161]

Vetlesen inače misli da je Zapad prihvatio objašnjenje rata u Bosni kao jednako rasprostranjene krivnje između ”zaraćenih strana”. Govoriti o ”zaraćenim stranama” u najmanju ruku je neumjesno kada se imaju fakta koja govore … ”To što se dogodilo u Bosni od 1991. do 1995. godine bio je genocid. Planirani etnički i religiozni genocid. … Genocid koji se dogodio u Bosni imao je glavnog agresora – ekstremne etno-religiozne srpske nacionaliste i jednu glavnu žrtvu – civilne bosanske muslimane.” (Genocid nad Bošnjacima Vetlesen je sjajno objasnio u djelu **ONDSKAP I BOSNIA (ZLO U BOSNI)**.[162]

---

[161] Arne Johan Vetlesen, ONDSKAP I BOSNIA (ZLO U BOSNI) – Norsk filosofisk tidskrift, Arg. 32, nr:1/2, 1997, str. 73.

[162] Arne Johan Vetlesen, ONDSKAP I BOSNIA (ZLO U BOSNI) – Norsk filosofisk tidskrift, Årg. 32, nr. ½, 1997, str. 74 i 97.

”Zlo ima jedan određen cilj: uništiti nešto što je po svom naslijeđu dobro i vrednosno kako bi se zaštitilo nešto što je zlo … Zlo se onda ne smatra čistom agresijom, a dželat svoj čin zločina osjeća opravdanim. Zlo se tumači kao dobro.”[163]

Međutim, Vetlesen je gotovo usamljen u ovakvom tumačenju zla u Bosni. U Evropi su u većini oni što su poput Bu Polnesa (Bǿ Pállnes), norveškog generala, autora više knjiga o ratu na Balkanu i savjetnika u ICTY,[164] blago rečeno, skeptični. Za njega ne postoji neki nedvosmisleni odgovor na pitanje krivnje i odgovornosti. ”Birati između onog dobrog i zlog u političkoj stvarnosti je teško. Moraju se razdvojiti politički lideri i civilno stanovništvo. Mi moramo ponekad izvršiti izbor koji sadrži zlo.”[165]

Polnes nije saglasan sa onima koji opisuju agresiju na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima kao odnos između zločinaca i nevinih (dželata i žrtve), gdje se i međunarodna zajednica pojavljuje kao jedna od tih strana. ”Koliko dugo nazad u historiju moramo ići da bismo identificirali ko je zločinac, a ko žrtva?”, pita se Polnes. On misli da nije moguće postavljati pitanje krivnje i odgovornosti a da se ne razmotri mijenjanje pozicija Srba i Bošnjaka gdje se i jedni i drugi jednom pojavljuju u ulozi dželata a drugi put u ulozi žrtve. Zato je Polnes kritički raspoložen prema onima koji pokušavaju objasniti događaje u Srebrenici uz pomoć propagande zasnovane na srpskoj nacionalnoj mitologiji počevši od kraja 80-ih godina. Ako se konflikt u Bosni razmatra u jednom dužem historijskom horizontu, onda će biti teže dati odgovor na pitanje o ulozi međunarodne zajednice u tome, kaže Polnes.

”Ako počnemo od 1991. godine i ne obraćamo pažnju na historijsku prošlost, nedvosmisleno je da krivnja leži kod Srba. Međutim, ako startujemo prije, onda je pitanje krivnje nešto drugo i nijansirano. Neozbiljno je i nenaučno počinjati sa 1991. i izostavljati prijašnju historiju.”[166]

---

[163] Isto, str. 86.

[164] Henrik Thune & Vegard V. Hansen, ETTER SREBRENICA – MASSAKRE, MILITÆRMAKT OG MORALSK DILEMAER (POSLIJE SREBRENICE - MASAKR, VOJNA MOĆ I MORALNE DILEME), Norsk Utenrikspolitisk Institutt, Oslo, 1998, str. 95.

[165] Isto, str. 98.

Bu Polnes misli da kada je krivnja jednako raspoređena između učesnika, međunarodna zajednica može izbjeći direktno miješanje i vlastitu odgovornost. U takvim slučajevima historija dođe kao tepih ispod kojeg ćemo vaditi ono što nam u datom trenutku treba kako bi relativizirali odgovornost onih čija je krivnja očigledna. Proizvod takvog načina razmišljanja je jedno historijsko relativiziranje krivnje i prikrivanje moralnih razloga za djelovanje. Ali, mogu li se etičke procjene i djelovanja bazirati na mitologiji i dugim historijskim izvještajima? U odnosu prema genocidu moralni pristup nije komplikovan i ne može se vezati za historiju.

Povezivanje pojma krivnje i odgovornosti za historiju onemogućava djelovanje i legitimira objašnjenje srpskih nacionalista za njihova djela. Govoriti o ”stranama u sukobu” je isto tako problematično.

Izjednačavanje dželata i žrtve ili čak optuživanje žrtve kao agresora, pokazao je primjer u Bosni, ”isplati se”. Nakon modela srpskih nacionalista i hrvatski nacionalisti počeli su sa ”etničkim čišćenjem” muslimanskog stanovništva. Presedan o odobravanju genocida na evropskom tlu već je bio napravljen.

Istine radi na ovom mjestu navest ćemo riječi sudije Rijada (Fuad Riad), koji je, potvrđujući optužnicu za Srebrenicu protiv Karadžića i Mladića, rekao: „Nakon što je Srebrenica pala pod kontrolu srpskih snaga opsade u julu 1995. godine, dogodio se istinski strašan masakr nad muslimanskim stanovništvom. Dokazi koje je podnijelo tužilaštvo opisuju scene nezamislivog divljaštva: hiljade muškaraca pogubljeno je i zakopano u masovne grobnice, stotine muškaraca sahranjeno je živo, muškarci i žene sakaćeni su i zaklani, djeca ubijana pred očima njihovih majki, djed je bio prisiljen da pojede jetru svog unuka. Ovo su istinske scene iz pakla, ispisane na najtamnijim stranicama ljudske povijesti.”[167]

---

[166] Isto, str. 99.

[167] ICTY (Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju) CC/PIO026-E), Hag, 16. novembar 1995.

Nijedan opis ne može dočarati užas događaja koji su se u Srebrenici odigrali tokom tih devet dana od 10. do 19. jula 1995, kao ni svu težinu saznanja da se čovjek pod pritiskom rata može srozati na takva zvjerstva. Tokom nešto više od sedmice dana hiljade života su ugašene i jednostavno izbrisane sa stranica historije.

3.5. ODGOVORNOST MEĐUNARODNE ZAJEDNICE ZA GENOCID NAD BOŠNJACIMA

Dobar udio u potezanju i primjeni teze i optuživanje žrtve umjesto dželata pripada i međunarodnoj zajednici koja je priznala nelegalne i nemoralne radnje kao što je genocid, ali je istovremeno negirala legalne i moralne radnje kao što je dopuštanje žrtvi da se brani. Zlo ne priznaje nikakvu ”neutralnost”. Zlo kao što je genocid ne može se posmatrati sa kompromisima. U susretu sa genocidom jedini ispravni postupak je njegova moralna, politička i pravna osuda. Planirano zlo tipa genocida može se suzbiti jedino osudom svakog pojedinačnog nasilnog čina i kažnjavanjem njegovih izvršilaca. Kriterij za osudu i kažnjavanje je samo vrsta nasilja, a identitet dželata i žrtve etnički mora se, kao irelevantan, držati po strani.

Međunarodni mir i sigurnost u svakom slučaju moraju svoj oslonac i garant imati u organiziranoj sili, monopolu prinudne organizacije kakva je OUN i samo u tom smislu može se govoriti o legitimnom korištenju kontrolisane sile u međunarodnim odnosima. Član 1. Povelje UN-a propisuje da su ciljevi Ujedinjenih naroda da sačuvaju međunarodni mir i sigurnost, da poduzimaju pogodne kolektivne mjere radi sprečavanja i otklanjanja svega što ugrožava mir i radi suzbijanja napada ili drugih narušavanja mira, kao i da mirnim sredstvima, a u skladu sa načelima pravde i međunarodnog prava, rade na određivanju i rješavanju međusobnih sporova ili situacija koje bi mogle dovesti do narušavanja mira.

U članu 2. stav 4. Povelje kaže se da će se svi članovi UN-a u svojim međusobnim odnosima uzdržavati od prijetnje silom ili od upotrebe sile protiv teritorijalnog integriteta ili političke nezavisnosti drugih država.

Međutim, prema odredbi člana 51. u slučaju oružanog napada, Povelja UN-a ničim ne povređuje prirodno pravo na individualnu ili kolektivnu samoodbranu sve dok Vijeće sigurnosti ne preduzme mjere potrebne za održanje međunarodnog mira i sigurnosti. Te mjere prema odredbi člana 42. Povelje mogu biti akcije zrakoplovnih, pomorskih ili suhozemnih snaga.

Odredbom člana 39. Povelje predviđena je obaveza Vijeća sigurnosti da ”utvrđuje da li postoji ugrožavanje mira, narušavanje mira ili napad” u kojim slučajevima Vijeće sigurnosti daje preporuke ili odlučuje o vrsti mjera koje će poduzeti u skladu sa čl. 41. i 42. Povelje, kako bi se sačuvali ili ponovno uspostavili međunarodni mir i sigurnost. U tom smislu, Vijeće sigurnosti trebalo je donijeti odluku o poduzimanju vojne akcije koja bi bila i formalno-pravno ali i moralno sasvim utemeljena, kako bi, prije svega, zaustavila agresiju Srbije i Crne Gore i to upotrebom svih raspoloživih snaga i sredstava. Nažalost, Vijeće sigurnosti kao čuvar međunarodnog mira i sigurnosti, iscrpilo je svoje aktivnosti u mjerama kao što su osnivanje zone ”zabrane letova”, zatim ”sigurnih zona UN-a”. Dakle, Vijeće sigurnosti nije ”prepoznalo” i pravilno sankcionisalo agresiju, a kasnije i genocid, nije ništa učinilo da se agresija i genocid zaustave i spriječe.

Svaka država ima pravo na postojanje, egzistenciju i to je jedno od osnovnih prava država – prvenstvenu misiju države nalaze u vlastitom očuvanju. Kako bi u slučaju ugrožavanja svoga postojanja legitimno mogla primjenjivati sredstva i postupke da se zaštiti, državama je priznato pravo na samoodbranu. Suverenu i međunarodno priznatu državu Republiku Bosnu i Hercegovinu napala je druga država (tadašnja Jugoslavija, kasnije Srbija i Crna Gora) i ta činjenica se niti u jednoj ozbiljnoj praktičnoj ali i teorijskoj pravnoj raspravi ne može dovesti u pitanje. Ovim je ispunjen prvi uvjet legitimne samoodbrane. Napad je bio itekako ozbiljan agresijom Srbije i Crne Gore (Savezna Republika Jugoslavija), ugrožen je bio kako teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine tako i njena politička neovisnost, što je također notorna činjenica koju ne treba dokazivati, čime je ispunjen drugi uvjet legitimne samoodbrane. Republika Bosna i Hercegovina bila je ovlaštena ostvariti pravo na samoodbranu u srazmjeru sa stepenom ugroženosti i u stepenu koji osigurava zaštitu ugroženih prava u konkretnom slučaju, pa je time bio ispunjen i treći uvjet legitimnog prava na samoodbranu. Iako je formalno-pravno ispunjen i ovaj uvjet, Bosna i Hercegovina bila je ograničena u upotrebi proporcionalne sile, zbog nezakonitog embarga, što je imalo strahovite negativne posljedice za Bosnu i Hercegovinu, njene građane, a posebno Bošnjake.

Pošto je Zapad gledao na rat kao prvenstveno vojni problem – izazvan nečim što se nazivalo ”nasiljem” koje je ”izbilo” s ”obje strane” - svi su napori bili usmjereni na smanjivanje borbenih aktivnosti. Odatle je i najveći doprinos Zapada uništenju Bosne: odbijanje da se ukine embargo na uvoz oružja bosanskoj vladi. Suština pogrešnog koncepta, koji je sa stanovišta etike nemoguće braniti, bila je u tome da je embargo uveden jednoj zemlji (tadašnjoj Jugoslaviji), a primjenjivan je i na drugu (suverenu) zemlju (Bosnu i Hercegovinu) poslije njenog međunarodnog priznanja kada je postala samostalan subjekt međunarodnog prava.

Jesu li inače politika „dvostrukih standarda” i neutralnost put i rješenje do mira? Pitanje zahtijeva nijansiran odgovor u dva nivoa. Bilo bi pogrešno tvrditi da je neutralnost vladala u evropskom gledištu u Bosni. Neutralnost je imala funkciju dimne zavjese u prikrivanju jednog, blago rečeno, neobjektivnog pristupa koji je favorizovao dželata, a deklasirao žrtvu. Već od Oven-Stoltenbergovog (Dawid Lord Owen - Thorvald Stoltenberg) plana pa do Dejtonskog sporazuma svi prijedlozi planova sačinjavali su komponentu nagrađivanja genocida i podjelu jedne suverene, multietničke i multireligiozne i multikulturne zemlje. Zapad je htio dovesti do situacije u kojoj nema genocida, nema agresije, nema glavnih krivaca niti glavnih žrtava. Postoje samo univerzalna zla: nacionalizam, prastara mržnja, autoritarni sistem moći, itd. Evropske velesile Velika Britanija, Francuska i Rusija imale su presudan utjecaj na crtanje političkih mapa na ovim prostorima u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka. Ove sile, podržavajući Srbiju, željele su zadržati svoje strateško političko prisustvo na Balkanu i u svjetskoj globalnoj politici na ovim prostorima. Posebno katastrofalnu ulogu u razaranju Bosne odigrala je Velika Britanija, čije su političke vođe „patile od posebno paralizirajućeg oblika konzervativnog pesimizma”, zbog kojeg ne samo da su odbijale vlastitu vojnu intervenciju već su sprečavale i da to bilo ko drugi učini, pogotovo ne Amerikanci. Da bi opravdala i održala politiku neintervencije, vlada Velike Britanije je pribjegla nizu palijativnih diplomatskih i retoričkih strategija.

U julu mjesecu 1993. godine britanski lord Dejvid Oven (David Lord Owen) i Norvežanin Torvald Stoltenberg (Thorvald Stoltenberg) upozorili su predsjednika Izetbegovića da će se, ukoliko ne prihvati plan podjele Bosne i Hercegovine, inače baziran na prijedlogu Tuđmana i Miloševića, snage Ujedinjenih nacija povući iz Bosne. Praktično, značilo je to pristati na etničku podjelu zemlje izvršenu genocidom kao uvjetom za mir. ”Podjela zemlje je jedini realan put do mira”, izjavio je Lord Oven, na što su Srbi vrlo brzo pristali. “Međutim, Bosanci, uprkos našoj velikoj strpljivosti, nastavljaju sa nekim svojim multietničkim društvom.”[168]

Jedan od najuglednijih norveških naučnih radnika Johan Galtung (Johan Galtung) tvrdi da je rat u bivšoj Jugoslaviji bio ”srpski oslobodilački rat”. ”Ja gledam na taj rat kao na jedan srpski oslobodilački rat, brutalan i užasan, ali oslobodilački.”[169]

Na predavanju u Norveškom savjetu za izbjeglice, održanom 31. maja 1995. godine, Torvald Stoltenberg, između ostalog, izjavio je: „Oni u Bosni su svi Srbi. Srbi koji se zovu Srbi. To je u redu. Muslimani? To su Srbi što su prešli na islam. Mnogi što se danas oblače kao Hrvati i oni su Srbi”, zatim je dodao: „To je drugo da je zemlja okupirana silom, ali vi morate znati da Srbi misle da je to njihova zemlja. Muslimani uglavnom žive u gradovima i nemaju osjećaj o zemlji. Konačno većina bosanske zemlje je vlasništvo Srba jer su oni vlasnici 60% zemlje u Bosni i Hercegovini.”[170] Kada je navedeni govor naišao na kritičke komentare i argumentovana osporavanja, Stoltenberg je, u početku, negirao da je to uopće i rekao. Kasnije, pritisnut argumentima i činjenicama, priznao je da je to rekao, ali je odbijao mogućnost svoje prosrpske orijentacije. ”Ja nisam to rekao zbog toga. Izgleda kao da sam ja rekao to, ali nisam.”[171] Ako mu povjerujemo, mada je to i kasnije ponavljao još tvrđe, možemo ga ”osloboditi” njegove prosrpske orijentacije, ali niko ga ne može osloboditi činjenice da je to što je on rekao čista srpska propaganda koju prepoznajemo, prije svih, kod Vojislava Šešelja.

---

[168] Norman, Cigar, GENOCIDE IN BOSNIA: THE POLICY OF “ETHNIC CLEANSING” (GENOCID U BOSNI - POLITIKA “ETNIČKOG ČIŠĆENJA”). College Station, Texas; Texas A&M University Press, 1996, str. 154.

[169] Ny Tid, Oslo, 1994, br. 30, str. 19.

[170] Thorvald Stoltenberg, NORSK FLYKTNINGRÅD, TALLE (GOVOR U IZBJEGLIČKOM SAVJETU), Oslo, 31. maj 1995, str. 31.

Vojislav Šešelj, vođa fašističke Srpske radikalne stranke i četničkog pokreta, u jednom intervjuu njemačkom nedjeljniku Špigl (Der Spiegel) u augustu 1991. kaže: ”Muslimani u Bosni su stvarni islamizirani Srbi.” Kada je imenovani bio upitan o tome šta će se dogoditi ako se muslimanima oduzme pravo da budu nacija, Šešelj je odgovorio: ”U svakom slučaju bit će protjerani iz Bosne.” ”Gdje?”, upitao je novinar. ”U Anadoliju, u Aziju”, odgovorio je Šešelj. „Zbog toga su Srbi dobili, još jednom, težak zadatak da odbrane Evropu od nadolazeće islamske opasnosti upravo u Bosni.”[172]

Drugim riječima, diplomatski pritisak vršio se ”na jednu stranu” koja je napadnuta, koja je bila izložena genocidu i koja se protivila pristupu rješavanja stvari gdje se genocid isplati. Umjesto efikasne antiagresijske i antigenocidne politike, Zapad i svjetske zajednice Bosnu su iskoristile za testiranje teze o vlastitom jedinstvu, kraju historije, trijumfu Zapada i hladnom ratu s bivšim komunističkim Istokom i vlastitoj superiornosti u odnosu na balkanska društva i nacije.

Ovakav odnos prema Bosni nije samo posljedica nečiste savjesti Zapada, jer nije spriječio velikosrpsku agresiju i genocid, nego i silne potrebe poricanja da bi se „ono” što se dogodilo u Bosni, moglo dogoditi u Belgiji, Kanadi, Španiji, Velikoj Britaniji i Americi.

Evropski pristup genocidu nad Bošnjacima nije bio samo moralni fijasko nad principom tolerancije nad onima što se razlikuju. Evropski pristup učestvovao je u onemogućavanju bosanskohercegovačke Vlade da zadrži postojeću multikulturnu, multietničku, multireligijsku državu i osobenost bosanskohercegovačkog društva. Neutralnost izražena u podržavanju srpskog nacionalizma, a protiv Bošnjaka kao ”čuvara” multietničke Bosne, nije neutralnost u pravom smislu riječi nego je to uvod u optuživanje žrtve za zločin. Jer neutralnost, u najmanju ruku, podrazumijeva objektivan pristup i sličnu obradu tako da svako osjeti i pruži svoj udio. U tom kontekstu treba posmatrati i odnos takvog evropsko-kršćanskog društva prema Bošnjacima muslimanima i izvršeni genocid nad njima, kada je ”Bijeli Svijet” stao na stranu dželata. ”Evropa nas nije u stanju razlučiti. Mi smo njoj još onaj konglomerat koji se historijski zove evropska Turska, na ovaj ili onaj način. U političkom smislu, Evropa nas doživljava kao kužan prostor i najradije bi nas opasala nekim kineskim zidom, da nas ne čuje i ne gleda. Tako, mislim, da bi se ovo nekako smirilo, priklanja se jačem. Neka jači uradi dio ‘općeg posla’. Uostalom, i Evropa je primjenjivala silu kad je joj trebalo da zaštiti stvarni interes, katkada i umišljeni interes. Njoj ovaj ratni užas nije dovoljno impresivan. Ovaj naš rat Evropu više nervira nego što je zabrinjava.”[173]

---

[171] Thorvald Stoltenberg, NRK P2, DAGSNYT (NORVEŠKA TELEVIZIJA, NASTUP), Oslo, 26.6. 1995.

[172] Der Spiegl, citirano po: Kjell Arild Nilsen, EUROPAS SVIK (EVROPSKA IZDAJA), Spartacus forlag AS, Oslo, 1996, str. 18.

---

[173] Alija Isaković, ANTOLOGIJA ZLA, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 277.

3.6. MI I ONI

Evropski Jevreji činili su sve što je bilo u njihovoj moći da izbjegnu sudbinu: bježali su iz Evrope, bježali u Mađarsku, Bugarsku, na talijanska okupaciona područja, pristajali na ucjene, prisilan rad, pa kad nisu našli izlaz, bili su strijeljani. Ni međunarodna zajednica nije baš marila za ono šta se događa u Evropi. Brodovi su uzaludno čekali iskrca-vanje u američkim lukama, dogovarana su bjekstva nekih imućnih. Sarajevskim Jevrejima Narodnooslobodilački pokret u Sarajevu predlagao je sklanjanje imovine (zlato, devize, novac) na slobodnu teritoriju ili za borbu protiv okupatora, ali neki se ni na to nisu usuđivali. Neko nije znao, a mnogi nisu mogli ama baš ništa uraditi za svoj spas odnosno za spas svog naroda. Neljudski postupak nacista nije davao mnogo mogućnosti za manevar.

Većina Jevreja postupala je racionalno iako je znala sve o raspoloživim sredstvima nacista. Uvijek kada su nacisti organizovali transport u logore, tvrdili su da je to zadnji put. Dželat uspijeva obmanuti žrtvu dajući namjerno kriva objašnjenja situacije i svojih postupaka.

Jevreji su bili glavni savjetnici u svakodnevnim poslovima nacista i u tome se ogledao glavni oblik saradnje. U getima Jevreji su imali jedan oblik samostalnosti i samouprave, ali se njihova saradnja ogledala u svim poljima – od stručnih i političkih savjeta do fizičkih poslova. Glavni jevrejski savjeti odnosili su se na to da se nađu racionalna rješenja za sve više i više izražene individualne probleme.

U jevrejskom slučaju pokazalo se da je racionalnost žrtve bilo dželatovo oružje.

U bošnjačkom slučaju bila je drastična razlika. Prije svega, Bošnjaci su dugo vjerovali na riječ dželatu. Otuda prijedlozi o „asimetričnoj federaciji”, „konfederaciji”, „Istorijski beogradski sporazum”. Bošnjaci su rat izgubili u mjeri koju je mogla podnijeti međunarodna zajednica. Bošnjaci su dobili rat, ukoliko se to gleda sa stanovišta da su se ipak odbranili i spriječili realizaciju plana po kojem im ne bi imao ko pokupiti kosti. Njihovo najveće oružje bila je njihova spontanost, iracionalnost i nekorištenje razuma nego srca kada su gotovo goloruki ustali, vođeni prirodnim nagonom da odbrane gole živote od zla koje je nahrlilo na njih. Bio je to prirodan pokret naroda na neprirodne i (i)racionalne planove o njihovom uništenju.

Torvald Stoltenberg se nije mogao načuditi toj bošnjačkoj iracionalnosti, objašnjavajući to primjerom (ne)priprema za pregovore, a i samim tokom pregovora. Tako on kaže da „u usporedbi sa pregovaračima između Palestinaca i Izraelaca, koji su uvijek imali pripremljene planove, prijedlog karata, razgraničenja zemlje i slično, Bošnjaci nisu nikada dolazili sa takvim nečim, nego su uvijek čekali da mi počnemo prvi. Na mene je to djelovalo provocirajuće kada bi me upitali: ‘A o čemu ćemo danas razgovarati?’”[174]

Na primjeru Bosne i Hercegovine dželat je pokušavao podijeliti nešto što se podijeliti ne može i zbog toga je ta njegova nakana bila iracionalna – dakle spašavajuća za Bosnu i Bošnjake, a žrtva se pokušavala odbraniti gotovo nenaoružana, dakle nagonski i iracionalno, protiv četvrte armije po jačini u Evropi. Tek kasnije žrtva je (Bosna i Bošnjaci) prinuđena da se brani racionalno, dakle oružjem, ali je prinuđena i na racionalnu saradnju, potpisivanjem Dejtonskog sporazuma. ”Čim te Bog obdari racionalnošću, On te želi uništiti.”[175] Dejtonski sporazum bio je za spontane - prirodne - Bošnjake racionalan čin –zaustavio je rat i daljnja stradanja. „Potpiši, Alija, nek’ je k’o avlija” – bio je čitavog rata poznati slogan koji je izražavao raspoloženje većine Bošnjaka koja nije vidjela kraj ratnim strahotama. Ali realizacija potpisanog može biti i nastavak procesa iz perioda 1991 – 1995?

---

[174] Thorvald Stoltenber, TUSEN DAGER PA BALKAN (HILJADU DANA NA BALKANU), Gylendal, Oslo, 1997, str. 112.

[175] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliote, Oslo, 1989, str. 189.

U ovom kontekstu nameće se pitanje mjesta i uloge bosanskohercegovačkog potpisnika Dejtonskog sporazuma i predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Alije Izetbegovića.

I u ovom slučaju Bošnjaci se razlikuju od Jevreja. Nikada Jevrejima nije naumpalo da optužuju one članove jevrejskog Savjeta koji su u koncentracionim logorima radili na izradi spiskova za gasne komore. Nikada siromašni Jevreji nisu zamjerili bogatim Jevrejima što im nisu novčano pomogli. Nikada nijedan Jevrej nije zamjerio drugom Jevreju što je mislio samo na to kako da preživi, a istovremeno zatvarao oči za sve druge i sve drugo. Svi Jevreji znali su i znaju da su to bile ”žrtve prinuđene na saradnju”. Danas, u prvim članovima svih jevrejskih udruženja i drugih oblika saradnje stoji da ”Jevrej protiv Jevreja ne može raditi”. I pogledajte Jevreje danas, naročito kada se tiče holokausta. Tu nema dileme ko je žrtva, a ko je dželat. Zna se za svaku žrtvu, za svakog čovjeka, za svakog Jevreja, za svaku ciglu od sinagoge, za svaki zlatni jevrejski zub, šta je bilo i kako je bilo.

Danas bogati Jevreji pomažu organizacije koje žele tragati za zločincima koji su učestvovali u holokaustu, pišu knjige i u njima razotkrivaju ne samo imena dželata nego i sistemske, historijske i kulturne, dakle, civilizacijske uzroke koji su omogućili pogrom nad njima. Jevreji to rade otvoreno i bez ustručavanja. Svi do jednog, Jevreji ne uzimaju tuđu sramotu kao svoju.

Bošnjaci i ovdje stoje ”na pola puta”, radeći sve to spontano, dakle iracionalno. I sami, iracionalno optužuju ”najveću žrtvu među sobom prinuđenu na saradnju”, čovjeka koji je dva puta osuđivan ne samo zato što je mislio drugačije nego što je to njegovo mišljenje bilo ”sistemski iracionalno” u tom vremenu. Dakle, osuđen je jer je mislio i to svoje mišljenje javno iznio u knjizi. I drugi su mislili, razmišljali, pisali, ali nisu robijali. Izetbegović je mislio i napisao nešto što je smetalo razvoju biljaka u privatnim baščama baščovana vještačkih bašči u kojima su planeri tih projekata gajili svojih ruku djela. Suđenje Izetbegoviću i grupi muslimanskih intelektualaca 1983. godine bila je generalna proba za početak genocida izvršenog u periodu od 1991. do 1995. godine. U svojoj prirodnosti i originalnosti Izetbegović, prije svih, trebao im je da pokažu da prirodnom i originalnom, dakle stvarnom, nema mjesta u njihovoj vještačkoj bašči. On im je trebao da ga optuže, da ga uprljaju i uvale u živo blato, kako bi mu kasnije ti isti ćosići i šešelji mogli pružiti ”ruku spasenja” izvaditi ga i ” tako uprljanog učiniti ga jednostavnijeg za saradnju”.

Takav kakav jest, u poodmaklim godinama, ali duhovno mlad, svjež i vedar, miran, nadasve strpljiv, malo priča, a puno razmišlja, istina presporo za postmoderno vrijeme, i u ratu elegantan i nasmijan, jak u vjeri, slab u komunikacijama sa medijima, spreman za sve kompromise, nespreman za ponovno ropstvo, lično i bošnjačko, izražavajući to jednostavno: ”Velikim Bogom se kunemo da robovi više biti nećemo.”[176] Optužen nevin za mišljenje, Alija Izetbegović bio je, više nego i jedan drugi Bošnjak, tada, najpogodnija žrtva koja će se, još jednom optužiti za nešto što nije čak ni mislila, a kamoli uradila, i tako prinuditi na saradnju, i na unutrašnjem i na spoljnjem planu.

”Bez jasnog političkog programa, koji nikada nije bilo lahko sačiniti, pošto je zavisio od nacionalnih programa neprijateljski raspoloženih susjeda, bez smisla za svaki oblik skladnog organiziranja, a kamoli smisla za izvjesne vidove apsolutizma, diktature i kulta ličnosti, bez čega se ne mogu prebroditi uspješno neke kritične faze”,[177] njegovi dželati znali su da će im on, šta god urade njemu i Bošnjacima, na kraju ”halaliti”, nadajući se da će im ”Bog za to platiti”. Znao je i Izetbegović da će mu šta god i kako god uradi Bošnjaci na kraju halaliti, jer to je red i običaj.

Tako prinuđen na saradnju, u razmatranju i raspravi o svim ponuđenim, odbijenim i prihvaćenim, potpisanim i nepotpisanim sporazumima i planovima, Izetbegović je bio prinuđen da ”uprlja ruke” i bude ”moralno korumpiran” u smislu da on kao moralan čovjek, ima osjećaj sukrivnje u svemu, što ga je učinilo lakšim za saradnju.

---

[176] Alija Izetbegović, GOVOR NA PRVOM KONGRESU SDA, Skenderija, Sarajevo, 1991. godine.

[177] Alija Isaković, UKLETOST BOŠNJAČKE DVOJNOSTI, Muslimanski glas, Sarajevo, 16. oktobar 1993. godine, str. 5.

Bošnjaci su danas, kao i žrtve u Aušvicu i Omarskoj, jedino opterećeni tim kako se održati u životu, što znači zatvoriti oči za sve drugo. Svaljujući na Izetbegovića i dio svoje odgovornosti za nedovoljno i nekvalitetno (ne)urađeno, obični Bošnjaci traže na taj način oprost grijeha, ali i mole za volju jaku što će im pomoći da izdrže. To je rezultat njihovog (i)racionalnog razmišljanja. Ali ni Izetbegović, a ni ostali Bošnjaci nisu sami po sebi prirodno racionalni. Oni su prirodno prirodni, dakle spontani.

Josip Broz Tito je rekao za njih: ”Eto takvi su Muslimani. Najodaniji, najvjerniji, najprivrženiji, najčestitiji. Mi nikada nismo imali problema s njima.”[178]

”U tom njihovom jedinstvu dobrodušnosti, naivnosti, predanosti, beskrajnoj samopožrtvovanosti, spremnosti na svaku ličnu i kolektivnu žrtvu, ali i apsolutnoj uskogrudosti, beskrajnoj samoživosti, potkupljivosti, političkoj ljigavosti, i nadasve opsjednutosti za omalovažavanjem svega vlastitog, vlastitog imena, vjere, običaja, kulture, svekolike prošlosti, racionalnosti i prirodnosti”,[179] a ne mita, njihove orijentiranosti za istinsku demokratiju i otpor prema ”dobrovoljnoj demokratiji” i ”dirigovanom samoupravljanju ”, kao i njihovom fatalnom tumačenju teorije Kur’ana i prakse islamskog i sekularnog načina života je možda šansa za njih same da prežive savremenost i nadžive postsavremenost i tako pokažu da ipak svaki dan ne podsjeća na Aušvic (Auschwitz) i Omarsku.[180]

Specifičan oblik prinude žrtve na saradnju u koncentracionim logorima u Bosni i Hercegovini imao je drugačiji izraz. Evo kako je to izgledalo u koncentracionom logoru Omarska.[181]

---

[178] Citirano po: Hamdija Jusufspahić, SVIJET, Sarajevo, broj 124, godina III, 20. septembar 1998, str. 31.

[179] Alija Isaković, UKLETOST BOŠNJAČKE DVOJNOSTI, Muslimanski glas, Sarajevo, 16. oktobar 1993, str. 5.

[180] Rasim Muratović. BOSNJAKERNE ER KJÆRE TIL GUD (BOŠNJACI SU BOGU–MILI), Bergens Tidende, KRONIKK, Bergen, 5. mart 1998, str. 28.

[181] … Jedne noći, dok je napolju padala kiša, prozvali su Mehmedaliju Sarajlića, uglednog građanina, starog 60 godina, potpuno sijede kose, izveli ga napolje i natjerali ga da se skine, zatim ga tako gologa uveli u prostoriju u kojoj je bila i Hajra,

Prinude bošnjačkih žrtava na saradnju u koncentracionom logoru Omarska bilo je i u drugačijem izrazu.[182]

Situacija gdje su nacisti prisiljavali Jevreje, a srpski nacionalisti Bošnjake da učestvuju u svemu tome je situacija za smrt ili preživljavanje. Zbog toga je jedan racionalni postupak u njihovom slučaju bila prisila za njihovo učestvovanje i nada žrtve da će možda izbjeći ili odgoditi deportovanje, odnosno smrt. Vrijednost čitavog svijeta izražavala se jednom jedinom vrijednošću – održati se u životu.

Ovdje imamo razliku između nacističke strategije prema Jevrejima i srpske nacionalističke taktike prema Bošnjacima. Nacisti, kada su počeli rat, nisu znali kako će ga završiti. Rat su počeli odvajanjem Jevreja od

---

djevojka koja nije imala više od 22–23 godine. I nju su natjerali da se skine, a onda ih tjerali da vode ljubav pred svim ostalim zarobljenicima, koji su prestravljeni sve to ćutke posmatrali, duboko poniženi osjećajem nemoći. Čovjek je molio, preklinjao, govorio im da mu ova djevojka ovdje može biti unuka…

…Stražari su se smijali cinično, divljački…. ”A vidi ti njega, ti još biraš. Mi trenutno mlađe nemamo. Ako je valjala nama, što ne bi valjala tebi”. Djevojka se samo stidljivo zaklanjala rukama i molila stražare da je puste da se obuče…

… Mehmedaliju su ponovo uveli poslije dva sata provedenog na kiši, onako go, a te noći nije bilo prijatno ni u toploj garderobi stajati napolju, a kamoli ovako. Ponovo je odbio. Počeli su da ga biju kundacima i čizmama. Pao je.

- Izbacite to đubre napolje! – Naredi jedan od stražara.

Iznijeli su ga na travu, desno od ulaza i tu ga ostavili. Ujutro je bio mrtav… (R. Hukanović, DESETA VRATA PAKLA, str. 38).

Čovjek čovjeka stavlja u takve položaje koji ne dolikuju ni životinji… (Isto, str. 33.)

[182] … Mnogi od stražara imali su svoje pomoćnike među zatvorenicima koji su, za njihove potrebe ostalim zatvorenicima prodavali, po deset puta većoj cijeni od one stvarne, cigarete i keks. Događalo se da jedan stražar dâ jednom zatvoreniku šteku cigareta i kaže mu da je za sat mora prodati za toliko i toliko novca. Poslije desetak minuta, kao slučajno uđe drugi stražar i otme mu cigarete. Ne prođe ni sat vremena, dođe onaj prvi stražar i, kao da ne zna šta se u međuvremenu desilo, traži novac za cigarete. Nikakva objašnjenja ovoga nisu spašavala od debelih batina. … U Džeminoj spavaonici najviše cigareta i kutija keksa prodao je jedan izuzetno atletski građen momak, Mujo Crnalić, tako se zvao… Jedno izuzetno sparno veče, negdje iza pola noći, jedan od stražara pozvao je Muju. On, onako plećat, širokih ramena samo je nabacio tanku majicu, onako ovlaš preko ramena i izašao. Više se nikada nije vratio… (R. Hukanović, DESETA VRATA PAKLA, str. 40, 41).

njemačke rase i pravljenjem Njemačke očišćene od Jevreja. Fizičko uništavanje Jevreja pokazalo se tek kasnije kao ”racionalno rješenje” i „tehnička stvar” koja se morala odraditi. Transport žrtava do gasnih komora zvao se ”premještaj”. Jevreji koji su radili u gasnim komorama i krematorijima bili su kažnjavani smrću po hitnom postupku za izdavanje tajne o tome da barake, koje se vide nakon dolaska voza, nisu kupatila već gasne komore. Time se žrtve nisu htjele poštedjeti straha od smrti već je bilo važno pridobiti ih na saradnju i imati njihovo pristajanje, njihovu dobrovoljnost i nesuprotstavljanje tome.

U svim srpskim nacionalističkim planovima što su ih izražavali, prije svega ”Memorandum” i ”Ram”, „Drina”, „Kupa”, „Krivaja 95”, sve se znalo. Kada i kako će se početi i kada će se završiti, nije bilo nikakve dileme. ”Racionalna rješenja”, odnosno genocid, zvali su se ”etničkim čišćenjem”, ”protjerivanja” su se zvala ”humana preselenja naroda” ili ”humana zamena teritorija”.

Zajedničko i kod nacista i kod srpskih nacionalista je pak to da su, u cilju manipulacije i kontrole situacije, tražili od žrtava da se ponašaju ”racionalno”. Kako bi ostvarili to, i jedni i drugi su morali uvjeriti žrtvu da ih oni/dželati spašavaju. Ali da bi se to dogodilo postojala su precizna pravila koja su se morala ispoštovati. Da bi mogle povjerovati u ovo, žrtve su se morale uvjeriti da neće biti obrađivane kao cjelina nego kao ličnosti posebno, a što će opet zavisiti od njihovog vladanja. Žrtve su morale povjerovati da se njihova sudbina može odrediti time šta oni rade i kako se vladaju. Tako je počela borba za privilegije i dobijanje statusa izuzetka.

Jedno od pravila bilo je da Jevreji ne zaslužuju ona zajednička pravila i prava što ih imaju njemački građani. Jedino su to pravo imali oni Jevreji koji su konvertirali (prešli) na kršćanstvo. Tako su u Njemačkoj Jevreji koji su konvertirali bili više Nijemci nego pravi Nijemci.

Bošnjaci su, u 50 godina komunističke vladavine, bili više komunisti od drugih, više ateisti od drugih, bili su više od drugih za jedan demokratski razvoj i rješenje jugoslavenske krize demokratskim metodama i kroz institucije sistema. Sve to im nije pomoglo da budu izuzeti od genocida.

Kada je počeo genocid nad Bošnjacima, u samom logoru konkretno, stvar sa izuzecima, kojih je bilo, izgledala je ovako.[183]

Ono što je isto i u holokaustu/genocidu nad Jevrejima i u genocidu nad Bošnjacima je to da je sve bilo urađeno tako dobro da je otvaralo mogućnost za postizanje maksimalnih rezultata uz minimalne troškove i maksimalan radni učinak. Bilo koji utjecaj, irelevantan ili neželjen u ovom cjelokupnom procesu, bio je neutralizovan ili izbačen iz igre. „Sa aspekta žrtve je drugi tip pouke iz organizacije genocida. To je racionalnost kao jedini cilj efektne i kvalitetne organizacije. Ali, ako civilizacija nastavi sa daljnjim efektuiranjem ljudskih postupaka, istovremeno eliminirajući kvalitativne kriterije, računajući tu prvo moralne norme, onda je teško predvidjeti posljedice."[184]

Holokaust i "to što se dogodilo u Bosni i Hercegovini", a dogodio se genocid, nije teško objasniti, ali je evropska civilizacija učinila holokaust, a naročito genocid nad Bošnjacima, nerazumljivim. Dakle, mi ništa nismo naučili.

---

[183] …Onda je čupavi Mrđa išao od jednoga do drugoga, hvatao ih za kosu, podizao im glave i zavlačio im se u poglede. – A vidi, vidi ptičice i ti si ovdje – reče držeći za kosu Dadu, vlasnika kafića "Amadeus" iz Prijedora, i povede ga, ne ispuštajući mu kosu iz ruke, prema vratima autobusa, a onda ga tako snažno izbaci napolje, da se ovaj ispruži koliko je dug i širok po prašnjavom putu. Mrđa izvadi pištolj iz futrole za pojasom i natjera Dadu da ide pred njim i pokaza mu prstom put obližnjeg šumarka. Kada su zamakli malo iza stabla, naredi mu da stane i klekne na zemlju. Dado ga ćutke posluša, mireći se sa sudbinom, a u očima mu zatitra strah, strah čovjeka osuđenog na smrt. Mrđa mu nadnese vrh cijevi pištolja na potiljak glave i, taman kad mu se kažiprst počeo grčiti, prolomi se: Mrđaaaaa, nemoj njega molim te! Mrđa se trže i okrenu prema glasu koji ga je dozivao. Prema njemu je trčao jedan od njegovih. – Nemoj njega to mi je drug. Mrđa se samo podlo nasmija, pri tom otkrivajući svoje kvarne zube, na kojima su se vidjeli tragovi duhana. – Za njega ti ja garantujem da je dobar, dobro ga poznajem, radio sam u njegovom kafiću kao konobar – reče ovaj pomogavši Dadi da se pridigne sa zemlje.

- Eto ti ga, vodi ga, jebo te on i upamti jednom, dobar Musliman je samo mrtav Musliman! (R. Hukanović, DESETA VRATA PAKLA, str. 81)

[184] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlaget Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 196.

Je li civilizacija slično bijedna i mizerna danas kao što je bila u Sarajevu u opsadi od 1992. do 1995. godine?

Sociološke teorije bavile su se vrlo malo pitanjem holokausta, a skoro nikako pitanjem genocida nad Bošnjacima i njegovih iskustava. Iz razloga ogromne količine zla sručenog i na Jevreje u holokaustu i na Bošnjake u genocidu ne može se napraviti nikakva ozbiljnija analiza koja neće sadržavati odnos društva i odsustvo morala. „Pitanje o odsustvu morala imalo je u sociologiji uvijek perifernu ulogu i marginalnu pažnju. Većina socioloških pretpostavki egzistiraju bez bilo kakvih referenci o moralu. Na ovim pitanjima sociologija prati više zajedničke naučne obrasce što su se ranije oslobodili od religioznih i magijskih razmišljanja. Tako je nauka postala igra riječi sa jednim pravilom koje reguliše zabranu teoloških pojmova."[185]

Što je više sociologija postajala utočište naučnih pojmova i pravila, to je više moral dobivao nesigurniji status u socijalnom univerzumu. Zbog toga su sociolozi tražili one skrivene moralne fenomene koji su se mogli opisati bez upotrebe teološkog jezika. Moral je bio kao odvojen faktor u socijalnoj stvarnosti i bio mu je dodijeljen marginalan i sekundaran status. To je u principu omogućilo da se nemoralne pojave ne mogu objasniti na neteološki, dakle na naučni način. Pretpostavka o sociološkom pristupu studija o moralu bila je sinonim za sociološku redukcionu strategiju sa pretpostavkom da se moralni fenomeni u njihovom totalitetu mogu objašnjavati kroz nemoralne institucije što im daje njihov povezani karakter.

Na ovim osnovama, mišljenja je Bauman, "moderno evropsko društvo sa svojim krstaškim mentalitetom kao humanizmom nastoji moralizirati nad ostalim dijelom svijeta. To znači da jedan dio ljudi vlada nad onim drugim. Tako se nemoral objašnjava kao rezultat nedopuštenih moralnih normi ili kao upotreba pogrešnih moralnih normi – normi koje imaju ograničenu snagu. Nedostatak morala razumijeva se kao odsustvo normi koje je uslijedilo zbog nedostatka socijalne prisile ili kao neka greška u socijalnom mehanizmu”.[186]

---

[185] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliote, Oslo, 1997, str. 220.

Svaka moralna relacija definiše se kao spontana, dakle primitivna. Te moralne snage što spontano postoje u relacijama među ljudima brzo se deligitimiraju i paralizuju i dobivaju novu formu i snagu bez mogućnosti slobodnog manevra. Te nove forme zločinci koji sjede na vlasti i izdaju naređenja definišu kao etički korektne.

U tom smislu, tumačenje genocida kao proizvoda moralno defektnih ljudi drži se po strani civilizacijskog utjecaja i kao rezultat jedne prije svega iracionalne ideologije. Ali genocid, mišljenja je Bauman, „ne može se obrađivati na spomenuti način. To znači da objašnjenje genocida ne leži samo u rukama teoretičara društvene prakse. Ili ne samo kod njih. Političke i pravne reakcije na nacističke zločine sakupile su jednu potrebu da legitimiraju osudu za nemoral – zločin, podijeljen među velikim brojem ljudi za njihove radnje – zločine”.[187]

Ovdje se mora podvući: da Njemačka nije izgubila rat, nikada se problemi holokausta nad Jevrejima ne bi identifikovali kao postojeći. Ali Njemačka je bila poražena i morala je pogledati istini u oči. ”Nema zore za jedan narod dok ne prizna svoje grijehe”, kaže Krleža. Zato se u skladu sa temom koju razmatramo nameće pitanje: Šta sa srpskim identitetom poslije 1995. godine? O tome nešto kasnije.

U holokaustu nad evropskim Jevrejima pravna praksa i teorija morale su pogledati istini u oči, kao što se to, naravno, mora uraditi u slučaju genocida nad Bošnjacima.

Međutim, još jednom se na primjeru Bosne pokazalo da su evropski političari, pa i akademici, čast izuzecima, sposobniji u osudi kršenja ljudskih prava na drugim kontinentima nego u odbrani tog prava na evropskom kontinentu. Inače, svi evropski lideri i političari, a naročito akademska javnost, znali su o najvećem primjeru kršenja ljudskih prava u Evropi poslije Drugog svjetskog rata.

---

[186] Isto, str. 221.

[187] Silber Laura & Little Allan, THE DEATH OF YUGOSLAVIA (SMRT JUGOSLAVIJE), Penguin, Harmonsworth, 1995, str. 222.

Časni izuzeci su Poljak Tadeuš Mazovjecki, specijalni izaslanik Ujedinjenih nacija, koji je u ljeto 1995. godine nakon predaje Srebrenice u ruke Ratka Mladića, dao ostavku na visoku dužnost. Drugi je predsjednik Češke Republike Vaclav Havel (Václav Havel), koji je 1994. godine zahtijevao da se upotrijebi vojna sila kako bi se zaustavio srpski nacionalizam. Tada je Havel rekao: ”Ja mislim da je ravno samoubistvu gledati kako se Bosna komada udovoljavajući etničkim fanaticima. Ja sam uvijek mislio da mi moramo reagovati energično i uz upotrebu sile.”[188]

Jedan alternativni pristup o porijeklu morala možemo potražiti u Sartrovom (Jan Pal Sartre) poznatom opisu odnosa ego i alter ego kao egzistenciji osnovnih i univerzalnih modaliteta. ”Alter ego to su **oni** drugi. To je jedan subjekt kao ja lično, to je jedna kopija koju ja poznajem i koja sadrži moje unutrašnje doživljaje. Alter ego čini šta ja lično radim: On misli, procjenjuje, izvršava projekte. Ako alter ego čini sve ovo, onda on utječe na mene koliko ja utječem na njega. Alter ego čini mene sramotnim i pravi stalno jednu osnovu za moje bolove jer gleda na mene isto kao što ja gledam na njega. Samo zato što gleda u mene, moja je sloboda ograničena, jer on dopušta da definiše mene i moje ciljeve i tako ugrožava moju različitost i moju autonomiju. Takav alter ego uništava moj identitet i moj svijet. Ja ne mogu raditi sve što želim.

Kao rezultat susreta ego i alter ego dolazi do stanja gdje ja nisam gospodar situacije ili je situacija dobila jednu takvu dimenziju gdje ne mogu vladati.”[189] U ovakvim situacijama onaj drugi je kuga, jedna morà ili u najboljem slučaju izazov. Ovdje nema moralnih niti bilo kakvih drugih normi. **ONI** drugi su jedno neprijateljstvo i ograničenje za slobodu.

Bauman kaže da postoji još jedno objašnjenje ”suživota sa drugima” – ”kao mogućnosti koja nam daje osnovu za stvarni i drugačiji i originalan pristup moralu gdje se mogu razotkriti i formulisati strane modernog društva koje je ortodoksni pogled učinio nevidljivim”.[190] Emanuel Levinas

---

[188] Isto, str. 278.

[189] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 222.

[190] Isto, str. 223.

(Emanuel Levinas) izražava ovu ideju citatom od Dostojevskog: ”**Mi** smo svi odgovorni za sve što se tiče svih ljudi, ja lično malo više nego oni drugi.”[191]

Da se podsjetimo šta za Levinasa znači ”suživot sa drugima”. To znači, prije svega: ”Odgovornost za druge. Moja odgovornost je jedina moguća forma da oni drugi mogu egzistirati. Odgovornost znači moja odgovornost za one što ne znače puno za mene. Odgovornost je subjektova esencijalna, primarna i fundamentalna struktura. Ali ja ne tražim neku nagradu za tu moju odgovornost prema drugima. Ako imam odgovornost, znači da sam ja etablirao sebe kao subjekta. Zato je to moja stvar i samo moja. Ja ne čekam uzvraćanje te odgovornosti. To nije moja stvar nego stvar onih drugih. Osnovna supstanca moralna je obaveza prema drugima. Kada društveni procesi startuju, to znači da je moralna struktura već etablirana. Moral dakle nije jedan društveni proizvod. Moral je nešto čime društvo manipulira, što zloupotrebljava, blokira i slično. Odgovornost postoji kao pratnja socijalne blizine. Blizina znači odgovornost, a odgovornost je blizina. Alternativa za blizinu je socijalna distanca. Atribut moralne blizine je odgovornost. Socijalna distanca nedostatak je moralnih relacija. Osjećanje odgovornosti nestaje kada nema blizine. Proces transformacije je jedan odvojeni socijalni proces.” [192]

Ta odvojenost učinila je mogućim ubistva miliona ljudi bez protesta. Bio je to napredak modernog racionalnog društva i njegove tehnologije i birokratije. To je učinila mogućim jedna takva socijalna odvojenost.

„Evropski industrijski sistem, umjesto da učini život ljudima boljim, počeo je uništavati samog sebe. To se događa zato što taj industrijski sistem i taj etos, povezan uz njega, znači pokušaj dominacije Evrope svijetom. Vidjeli smo kako se to završilo. Destrukcija je organizovano društvo u jednoj svojoj naročitoj ulozi.”[193]

---

[191] Isto, str. 223.

[192] Isto, str. 224.

[193] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliote, Oslo, 1997, str. 225.

Do neutralizacija moralnog djelovanja osnovnih moralnih impulsa dolazi kada se oni učine irelevantnim. I nacizam i srpski nacionalizam uživali su u neutraliziranju, izoliranju i marginaliziranju onih drugih koristeći sve mogućnosti modernog industrijskog društva: transport, nauku, birokratiju, tehnologiju i naročito mas-medije. Bez ovoga genocid je nezamisliv. Evropska civilizacija razvila je nerazumljiva sredstva za masovna uništenja što su kao mogućnost dale moderna tehnologija i racionalizacija, ali i jedan čisti tehnokratski i birokratski mentalitet. Takav razvoj situacije učinio je i genocid nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima (radi se o istoj društvenoj pojavi sa različitim subjektima i objektima) mogućim, a holokausta i genocida dželati su kao klasični primjeri tog mentaliteta. Svejedno jesu li oni direktno ubijali, vršili deportaciju ili za pisaćim stolom pripremili programe i planove za ovaj čin. Moral postmodernog društva omogućio je holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima i još taj čin smatra normalnim.

Neutralizacija, izolacija i marginalizacija bile su rezultat zloupotrebe od nacističkog režima u Njemačkoj i srpskog režima u Srbiji onih mogućnosti što su ih dale moderna industrija, transport, nauka, tehnologija i birokratija. Bez ovoga holokaust, a niti genocid nad Bošnjacima, nisu bili mogući. Ovo je bio oblik za ”rješavanje jevrejskog pitanja”**,** odnosno rješenje za jugoslavensko društvo u krizi i njegov prijelaz od socijalizma ka kapitalizmu. Bio je to, dakle, rutinski birokratsko-tehnički zadatak koji se mogao pripremiti i izvršiti od specijalizovane grupe eksperata i specijalista za razne oblasti. Ali ovo rješenje nije se moglo pripremiti niti izvršiti prije nego su objekti za buduću birokratsku operaciju – dakle Jevreji, odnosno Bošnjaci, bili izbrisani iz svakodnevnog njemačkog, odnosno srpskog horizonta. Onaj ljudski svakodnevni odnos zamijenjen je ”apstraktnim pojmom – metafizičkog Jevreja”, odnosno ”metafizičkog Bošnjaka”. Jevreji i Bošnjaci postali su sada ”**ONI** ”, onaj ”alter ego”, ”kuga”, ”čudovište” koje je, poznajući svoje dželate, ”pročitalo” njihove namjere.

Poenta ovog dijela rukopisa je da jake moralne snage mogu imati socijalno porijeklo. Organizacija modernog tipa daje mogućnost za slab utjecaj ovih snaga, a određen način (totalitarni) organizacije društva

čini manjim ili većim odsustvo morala. Evropska pretpostavka o tome da društvo ne može funkcionisati bez moderne birokratije omogućava da se međuljudski odnosi mogu uređivati bez moralnih normi, kao relacija **MI I ONI.**

3.7. OSNOVNE RAZLIKE I SLIČNOSTI IZMEĐU HOLOKAUSTA NAD JEVREJIMA I GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA

Holokaust je višeznačna riječ grčkog porijekla i u slobodnom prijevodu znači potpuno očišćen, potpuno spaljen (hólon-općenito-opće-potpuno i kaustón-čisto-očišćeno-spaljeno). Holokaust je paradigma najvećeg do sada genocida koji je izvršio nacistički režim Trećeg rajha i njegovi kolaboracionisti nad Jevrejima okupirane Evrope u periodu od 1933. do 1945. godine.

Genocid dolazi od grčke riječi genos što znači rasa, narod i latinske riječi cidere što znači ubiti. Slobodan prijevod riječi genocid bio bi ubiti rasu, ubiti narod. Konvencija Ujedinjenih nacija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida usvojena je na sjednici Generalne skupštine UN-a 9. decembra 1948. godine. Po toj konvenciji genocid je međunarodni zločin koji obuhvata ubijanje članova grupe/skupine; nanošenje teških tjelesnih i duševnih povreda članovima grupe; namjerno podvrgavanje skupine takvim uvjetima života koji bi trebali dovesti do njezina potpunog ili djelomičnog uništenja; nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje u okviru skupine; prisilno premještanje djece iz jedne skupine u drugu, a sve u namjeri da se u potpunosti ili djelomično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina/grupa kao takva.

I holokaust i genocid i kao pojam i kao pojava apsolutno su ista stvar. Genocid je ušao u međunarodno pravo a holokaust nije. Uprkos pokušaju nekih da pojam holokausta učine univerzalnim pojmom to im ne uspijeva i sad već i kod njih postoji tendencija vraćanja prvokonstruisanom pojmu (genocid). Holokaust je u početku imao unutarjevrejski kolokvijalni značaj. Tada je jačala tendencija da se upotrebom pojma holokaust isključe svi drugi slučajevi genocida iz predmeta nauke i uopće tretmana, izuzetno teškog zločina. Tendencija je bila naročito izražena u činjenici da se izučavanje i sprečavanje genocida svede na ovako shvaćen holokaust. Pokušaj nekih bosanskohercegovačkih historičara da i genocid nad Bošnjacima nazovu holokaustom naišao je na oštru osudu. Isto tako, nezamislivo bi, naprimjer, bilo govoriti da su Huti izvršili holokaust nad Tucima, kad je egzekucija izvršena na sasvim drugi način.

Jevrejski put u savremenost karakteriše njihova zatvorenost u njihove imaginarne i stvarne kamene zidove. To ne zahtijeva mobilizaciju ljudskih osjećanja. Ali ovo se mijenja u savremenosti gdje su Jevreji živjeli u getoima. Taj status quo učinio je da Jevreji imaju manju pravnu i socijalnu poziciju.

Kao i sve drugo, u savremenom društvu Jevreji su postali problem. Društvo se mora izgrađivati racionalnim argumentima, administrirati, vladati, posmatrati, kontrolisati. Stare granice nisu bile zapriječene savremenim ideologijskim formulama. Mnogi Jevreji prihvatili su ponudu i promijenili vjeru ili bili asimilirani. Zigmund Bauman tvrdi da su "Jevreji preko konvertiranja bili u stanju preći put od jevrejstva do kršćanstva. U suprotnosti od jevrejstva, jevrejsko paganstvo bilo je jače nego ljudska želja i ljudske mogućnosti".[194]

Sa Bošnjacima je ovdje stvar sasvim drugačija. Bošnjaci, koji su bili "heretici" u srednjem vijeku sa svojim individualnim identitetom, ponosni su na svoje srednjovjekovne korijene, ali i na današnji islamski, odnosno muslimanski identitet.

Kao narodu koji ima korijene u Crkvi bosanskoj i konvertitima koji su jednom već promijenili vjeru i prihvatili islam, u genocidu su Bošnjaci prisiljavani da se "vrate" u "veru pradedovsku".

Na taj način kao da se u Bosni pokazivalo ogledalo Istoka i Zapada, u kojem Bošnjaci vide da su nekada bili krstjani, a sada su ponosni na svoj islamski identitet. S druge strane, Srbi kao kršćani sa prezimenima koja imaju turske, dakle islamske korijene, kao što su Karadžić, što bi u doslovnom prijevodu značilo Crnčević, zatim Adžić, što bi značilo Amidžić, Kadijević, što bi značilo Sudijić, Hadžić, Ekmečić, itd., ljuti su na taj dio turskog, dakle islamskog u sebi. Zbog toga žele razbiti ogledalo koje pokazuje pravo stanje stvari na taj način što će ”obraditi” Bošnjake muslimane kao glavne krivce što Srbi imaju to islamsko u sebi i zato što su Bošnjaci, nekadašnji kršćani, a sada muslimani, još više postali ”opasnost za Srbe”.

---

[194] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliote, Oslo, 1997, str. 226.

Umjesto da Bosna i Bošnjaci budu jedna velika šansa za istinski početak gdje će i muslimani i kršćani vidjeti svoj identitet, ili barem njegov dio, u onim drugim, srpski nacionalizam izabrao je nasilje. Nasilje je bilo blisko. Dželat i žrtva bili su licem u lice. Blizu, i potpuno vidljivi, samo u nekim slučajevima, neprepoznatljivi kao persone. Uniformisani. Žene koje siluju ne zavezuju preko očiju. Jedino se pogled, u nekim slučajevima, izbjegava. Preživjeli potvrđuju o osobama, poznatim osobama, o komšijama, kolegama iz škole, kolegama sa studija ili o radnom kolegi. Ovdje je sve konkretno, ništa apstraktno.

Već smo vidjeli da je u holokaustu nad evropskim Jevrejima većina ubistava izvršena ”apstraktno” (gas umjesto klanja), ”naročita obrada” vršila se uglavnom u Poljskoj, a ne u Njemačkoj, tako da su obični personalni motivi, pretpostavke i osjećanja, uključujući i agresiju i mržnju, na jedan čudan način bili istrgnuti iz procesa u kojem je ”obrađeno” šest miliona ljudi. Tu se pojavljuje ona ”apstrakcija” koja obuhvata i žrtve i dželate i gdje obje kategorije nestaju u magli i irelevantnosti koje se odnose na njihove psihe, personalnosti i individualnosti.

U takvim situacijama i srpski i crnogorski nacionalisti mogli su izvršiti užasna djela tamo u Bosni ne kao neke užasne i nenormalne individue nego kao obični ljudi koji su izvršavali svoje obaveze onako kako to najbolje umiju, a koje su bile zacrtane u konkretnim planovima. Genocid izvršen od običnih ljudi, pripadnika agresorskih snaga, zahtijevao je ”samo” moralno sustezanje što se moralo suzbiti, potisnuti i nadvladati. Blizine u smislu poznavanja žrtve nije bilo, samim tim nije bilo ni odgovornosti za izvršeni zločin koji proizlazi iz prostorne blizine, veoma važne u Baumanovoj teoriji.

I dok je za holokaust mogla važiti kao ”moralna tableta za spavanje” činjenica da dželat nije poznavao žrtvu, kod genocida nad Bošnjacima ta ”moralna isprika” ne važi. U genocidu nad Bošnjacima ”svi povezi su skinuti”. Ogroman broj dojučerašnjih komšija Srba ”preko noći” pokazao je zvjersko lice.

”Poznavati nekoga u genocidu nad Bošnjacima nije značilo imati obavezu na emocionalnu povezanost između sebe i onog drugog. To nije podrazumijevalo njegu za druge, brigu za one druge. U tim slučajevima dželati nisu osjećali odgovornost za povezanost, povezanost bez pritiska kao određenu obavezu.”[195]

Uzalud i Habermasovo (Jürgen Habermas) tumačenje života sa drugima kao moralnog stanovišta, kao jednog **MI**, a ne jednog **JA**, pogotovo ne jednog **ONI**. Jer kada se **ONI** posmatraju na ideološki način, nestaje simpatije i osjećanja. Tada je dželat u svom svijetu koji pretpostavlja da žrtva pripada nečemu drugom, onom neljudskom, za razliku od onog ljudskog njegovog. Dželatov je svijet bez moralnih odgovornosti, saosjećanja, ograničen samo za njega, njegovu religijsku i nacionalnu grupu. Nemoral izbjegava simpatiju, jer simpatija sa žrtvom čini nasilje teškim. Zato je simpatija moralna sposobnost.

Živjeti sa drugima u genocidu nad Bošnjacima nije značilo postavljanje ljudske individue u jedan kontekst gdje se individua socijalizira i gdje individua razvija svoj identitet kao osoba.

I dok su nacisti, kao ljudi ”oslobođeni” emocija, cijelo vrijeme radili sami sa sobom kako bi ”isključili” iz sebe simpatije i tako odbacili odgovornost i oslobodili se proganjanja savjesti za njihove žrtve, srpski nacionalisti tražili su svoje komšije, tražili vlasnike kafića kod kojih su toliko puta sjedili, tražili svoje kolege sa posla, tražili svoje ranije profesore. Sa simpatijama ili bez simpatija? To je pitanje na koje nemamo odgovor.

”Distanciranja” dželata i žrtve u genocidu nad Bošnjacima, u većini slučajeva, nije bilo. Evo nekoliko grubih primjera poznavanja žrtve i dželata iz koncentracionog logora Omarska, citirano po knjizi ”DESETA VRATA PAKLA” – POLA GODINE ZATOČENIŠTVA U LOGORIMA OMARSKA I MANJAČA.[196]

---

[195] Arne Johan Vetlesen, ONDSKAP I BOSNIA (ZLO U BOSNI), Todskrift nr. 1 2/1997, Universitets Forlaget, Oslo, 1997, str. 38.

---

[196] Rezak Hukanović, DESETA VRATA PAKLA, POLA GODINE ZATOČENIŠTVA U LOGORIMA OMARSKA I MANJAČA, Sypress Forlag, Oslo, 1993. … Inače logor Omarska je bio otvoren za sve one srpske dobrovoljce, koji su imali nekog ”svoga” u njemu, nekog zatočenika na kojem su htjeli da iskale sav svoj bijes. Najčešće su to bile prve komšije ovih ljudi unutra… (str. 56).

Abdulah Puškar, profesor matematike, bio je jak i zdrav. Atletski građen, prava gromada od čovjeka. Imao je samo jednu nesreću, među stražarima imao je jednog bivšeg učenika, koji mu baš nimalo nije bio naklonjen:

”O profesore, kakva čast! I ti si ovdje, među ovom elitom” – govorio je cinično, kada ga je prvi put ugledao, dok se Abdulah vraćao sa ručka. – Dosta sam ja tebe slušao, sad ćes ti malo slušati mene – i odveo ga gore na sprat i naredio mu da očisti klozet prkosno se kezeći. Kasnije je, vrlo često kada je bio u noćnoj smjeni, pozivao Abdulaha, izvodio ga napolje u noć i vraćao ga svega izubijanog i krvavog. Jednom ga je tukao palicom samo po glavi. – Izbiću ja tebi matematiku iz glave ili mene neće biti – govorio mu je, dok ga je kao vreću, ubacivao poslije tuče u spavaonicu.

Trpio je Abdulah sve te uvrede, maltretiranja i gordo podnosio batine, pokušavajući i u takvim situacijama da očuva ljudsko dostojanstvo. Sapatnici oko njega vidali su mu rane, stavljali mu obloge, nadali se da će sve to jednom prestati, da će se Abdulah oporaviti. Jednom, kasno u noć, taj njegov učenik ga je prozvao i odveo napolje. Na Abdulahovom mjestu, gdje je do tada spavao, ostale su neke njegove stvari. Niko više nikada nije došao po njih.” (Isto, str. 60).

…Jednog trenutka na vratima se pojavio u šarenoj maskirnoj uniformi Šaponja, rukometaš poznatog prijedorskog kluba ”Bosnamontaža”, sa kojim se Džemo dobro poznavao, prišao mu i rekao: ” E, moj Džemo, dok sam ja ratovao po Pakracu i Lipiku, ti si ispijao pića po prijedorskim kafićima” – i opali ga cokulom posred lica. Još jednom ga je snažno udario nogom po rebrima, tako jako da se Džemi učinilo da mu ta vojnička čizma krši rebra. Jedva se savladao da ne padne, da ne klone. Znao je da bi mu to bio kraj.

…Cijeli prostor je ispunjavao nekakav čudan miris krvi, znoja i jauka, koji je ove razjarene zvijeri činio još surovijim. A onda Džemo dobi još jedan, još snažniji udarac cokulom posred lica. Skupi se, povi malo u stranu i spusti glavu u već poveliku lokvu krvi. Klonuo je. Šaponja ga uhvati rukom za kosu, podiže mu glavu naviše, pogleda u to već deformisano lice i reče: ”Diži se, stoko, izlazi …napolje, derao se i, vukući Džemu za kosu, podiže ga na noge. Džemo se jedva održavao na nogama, a onda koraknu korak, dva, a za njim krenuše Asaf i Kiki. ”Četveronoške, rekao sam. Kao psi”! Sve ćemo vas pobiti! – Odjekivao je zapovjednički Šaponjin glas (Isto, str. 52, 53).

Presuda će se izvršiti kao praktična politika u kojoj dželati razumiju sebe kao izvršioce zakona diktiranih od viših instanci. Moralno gledano dželati sebe ne posmatraju autonomnim nego onim koji vrše neku radnju, a zahtjev za pripadnost ”nebeskom narodu” je nešto što ih stavlja u poziciju pobjednika nakon toliko poraza u njihovoj historiji. Zbog toga se mora prije svega pokoriti svaka različitost unutar dželatovog naroda, a to znači izgraditi karakter koji je u stanju ubijati čak i osobe koje se poznaju. Odricanjem onog različitog, onog ljudskog i kod dželata i kod žrtve briše se svaka moralna relacija između njih dvoje.

Poricanjem ljudskosti/različitosti žrtva u susretu sa smrću nema nikakav moralni status niti bilo kakvu, uključujući i ljudsku vrijednost. Planirano poniženje ili poricanje od ljudskosti/različitosti briše svaki trag žrtvine vrijednosti. Taj čin prethodi ljudskoj fizičkoj likvidaciji. Jer takav život treba smrt i zato u susretu dželata i žrtve gotovo i nema borbe da bi se život nastavio, nego se čak ima želja da se on okonča. Poricanjem svih vrijednosti žrtva uzima na sebe jedan dio smrtne presude i postaje njenim saučesnikom u egzekuciji.

“Otrgnuće/iskopčavanje, poricanje ljudskosti/različitosti dovodi do jednog potiskivanja osjećajnih veza između ljudi, veza u kojima ne postoji savjest ili moralno kajanje. Ono što nalazimo kod dželata je onaj ”banalni” ponos poslije izvršenja dodijeljenog zadatka.”[197]

Zlo je čudno. Genocid kao zlo je najviše čudno. Čudnovato bezgranično. Ideološki zamislivo zlo ne definiše se kao zlo već kao dobro, ne kao nemoral već kao moral!

Kod dželata koji je poznavao žrtvu moralna sposobnost nije podrazumijevala pretpostavku da je on sposoban osjećati simpatiju prema

---

… U trenucima mrske naslade jedan od stražara prišao je Braci Burazeroviću, službeniku za vojna pitanja, pri opštini, dok je ovaj poslije ručka sjedio na pisti i pitao ga: - Jesi li ti onaj Braco što radi na regrutaciji u vojnom odsjeku? – Da ja sam Braco – reče ovaj glasom punim neke čudne slutnje. -Majku li ti tvoju. Na regrutaciji mene nisi htio da pošalješ u auto jedinicu. E, sad ću ja tebe poslati kod Boga - i odvede ga tamo odakle se više nikada nije vratio…(Isto, str. 55)

[197] Zygmunt Bauman, MODERNITET OG HOLOKAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 225.

svojoj žrtvi. Simpatija, podsjetimo se, traži relaciju, relaciju kao ljudsku aktivnost. Možemo li onda, kada je u pitanju genocid nad Bošnjacima, govoriti o zlu u njegovoj primitivnoj, demonskoj formi, zlu licem u lice? Pokušaju odgovora na ovo pitanje vratit ćemo se u poglavlju Fenomenologija zla.

Ovdje treba reći da je to onaj tip zla koje je Hana Arent odbacila u slučaju holokausta nad Jevrejima. Čak i kada je vršeno bombardovanje sa distance, na ostacima granata mogla su se naći imena kao ”Joja iz Vogošće”, ”Čedo sa Hreše” itd. Primitivno/demonsko zlo u nauci je definisano kao slom, kao odstupanje, kao nenormalnost.

Kod dželata koji su izvršili genocid nad Bošnjacima moralna sposobnost kao nešto što se formira, njeguje i razvija unutar socijalne sredine nije uopće razvijena.

Ali antropološko i psihološko tumačenje zla izdvojeno izvan ukupnog socijalnog, političkog i kulturnog konteksta može nas odvesti na tumačenja o zlu kao nečemu nepostojećem ili kao rezultatu nekih slučajnih radnji dobrih ljudi, ali koji su rasli u nezdravim okolnostima, pa su i sami postali takvi. Može li se onda uzrok srpskoj agresivnosti tražiti u nedostatku emocionalnosti i želji nekadašnjeg djeteta koje je bilo maltretirano i ponižavano da ono kao odrasla osoba maltretira, ponižava, ubija druge u znak osvete? Jesu li to onda oni ”Invalidi osjećanja” koji, kada dođe njihovo vrijeme, i sami učestvuju u ljudskim lomovima, poniženjima i zloupotrebama ljudskih slabosti postajući dio mašinerije totalitarnog sistema? Postaju li dio sistema jedne ludosti i oni što su i sami bili ponižavani, psihički lomljeni, ljudski zloupotrebljavani želeći se na taj način osvetiti za nepravdu što je njima nekada davno nanijeta? Može li se to tumačiti samo objašnjenjem da su oni pogrešno odgojeni o čemu govori Alija Isaković u ANTOLOGIJI ZLA?

U takvim situacijama žrtva očekuje osudu zla, međutim, dželat očekuje naklonost publike. Tako imamo nevidljivu utakmicu za naklonost publike. Ovo je psihološka osnova za nastanak ”blaming the victim”, odnosno za zamjenu teza gdje žrtva postaje ono zlo, a dželat je ono dobro. Ne nalazimo naučnu teoriju dovoljno jaku koja može objasniti ovo, osim teze da ovdje imamo potvrdu personalizacije kao proizvoda moralnih normi što svakako nije dovoljno. Zbog toga se ovdje osim historičara, pravnika, sociologa, moraju pozvati u pomoć i antropolozi, psiholozi, psihijatri, pedagozi, teolozi i svi drugi naučnici koji mogu nešto reći o ovome.

U genocidu nad Bošnjacima dželat je razapet između spontanih – moralnih relacija (nastavnik koji ga je naučio matematiku – učenik, komšija koji mu je pomagao kad mu je trebalo – komšija, vlasnik kafića kod kojeg je često navraćao – posjetilac) i njegove unutarnje odgovornosti za one druge i zamjene tog morala za ”tehnički moral”, dakle nemoral i izvršenje planiranog zadatka – ”Bijte Turke dok ih ima”[198], naređuje Ratko Mladić.

Alija Isaković u ANTOLOGIJI ZLA kaže: „Da bi se ovo razumjelo, valja prvo pročitati sva ”naučna” djela Srpske akademije nauka i umetnosti. I djela fizike. I djela iz astronomije. I djela iz likovnih umjetnosti. I muzička djela… Sva!” On ih je pročitao. Onda ćemo vidjeti šta se sve trebalo dogoditi da bi genocid nad Bošnjacima bio moguć, možda ćemo dobiti i djelimični odgovor i na pitanje zašto i kako se to moglo dogoditi? „Međutim, činjenica je da će se genocidom nad Bošnjacima ova civilizacija baviti još dugo kao zastrašujućim uzorkom čija naučna obrada može donijeti čovječanstvu onoliko iskustvene koristi koliko je Bošnjacima donijela štete. U kontekstu teme o kojoj je riječ, na ovo pitanje mogu Bošnjaci i Hrvati, pa i svi ostali odgovoriti ovako ili onako, ali dok Srbi ne odgovore na njega objektivno, pitanje ostaje bez odgovora. Valja ovaj mentalitet izučiti kompleksno i komparativno, mada neće biti dovoljno ni deset SANU da relativizira i umanji učinjeno zlo, zlo koje su etablirali i porodili.”[199]

Dok se to ne dogodi, mi se moramo podsjetiti Makijavelija (Niccolo Machiavelli). Prvi Makijavelijev savjet ljudima, u njegovom poznatom djelu ”VLADALAC”, jest da se znaju naoružati. ”Oni nenaoružani”, kaže Makijaveli, “bit će prezreni od onih drugih. Zato ljudi moraju pokazati da su naoružani za odbranu. Pokazivanje želje za odbranu stvara automatski respekt kod napadača. Problem je jedino šta se podrazumijeva pod oružjem. To varira zavisno od situacije. U prvom redu, to zavisi od napadača i vrste njegovih prijetnji. Ostvariti uvid u kvalitet pripreme protivnika, ali i količinu straha može biti dobro sredstvo u pripremi za borbu. Imati kontrolu nad strahom protivnika toliko je važno da gotovo znači da i nema potrebe za borbu. Ali istovremeno čovjek mora da radi na svom vlastitom strahu. Ako postojeći strah dobije vlast nad nama, onda smo mi žrtve prije nego što je borba i počela. Uvijek se isplati imati nekoga u koaliciji, nekoga ko ti može pomoći da se braniš.” Na kraju, Makijaveli zaključuje da “onaj ko razumije situacije trend i ima pomoć sa strane uvijek će proći dobro”.[200]

---

[198] *Televizija Bosne i Hercegovine,* DNEVNIK 2, Sarajevo, 19. oktobar 1992.

[199] Alija Isaković, ANTOLOGIJA ZLA, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 231.

Čovjek mora znati da je borba uvijek u toku, a misliti da se može imati uloga posmatrača velika je greška. Čovjek mora učiti vještinu borbe, stjecati znanje i kulturu borbe. Prvi savjet je u tome da si ti taj koji definiše situaciju. Ako to uradiš, znači da znaš šta se događa – jesi li na dženazi ili na bajramskom sijelu, a u osnovi svih borbi je pitanje ko će imati psihičku vlast. Zato će se svi ratovi u 21. stoljeću voditi, prije svega, za osvajanje najvažnijeg resursa od svih resursa, a to su ljudske duše. …”Zlo će se ponavljati. Zlo će varirati od gorega ka gorem. Ponavljam, zlo je obdareno. Mira i rahatluka neće biti najmanje onoliko godina koliko je trajala naša zajednička jugoslovenska država.”[201]

---

[200] Niccolo Machiavelli, FYRSTEN (VLADALAC), oversatt av Jon Bingen, Oslo, 1989, str. 88.

[201] Alija Isaković, ANTOLOGIJA ZLA, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 248.

3.8. REZIME SLIČNOSTI I RAZLIKA IZMEĐU GENOCIDA NAD JEVREJIMA I GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA

Na kraju ovog poglavlja nužno je istaći da je učešće počinilaca zločina u genocidu nad Jevrejima, pa i u slučajevima hapšenja svih Jevreja u okupiranoj Evropi, bilo svedeno na elementarnu evidenciju i identifikaciju žrtava prilikom njihovog hapšenja. Jevrejske komšije (bilo nacisti ili ne) jedva su imali priliku Jevreje vidjeti u munjevito vršenim racijama i potom transportovanju u sabirne logore gdje je bila pripremljena druga mašinerija.

U slučaju genocida nad Bošnjacima olahko se u izjavama preživjelih žrtava prenaglašavalo učešće poznanika, školskih drugova, kolega sa posla i neposrednih komšija. Toga je stvarno i bilo, ali upravo zato što izvršilac genocida nije raspolagao birokratskim izgrađenim i uhodanim aparatom, pa se morao oslanjati i na angažovanje mještana u hapšenju, masakrima. Međutim, valja naglasiti da su prve jedinice i prvi dželati dovedeni sa strane, na isti način kao i u Drugom svjetskom ratu. Mnogi novinari, pa i historičari su na osnovu činjenice da je preživjeli od koga je uzimana izjava prepoznao jednog komšiju ili nekoliko njih ili poznanika uopće, prenaglašavali ovu pojavu. I ovdje je bilo specijalizovanih jedinica, posebno pripremanih i uvježbavanih na hrvatskom ratištu 1991. godine, kao i paravojnih jedinica iz Srbije i Crne Gore, jedinica Jugoslavenske narodne armije, plaćenika iz Rusije, Grčke, Rumunije i drugih zemalja.

Za nabrojane počinioce zločina Bošnjaci su kao i Jevreji prije toga bili satanizovani i manje se to završavalo rješavanjem komšijskih svađa ili netrpeljivosti, a oni koji su poznavali svoje žrtve imali su naređenje koje se moralo izvršiti. Tako da se slučajevi poznanstva jednog komšije ili više njih često i olahko pretvara u shvatanje da su svi dželati iz određenog grada, zgrade ili ulice, odnosno da su svi sjedili u istoj klupi. Pored toga, „dobrovoljci” ili jedinice iz Srbije i Crne Gore imali su lokalne vodiče i nije bilo teško predstaviti se kao domaći samo da bi se postigao cilj, a to je onemogućavanje suživota i nacionalne i vjerske tolerancije koji su do tada bili osnovna karakteristika Bosne i Hercegovine. Stvarala se situacija da su pripadnici paravojnih i regularnih jedinica iz Srbije i Crne Gore, a koji su bili iz Bosne i Hercegovine obavezno komšija žrtve. Sa tim se manipulisalo na isti način kako su to radile ustaše 1941. godine u muslimanskim krajevima. Spisak od desetak nabrojanih osnovnih sličnosti i razlika između dva konkretna genocida nije konačan i više je u službi podsticaja za dalja konkretnija istraživanja na tom planu.

SLIČNOSTI:

1. Osnovna sličnost je u tome da su oba genocida izvršena u ratnom ambijentu, pa su otuda kombinovani sa ratnim zločinima u službi genocida;
2. Oba genocida imali su glavnu metu, ali i sporedne mete, odnosno ciljne grupe. Veliki njemački rajh trebao je obuhvatiti 2/3 Evrope. S druge strane, 2/3 Bosne i Hercegovine bilo je okupirano, pa genocid nije mogao biti izvršen u planiranom obimu. Tako je i sa Evropom. Na toj trećini preživjelo je onih milion Jevreja, kao i stotine hiljada Bošnjaka;
3. U oba slučaja bio je to planirani i dobro organizovani zločin na državnom planu kojem su prethodile radnje kao što su stereotipske slike plasirane, prije svega, putem medija, a zatim vojne i druge akcije koje su imale za cilj djelimično ili potpuno uništenje određene nacionalne, vjerske grupe ili čitavog naroda;
4. I genocid nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima determinirani su proizvod specifične grupe socijalnih, političkih i psiholoških faktora;
5. U oba slučaja radilo se o pokušaju ostvarenja planova o “Velikoj Njemačkoj”, odnosno “Velikoj Srbiji” u kojima nije bilo mjesta

za one druge koji nisu bili Nijemci, odnosno Srbi, tj. da se broj onih drugih svede na zanemarljivu cifru, a njihov društveni položaj na sluganski;

6. Sprečavanje reprodukcije Jevreja, odnosno Bošnjaka, a istovremeno se pokušala napraviti "zdrava njemačka nacija", odnosno rađanje Srba od silovanih Bošnjakinja;
7. I u jednom i u drugom slučaju korišten je mit o spašavanju kršćanske Evrope od nadolazeće jevrejske, odnosno islamske opasnosti. U tom smislu Jevreji su optuženi da su ubili Isusa Krista, a Bošnjaci da su ubili srpskog Isusa – cara Lazara;
8. U oba slučaja nastojalo se društvo različitosti pretvoriti u društvo jedne dimenzije;
9. I u jednom i u drugom slučaju samoreprodukcija kršćanstva kao dominirajućeg mogla se izvršiti samo oblikovanjem predstave jevrejstva, odnosno islama kao nečeg stranog;
10. U oba slučaja radilo se o zapuštanju ljudskih, psiholoških i moralnih sposobnosti i neutralizaciji moralnih snaga, ali i individualnoj volji da se uradi to što se uradilo;
11. Niti nacisti niti srpski nacionalisti ne osjećaju se krivim, niti su se ikada upitali: "Kakav sam ja to čovjek kad sam mogao to uraditi?"
12. Oba genocida dogodila su se usred Evrope, s tim što međunarodna zajednica kod genocida nad Bošnjacima nije bila spriječena zaustaviti ga, ali to ipak nije učinila.

RAZLIKE:

1. Osnovna razlika između genocida nad Jevrejima i genocida nad Bošnjacima je u tome što je genocid nad Jevrejima izvršen u ambijentu svjetskog rata, a genocid nad Bošnjacima izvršen je u ambijentu lokalnog rata;
2. Genocid nad Jevrejima mogao se dogoditi jer se to događalo i ranije, ali nakon Nirnberga (Nűrnberg) rečeno je "nikad više". To "nikad više" ipak se dogodilo u Bosni i to pod okriljem Ujedinjenih nacija;

3. Genocid nad Jevrejima niko ne osporava niti različito definiše, ili su takvi zaista rijetkost. Jedino se cifra od šest miliona stradalih sporadično dovodi u pitanje. Genocid nad Bošnjacima različito se tumači kao: agresija, genocid, rat međunarodnog karaktera, ali i kao "građanski rat", "vjerski sukob", "komšijska svađa", "nesretni sukob", "užasni masakr";
4. Nakon završetka Drugog svjetskog rata Jevreji su dobili do tada nepostojeću državu Izrael.[202] S druge strane, nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma postojeća i međunarodna priznata država Republika Bosna i Hercegovina podijeljena je de jure na dva, de facto na tri dijela;
5. Rezolucijom Ujedinjenih nacija broj 713, od 25. septembra 1991. godine, uveden je embargo na uvoz oružja u bivšoj Jugoslaviji. Kako bi bilo da je Saveznicima u borbi protiv fašizma u Drugom svjetskom ratu uveden embargo na uvoz oružja?
6. Bošnjaci su organizovali svoju odbranu i odbranu Bosne i Hercegovine na koju je izvršena agresija. Jevreji nisu imali organizovani

---

[202] Još u jeku Prvog svjetskog rata, 2. novembra 1917, britanski ministar inozemnih poslova, lord Balfur (Lord Arthur Balfoor), izdao je u ime svoje vlade deklaraciju, poznatu pod imenom "Balfurova deklaracija", kojom Engleska izjavljuje da će podržati stvaranje nacionalnog ognjišta u Palestini za jevrejski narod, ako uspije da Palestinu oslobodi od Turske. Ova je deklaracija izazvala snažan utisak u svjetskoj, a naročito u jevrejskoj javnosti, pa su joj se pridružile i druge vlade; među prvima bila je vlada tadašnje Srbije. Po objavljivanju Balfurove deklaracije jevrejski su se legionari pridružili britanskoj vojsci da bi učestvovali u oslobađanju Palestine, a po svršetku rata Turska je, pošto je bila pobijeđena, morala pored ostalog da napusti Palestinu. Status Palestine regulisan je odlukom Društva naroda, koje je ratifikovalo Balfurovu deklaraciju odredivši za stvaranje "jevrejskog nacionalnog ognjišta" zapadni dio Palestine bez Transjordanije, a Engleskoj je povjerilo mandat da upravlja Palestinom.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata Engleska je uvidjela da je njen mandat u Palestini neodrživ i iznijela je taj problem pred Ujedinjene nacije. Generalna skupština Ujedinjenih nacija, na prijedlog specijalne komisije koja je sprovela iscrpnu anketu, izglasala je 29. novembra 1947. godine rezoluciju kojom se ukida mandat, a Palestina dijeli na dvije države od kojih će jedna biti jevrejska. Engleska je za 15. maj 1948. godine najavila svoje povlačenje iz Palestine, a uoči toga dana, 14. maja 1948. godine, pro-klamovana je u Tel Avivu država Izrael.

otpor osim povremenih pobuna u getima, mada su se mnogi od njih aktivno uključili u antifašističke pokrete gdje god su se nalazili;

7. Pitanje rase – u genocidu nad Jevrejima radilo se o biološkom poimanju rase gdje su Jevreji kao i svi ostali bili manje vrijedni od arijevaca. U bošnjačkom slučaju radilo se o religijskom poimanju rase. Naime, Bošnjaci su bili optuženi da su prihvatajući islam izdali slavensku kršćansku rasu;
8. U genocidu nad Jevrejima odvijala se etapna metodologija izvršenja. Prvi korak bio je pravljenje spiskova Jevreja. To su morale raditi komšije, kolege s posla ili iz razreda zato što su dobro poznavali žrtve. Neki su od njih u racijama bili vodiči policijskim ili SS-jedinicama u raciji. Nacistička partija bila je temeljito organizovana po kvartovima i ulicama, pa čak i zgradama. Postojala je čak i jevrejska policija u okupiranim zemljama Evrope. Od momenta ukrcavanja žrtve u kamion više nije bilo nikakve potrebe za učešće komšija ili kolega. Posao su preuzimale specijalizovane druge formacije. Suživot sa Jevrejima za naciste nije imao nikakav značaj. Za genocid u Bosni najvažnije je bilo uništiti suživot i nacionalnu i vjersku toleranciju razvijanu hiljadama godina. To je bio razlog drugačijeg pristupa izvršenju zločina, pa je i to moralo biti uplanirano prema postavljenom cilju. U genocidu nad Bošnjacima, prvi put, imamo osim primarnih, i sekundarne, čak i tercijarne masovne grobnice. Kod genocida nad Jevrejima imamo samo primarne masovne grobnice, ako se gasne grobnice mogu definisati kao masovne grobnice;
9. O genocidu nad Jevrejima zna se gotovo sve, do najsitnijeg detalja. O genocidu nad Bošnjacima istraživanja su na samom početku;
10. Godine 1945. njemačko društvo se denacificiralo. Godine 1995, pa i 2005. Srbija se nije demiloševićizirala;
11. Zločin genocida nad Jevrejima tretiran je retroaktivno (zločin je izvršen prije međunarodne kodifikacije i ratifikacije Konvencije Generalne skupštine o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, 9. decembra 1948. godine). S druge strane genocid nad Bošnjacima izvršen je pod prijetnjom Damoklovog mača

(Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida) zbog čega su planeri, organizatori i izvršioci genocida nad Bošnjacima morali dobro maskirati i sakriti svoje postupke i namjere.

Paradoksalno je da se zločin nad Jevrejima, iako se on naziva posebnim imenom – holokaust, iako se taj zločin dogodio prije međunarodne kodifikacije i ratifikacije Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, naziva pravim imenom – genocid. S druge strane, zločini nad Bošnjacima (ubijanje, uzrokovanje tjelesnih i mentalnih povreda, namjerno nametanje uvjeta života sračunatih da dovedu do njihovog uništenja, primjena mjera koje su ometale rađanja, silovanja, itd.), čak i u mnogim presudama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (Biljana Plavšić, Momčilo Krajišnik i drugi), klasificiraju se kao “etnička podjela na terenu”, “etničko prekomponovanje teritorije koja se kontroliše” i sl.

Obrazlažući to nedostatkom dokaza o postojanju namjere da se Bošnjaci unište potpuno ili djelomično, čak i Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju učestvuje u kamufliranju zločina genocida. Eksperti puno nižeg ranga od sudija Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju dobro znaju da se tzv. “diskriminacijska namjera” može dokazati posredstvom izvođenja dokaza kojima se utvrđuju elementi kao što su opći kontekst u kojem je djelo počinjeno, izjava i radnje optuženog i činjenice da su radnje koje su počinili optuženi poduzete u okviru široko rasprostranjenog sistematskog nasilja (agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu) usmjerenog prije svega protiv Bošnjaka, a u nekim slučajevima i Hrvata.

3.9. SRPSKI IDENTITET POSLIJE 1995. GODINE

DŽELATI SE NE OSJEĆAJU KRIVIM

Naprijed smo vidjeli na šta se oslanjao njemački identitet kada se 1945. godine dogodilo ono što se nije moglo dogoditi – poraz Njemačke. Slučaj Bošnjaka i ovdje je dodatno komplikovan jer se Srbija kao agresor smatra onom stranom što je dobila rat.

Na šta se onda oslanjao srpski identitet 1995. i kasnije 2000. i 2005. godine? Krajem 1995, nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma, Srbi nisu doživjeli poraz kao što se to dogodilo sa Nijemcima 1945. godine. Zbog toga se vrijednosti vezane za srpski identitet nisu okrenule na glavu. Jesu jedino u smislu gubljenja privilegija koje su imali u periodu 1918 – 1995. na jugoslavenskim prostorima.

Iz srpske perspektive godina 1995, odnosno 2000, mora se razumjeti u svjetlu sljedećeg: Je li Miloševićev režim, izdignut iznutra, i oboren iznutra? Godine 1995. samo je zaustavljen rat na bosanskohercegovačkom ratištu. Tek 2000. godine slomila se genocidna mašinerija Miloševića i to na Kosovu gdje je i započela svoju politiku. Ova razlika od pet godina, bolje reći deset godina (do vojne intervencije spolja) ide na račun međunarodne zajednice koja se bojala i podržavala Miloševića. Godine 2005. do obaranja je došlo tako što se samouvjereni Milošević prevario u pogledu podrške nezadovoljnih rezultatima ratova i genocida. A ako i prihvatimo teoriju da je Milošević oboren iznutra, mora se naglasiti činjenica da se pad tog režima dogodio kao rezultat nezadovoljstva masa sa (ne)realizacijom zacrtanih planova i ciljeva rata i ljutnje na Miloševića što nije uspio realizirati plan ”Velike Srbije”, te zbog prebacivanja opljačkanog blaga na Kipar i Švicarsku. O osjećaju krivnje i srama za izvršeni genocid nema ni govora.

I 1995. i 2000. godine u Srbiji se teško mogla pronaći politički nekompromitovana osoba. Kompromitacija je obuhvatala ideje, institucije i osobe. Srpske elite u industriji, ekonomskom životu, nauci, slobodnim profesijama, imali su svoj udio sa različitim kombinacijama ideološkog, oportunističkog, karijerističkog bezuvjetnog pružanja usluga i poslušnog učestvovanja u ubistvima stotina hiljada ljudi. Činovnici u javnom sektoru, sudstvu, medicini u toku 13 godina Miloševićevog sistema prošli su jednu efektnu ”indoktrinaciju”. Može se reći da je Srbija bila politički uniformno društvo. Tvrditi da je Milošević uniformisao srbijansko društvo je jedna stvar, a druga je stvar da se to društvo uniformisalo samo. I treća stvar je bila da je srbijansko društvo podržavalo jednog vođu provođenjem totalno uniformnog programa. Miloševićev režim, međutim, nije pripremio ”nebeski narod” na jednu stvar: poraz ili nepotpuno ostvarivanje zacrtanih ciljeva. Idealizacija slike o sebi o svemu ”srpskom” prolazila je neometano 10, a možda i 13 godina. Ko nije želio tada pripadati narodu koji je „iznad svih drugih”, narodu sa „najviše vlasti”, narodu što „vlada svim i svugdje”?

U svemu tome veoma je važna relacija između vođe i naroda. To je organsko jedinstvo – ”šta sam ja bez naroda”; ”šta je narod bez mene”. Ali vođa je onaj koji je pao! Pad vođe proizvodi distanciranje od prethodne ideologije ”nebeskog naroda” i idealima koji su važili u vođino vrijeme. Vođa sada misli da narod nije zaslužio njega, a narod se osjeća izdanim i iskorištenim od vođe.

Žaljenje Slovenaca, Hrvata, Bošnjaka, Albanaca ne dolazi u obzir. Žale se i slave samo Srbi koji su stradali za ”Veliku Srbiju”. Mnogi Srbi čak tvrde: ”Rat je izgubljen”, mada se tenkovi koji se vraćaju iz Bosne i sa Kosova dočekuju sa cvijećem, a u knjigu posjete u mermernom Arkanovom (Željko Ražnatović Arkan) Mauzeleju na Novom gradskom groblju u Beogradu izvjesna Mirjana Kolar je napisala: ”Hvala ti za sve tvoje zločine. Ti si volio Srbe. Počivaj u miru.”[203]

---

[203] Citirano prema: BERGENS TIDENDE, Bergen, 8. april 2001, str. 8.

U Njemačkoj 1945, osim Jevreja sve zlo bio je Hitler. U Srbiji 1995. pa i 2005, sve zlo, osim Slovenaca, Hrvata, a naročito Bošnjaka i Albanaca, nije bio Milošević. Jeste samo u tom smislu što nije uspio realizirati planove i što je prisvojio sve opljačkano za sebe, ali ne zbog zločina protiv čovječnosti. A ono što je uradio ”protiv odbrane Evrope od islama” uvijek će se pokušavati kamuflirati.

Gubljenje vođe u Njemačkoj 1945. nije bilo samo ideološke naravi nego jedno afektivno gubljenje za njihovu prazninu u psihama što im je bila popunjena fűrerovim ”olahko datim obećanjima”. U Srbiji 1995. godine vođa nije potpuno izgubljen, on se potpisivanjem Dejtonskog ugovora pojavljuje u ulozi jednog od glavnih pregovarača, kao pobjednik u agresiji i podjeli Bosne i Hercegovine po dogovoru sa Tuđmanom. Da to ne bi bila samo pogrešna procjena Zapada (da je Milošević, ako mu udovolje zahtjevima, bitan faktor mira na Balkanu), pobrinuli su se aktivisti Socijalističke partije Srbije koji su ga u rodnom Požarevcu kandidovali za Nobelovu nagradu za mir! Tek pet godina kasnije, 2000. godine on je ”sklonjen”, a na njegovo mjesto došao je čovjek koji može popuniti prazninu i možda realizovati neispunjena ”olahko data obećanja” drugim sredstvima. Izborom Vojislava Koštunice 2000. godine Srbi se nisu denacificirali, kao što su to učinili Nijemci 1945. godine.

Vojislav Koštunica je čovjek koji je sve zlo vidio u Ustavu iz 1974. godine. To je upravo Ustav koji je garantovao daleko puniju ravnopravnost ostalih naroda Jugoslavije, naročito ravnopravnost republika. Spomenuti Ustav garantuje i Kosovo kao Autonomnu pokrajinu, praktično republiku. Zbog toga Srbi u njegovom liku, sa automatom preko grudi, ”negde na Kosovu”, ne vide, kao Nijemci, u likovima svojih očeva koji su se vratili sa fronta, fizički ili psihički načeti i bez imalo respekta za svoje nasljednike, figuru sa kojom su doživjeli poraz, nego je on nova figura za respekt, identifikaciju i nastavak realizacije započetih planova sa kojom će Srbi ići u nove pobjede. Je li Koštunica figura za novi početak?

Koštunica, kao nasljednik Slobodana Miloševića, optuženog za ratne zločine, ne htijući da se prilikom svog dolaska u Sarajevo u januaru 2001. izvini za genocid nad Bošnjacima, poput historičara Nijemca Ernsta Noltea (Ernest Nolthe), htio je još revidirati sliku o genocidu nad Bošnjacima i osloboditi ”nebeski narod” eventualnih trauma iz prošlosti tvrdnjom da je bilo mnogo primjera u historiji gdje su se uloge izmijenjale. Time je Koštunica učinio moralni grijeh jer je propustio priliku pokazati u Sarajevu moralnu osjetljivost i političku hrabrost koja bi pomogla da se lakše dođe do obnove povjerenja i pomirenja. On je u svom grijehu otišao i korak dalje pokušavajući izjednačiti žrtvu i dželata što je samo prva faza u kasnijoj optužbi same žrtve za genocid. Taj njegov gest svakako se uklapa u rašireno evropsko razumijevanje događaja u Bosni o kojem smo naprijed govorili. Ovdje ćemo se samo podsjetiti da su evropski mas-mediji cijelo vrijeme govorili o Grbavici, jednom dijelu Sarajeva okupiranom na početku rata gdje su srpski nacionalisti počinili nečuvene zločine , kao o ”Srpskom Sarajevu” ili ”srpskom dijelu Sarajeva”. Postoji li i je li postojao ”srpski dio Sarajeva”? Bio je to Karadžićev vokabular. Još prije rata on je objašnjavao stranim novinarima da on želi Sarajevo kao podijeljen grad sa Berlinskim zidom, gdje će Muslimanima dati Stari Grad, a ”ostatak grada” pripast će Srbima!”. ”Tada ta izrečena ludost nije shvaćena zaozbiljno.”[204]

Ranije smo vidjeli šta se događa kada se jedan bliski odnos, odnos odgovornosti za druge, obavije nemoralnim zidom. U praksi je to značilo da se jedan konkretan odnos među ljudima zamjenjuje ”apstraktnim” argumentima protiv socijalne blizine i odgovornosti za druge. Bez obzira što ti ”apstraktni” argumenti nisu odgovarali stvarnosti postali su prioritetni.

Samo osobe oslobođene osjećaja stida mogu tumačiti genocid izvršen u Bosni na ovakav način, a osobe oslobođene osjećaja stida mogle su učestvovati u izvršenju ovih užasnih historijskih djela koja uznemiravaju ljudsku savjest i upozoravaju nas da budemo budni. Ovo zorno potvrđuju riječi ”srpskog Adolfa”, ratnog zločinca Zorana Jelisića iz Brčkog, osuđenog pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Hagu na 40 godina, kada pred Sudom i čitavim čovječanstvom kaže da se ne osjeća krivim zbog učinjenih djela. ”Ne osjećam se krivim”, izjavio je i Duško Tadić iz Prijedora kada mu je pred spomenutim sudom u Hagu izrečena kazna ”za učinjena djela” u logorima Omarska i Manjača. Presuda generalu HVO-a Tihomiru Blaškiću osuđenom na 45 godina robije zbog genocida nad Bošnjacima u Lašvanskoj dolini kao da daje nadu. Inače u ovom radu nije bilo riječi o zločinima prema Bošnjacima što su počinili pripadnici ekstremnog dijela Hrvatskog vijeća obrane. To je jedna druga tema i o njoj će biti riječi na jednom drugom mjestu.

---

[204] Silber Laura & Little Alan, THE DEATH OF YUGOSLAVIA (SMRT JUGOSLAVIJE), Harmondsworth: Penguin, 1995, str. 256.

”Nakon izricanja prvostepene presude, general Blaškić samo je napravio gotovo neprimijetan pokret ramenima, njegova supruga Ratka (kojeg li paradoksa) vrisnula je u plač, a njegovo dijete srušilo se u trenucima slabosti.”[205] Drugostepenom presudom Haškog tribunala, od 29. jula 2004. godine, spomenuti Blaškić osuđen je na zatvorsku kaznu od devet godina i sljedećeg dana pušten na slobodu.

”Izbor ne stoji između stida i ponosa. Izbor stoji između ponosa na jedno izgrađeno moralno osjećanje stida i stida zbog jednog opadajućeg ponosa.”[206] “Govorim o stvarima koje će trajati, bez ičijeg programa i podsticanja. Kao pečat srama koji se javlja poslije ovakvih historijskih kataklizmi.”[207]

”Ne osjećam se krivom”, izjavila je i Biljana Plavšić nakon što joj je u januaru 2001. godine pročitana optužnica i navedena djela za koja se tereti pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, u holandskom gradu Hagu.

Istina, ona će ovu svoju izjavu revidirati u decembru 2002. godine kada je pred istim sudom izjavila da se osjeća krivom za zločine protiv čovječnosti.[208]

---

[205] BERGENS TIDENDE, Bergen, 4. mart 2000, str. 10.

[206] Zygmunt Bauaman, MODERNITET OG HOLOCAUST (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997, str. 226.

[207] Alija Isaković, ANTOLOGIJA ZLA, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 299.

[208] HTTP:/WWW.UN.ORG/ICTY/PRESSREAL/P441-E.HTM.

U optužnici Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju navodi se da je Biljana Plavšić od 18. novembra 1990. do aprila 1992. bila član kolektivnog Predsjedništva Bosne i Hercegovine, da je od 28. februara do 12. maja 1992. godine, bila član vršioca dužnosti predsjedništva takozvane ”Srpske Republike Bosne i Hercegovine”, a da je 12. maja postala član tročlanog predsjedništva Srpske Republike.

U ovom kontekstu neminovno se nameće pitanje: Je li MEĐUNARODNI SUD ZA KRIVIČNA DJELA ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU (INTERNATIONAL TRIBUNAL FOR FORMER YUGOSLAVIA - ICTY) efektivna kaznena instanca za genocid nad Bošnjacima? Brojni primjeri pokazuju kako je, prateći konvencije Ujedinjenih nacija i na njima zasnovanu međunarodnu sudsku normativu i praksu, teško sakupiti dokumentaciju i dokazne materijale, uključujući i psihičko stanje dželata. S tim u vezi naročito je teško dokazati krivicu crnogorske i srbijanske političke i vojne elite koja je detaljno planirala kako sve to izvesti, a da Savezna Republika Jugoslavija, odnosno Srbija i Crna Gora formalno ostanu van sukoba, a da naročito ne budu optužene za genocid. Ove elite prebacile su svu odgovornost na ”delegate rata” - razne paravojne formacije koje su u njihovo ime izvršile planirani genocid.

Za razliku od Nirnberškog vojnog tribunala, koji je izricao kazne istovremeno sa donošenjem presude, Pravila procedure i dokazivanja predviđaju izricanje kazne kao posebnu fazu postupka. Prema pravilu br. 100 ako prvostepeno vijeće okrivljenog oglasi krivim, tužilac i odbrana daju sve relevantne informacije koje vijeću mogu pomoći u utvrđivanju odgovarajuće kazne. Kazne koje vijeće izriče ograničene su na zatvorske itd.

Predsjednik Sjedinjenih Američkih Država, Klinton (Bill Clinton), užasnut genocidom nad Albancima na Kosovu, posebno u martu 1999. godine, govoreći o razlozima NATO udara na Saveznu Republiku Jugoslaviju, potvrdio da je „u Bosni i Hercegovini, u srcu Evrope, bio genocid gdje su nevini ljudi likvidirani samo zbog onoga što jesu”.[209]

Također se navodi da je bila član Vrhovne komande oružanih snaga Srpske Republike. Dana 2. novembra 2002, Biljana Plavšić se potvrdno izjasnila o krivici po jednoj tački optužnice koja je tereti za progone na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi kao zločin protiv čovječnosti. Tužilaštvo je odustalo od optužbe za genocid, teške povrede Ženevskih konvencija iz 1949. godine i kršenja zakona i običaja rata su povučene.

Presudom od 27. februara 2003. Biljana Plavšić je osuđena na 11 godina zatvora za zločine protiv čovječnosti. Prebačena je na izdržavanje kazne u Švedsku 27. jula 2003. godine.

[209] SREBRENICA 1995. Knjiga 2. ZLOČINI NAD BOŠNJACIMA U SREBRENICI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991–1995. DOKUMENTI I SVJEDOČENJA, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1999, str. 63.

Na ovaj način potvrđuje se teza da se kažnjavanje planera i dželata za izvršeni genocid više vidi kao mogućnost, a manje kao realnost. Predsjednik Klinton je i u govoru pred vojnicima i njihovim porodicama u primorskoj bazi Norfolk 1. aprila 1999. godine također iznio tvrdnju da odgovornost za genocid na Kosovu, Bosni, Hrvatskoj, snosi Slobodan Milošević i njegov režim. Milošević je po njemu ”diktator koji koristi etničku i vjersku mržnju za svoju diktaturu. Ono što on radi na Kosovu, već je uradio u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj”.[210]

Kako godine prolaze, tako se holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima utapaju u normalne historijske dimenzije i istovremeno nestaju u prošlosti. Većina zločinaca dobiva zaslužene kazne kao stari i senilni ljudi, a da li će ih uopće svi i dobiti? Oni često preživljavaju svoje zločine. Ako čovjek otkrije jednog zločinca, veoma je teško dovući ga do suda i presuditi mu. Održavati uspomenu i sjećanje na ove događaje sastoji se u eventualnom kažnjavanju zločinaca ili se sve to završava sa nedovršenim računima. Upravo taj nedovršeni račun mora biti razlog da se i holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima pamte. Pamte zauvijek.

Danas, više nego ikad, ni holokaust a naročito genocid nad Bošnjacima nisu privatni problem niti privatno vlasništvo – ako su to ikada i bili? Ni holokaust nad Jevrejima ni genocid nad Bošnjacima ne pripadaju svojim dželatima – koji se mogu kazniti, ne pripadaju ni svojim direktnim žrtvama, koje mogu imati simpatije i biti naročito obrađivane zbog patnji u prošlosti. Ni holokaust nad Jevrejima ni genocid nad Bošnjacima ne pripadaju ni svojim svjedocima koji mogu moliti za uzimanje u obzir svoje nekrivnje. Sadašnje značenje i holokausta nad Jevrejima i genocida nad Bošnjacima je učenje.

Ako ni iz holokausta nad Jevrejima ni iz genocida nad Bošnjacima vojnici ne nauče da se zlo može spriječiti vojnom silom; ako političari ne nauče odgovor na pitanje ko je žrtva, a ko dželat, ako svjetske organizacije na čelu sa Ujedinjenim nacijama ne nauče da djeluju u skladu sa svojim mandatom, a ne samo moraliziraju, ako žurnalisti ne nauče lekciju da se ne može biti neutralan kada je u pitanju genocid, ako akademici ne nauče da se zlo dogodilo i zbog toga što su "jedna strana" bili muslimani, onda se povećavaju šanse da se u trenucima ekonomskih, socijalnih, političkih i moralnih kriza realizuje Scenarij dat u nastavku teksta, u svojoj najgoroj varijanti, kao jedna mogućnost i odgovor na svekoliku krizu.

---

[210] SREBRENICA 1995. Knjiga 2, ZLOČINI NAD BOŠNJACIMA U SREBRENICI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991 – 1995. DOKUMENTI I SVJEDOČENJA, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, str. 64.

Holokaust/genocid nad evropskim Jevrejima i genocid nad Bošnjacima uče nas o suštini, o istini. To što mi možemo učiti od holokausta nad Jevrejima i genocida nad Bošnjacima je sa kojom lahkoćom većina ljudi, kada se nađu u situaciji gdje je dobar izbor isključen ili košta mnogo, zaboravljaju moralne obaveze i umjesto toga zadržavaju se u sferi racionalnih interesa. Ako čovjek želi zadržati nizak profil, onda se drži stalno po strani zbivanja. U jednom sistemu gdje racionalnost i etika idu različitim putevima, ljudskost je na gubitku.

ČETVRTI DIO

FENOMENOLOGIJA ZLA

Živimo li u vremenu u kojem dobri ljudi odgađaju činjenje dobrih djela, a obični ljudi lakše se odlučuju da čine zlo nego dobro?

Iza nas je ostalo jedno stoljeće u kojem su milioni ljudi ubijeni upravo u genocidu, što znači da je svake minute ubijano nekoliko ljudi iz rasnih, nacionalnih, političkih i ideoloških razloga. Ubistva u cilju realizacije jednog političkog ili vojnog programa tumačena su kao nešto dobro. Dobro koje je vodilo u veliko zlo.

Pojam zla dugo je u sociologiji, pa i filozofiji ležao zapretan na dnu ljestvice interesa. Međutim, u posljednje vrijeme kao da sam pojam i cjelokupni fenomen zla doživljavaju svoju ”renesansu”. Sam pojam zla dugo je ležao kao ostatak mitološke prošlosti, a sada je rehabilitiran mada u nešto izmijenjenom karakteru. Međutim, kao takvo zlo postoji više kao fascinirajući objekt nego kao jedan ozbiljan problem. Ova fascinacija je u vezi sa zlom rasprostranjenim više kao estetski nego kao moralni problem. Zlo postoji kao nešto drugo, nešto kao suprotnost u životnoj svakodnevnici. Zato se zlo mora uzeti i razmotriti, prije svega, kao moralni fenomen. Zlo kao genocid malo je obrađivano u sociološkoj literaturi, više se tu radi o zlu kao općem fenomenu. Je li onda normalno biti zločinac? Kako sasvim obični ljudi mogu stajati iza najvećeg pojmljivog zločina? Kada je riječ o holokaustu i genocidu nad Bošnjacima, u ovom je radu izvršen pokušaj fokusiranja ne na Hitlera, Miloševića, Mladića i Karadžića nego na obične ljude koji su učestvovali u masovnim uništenjima Jevreja i Bošnjaka. Ja sam zainteresovan za to koliko pojam zla doprinosi razumijevanju nas lično.

Bilo bi intelektualno izvan očekivanja da sam upravo ja uspio učiniti zlo potpuno razumljivim. Ali da je učinjen jedan pokušaj, da je ovo jedan mali doprinos ukupnom razumijevanju zla, u to ne treba sumnjati, nadam se. Ovo je možda više prilog razbijanju sramne šutnje o ovom problemu nego što se možda uspjelo u ukupnom razumijevanju pojma zla. Fascinacija, ali i tuga osjećanja su koja su se javljala prilikom istraživanja.

Ali da se vratimo našem predmetu izučavanja. Postoje četiri tradicionalna objašnjenja o porijeklu zla:

1. Ljudi su napravljeni od zla ili su vođeni nekom natprirodnom zlom moći;
2. Ljudi su svojom prirodom predodređeni za određenu vrstu ponašanja koje možemo nazvati zlom;
3. Ljude formira okolina da bi činili zlo;
4. Ljudi su slobodni i kao takvi imaju slobodu biranja i djelovanja, pa i u skladu sa zlom.

Nije potrebno poznavati historiju zla da bi se vidjelo da su negativne mogućnosti daleko veće nego pozitivne, da je lakše učiniti zlo nego dobro. Lakše je povrijediti ljude tako da osjećaju posljedice čitavog života nego učiniti nešto pozitivno, dobro. Kratko rečeno, postoji jedna asimetrija u našim sposobnostima za činjenja zla i dobra – na štetu dobra. Kao što je već rečeno, ovaj rad nije rađen sa ciljem razumijevanja dželatovih postupaka, nije ni pokušaj saosjećanja sa patnjama žrtve nego pokušaj razumijevanja zla kao radnje, kao postupka, kao međuljudskog odnosa u konkretnim socijalnim, političkim i kulturološkim uvjetima, u konkretnom vremenu.

4.1. ŠTA JE ZLO I KAKO SE MOŽE RAZUMJETI?

Za razumijevanje svijeta današnjice pojam zla zauzima veoma važno mjesto. Živimo, radimo i izloženi smo zlu. Većina od nas zaboravlja zlo da bismo žestoko i brutalno bili podsjećani na njega ponovo. Spoznaja o zlu pobjeđuje samo u kratkim periodima da bi zlo bilo ponovo zaboravljeno. Nekada je veoma teško razabrati šta je dobro a šta zlo. Kada dođe dan da je teško razabrati zlo i dobro, onda se i ne vidi budućnost, nada je poljuljana, nazire se katastrofa.

Danas postoji veliki razmak između našeg iskustva o zlu i naše intelektualne sposobnosti i spremnosti za razumijevanje toga. Zlo nestaje u historijskoj magli, u kulturnoj i historijskoj prašini. Vidimo brutalne zločine, ali izuzev specijalnih slučajeva gdje su precizno definisani i dokazani zločini i markirani zločinci stojimo bez mogućnosti podizanja optužnice ili bez dovoljno preciznih dokaza o izvršenom zločinu.

Šta se ustvari dogodilo sa zlom? Zlo je preplavilo svijet! Pošto je zlo svuda, izgubili smo riječi za njega, njegovo objašnjenje. Zlo je decentralizirano i ne leži više koncentrisano na jednom mjestu. Živimo u svijetu gdje nerazum pobjeđuje na svim frontovima i taj nerazum je, ustvari, princip zla. Zlo je prisutno kod većine ljudi i ono je nešto više nego što možemo razumjeti.

Zlo ne leži na jednom mjestu i nije vezano za jednog aktera, ali se realizuje žestoko na određenom mjestu i od određenih aktera prema određenim drugima. Teško je pronaći nekoga ko će demantovati postojanje zla u svijetu, ali ipak postoje pojedinci koji žele demantovati da postoje zle osobe.

Predstava o zlu nije našla adekvatno mjesto u racionalnoj zapadnoj nauci. Nije to, dakle, religija već nauka koja će raspolagati istinom o ljudima. Danas je to sebi u zadatak postavila biologija. Međutim, biologija nema prostor za pojam o moralnom zlu. Ako je biologija određena da raspolaže istinom o ljudima, onda je ukupan moral iluzoran. Koje sposobnosti ima biologija da razdvoji zlo od dobra? Nikakve, izuzev da se dobro može razumjeti kao korisno za ličnu reprodukciju, a zlo se ne može razumjeti drugačije nego kao nešto korisno, veoma slično dobru.

Većina zapadnih teoretičara tvrdi da ne moramo biti obavezno egoisti bez obzira što su naši geni predodređeni za to. Na osnovu toga, izvode razne teorije u smislu da niti zlo niti dobro ne leže u našim genima. I jedno i drugo postoje kao mogućnost realizacije. Na taj način zlo se pojavljuje kao patnja, odnosno zlo kao grijeh. U postmodernom društvu zlo je promijenilo karakter tako da se ono sve manje razumije kao patnja, a sve više kao grijeh. Kod velikog broja teoretičara zlo se isključuje kao individualna odgovornost i tumači kao isključivo djelovanje spoljnjih faktora, društva/sistema, naprimjer.

Tumačeno tako, zlo nestaje iz naučnog diskursa. Ljudski zločin ne biva razumljen kao grijeh, kao lična odgovornost, nego kao *djelovanje uzroka*. U istraživanjima o Hitleru imamo jednu seriju podastrtih uzroka, kao što su bili njegov odnos prema ocu u djetinjstvu, kasnija ljubavna veza sa rodicom Geli Raubal, zatim kompleks niže vrijednosti zbog fizičkog defekta (nedostatak jednog testisa) itd. Ozbiljnija istraživanja o Miloševiću, Karadžiću, Mladiću nisu još ni počela, a već se manipuliše sa serijom uzroka kao što su samoubistvo Miloševićevog oca, strica, majke, njegovom servilnom odnosu prema supruzi Mirjani za čiju je ljubav izvršavao sve, pa i zločine, pridonoseći žrtve njenoj neobjašnjenoj nezasitosti. Kod Karadžića imamo „opravdanja” lošom finansijskom situacijom, pa sve do paradoksa da nije imao novaca da kupi kartu do Beograda gdje je želio studirati, nego samo do Sarajeva, od kada počinje njegova mržnja prema tom gradu. U “opravdanju” Mladićevog zločina naročito se ističe i stavlja u prvi plan stradanje njegove cijele porodice od ustaša u Drugom svjetskom ratu i njegova velika želja za osvetom srpskog poraza na Kosovu. Koji se od uzroka izvlače zavisi od novinara koji obrađuje temu, ali se sve to može ticati svega, od gena i unutrašnjeg sastava hemije organizma do socijalnog odnosa i političke ideologije.

Međutim, svi ovi nabrojani likovi nisu samo zbir određenih uzroka, nego su to sve bile osobe koje su odlučivale i radile slobodno. Uvijek je moguće naći mjesta za nešto neredukovano, nešto što ne ide u kauzalne povezanosti za lično odlučivanje, nešto što možemo nazvati slobodnom voljom. Bez slične sposobnosti ne postoji moralno zlo. To da su ljudi slobodni znači da u svakoj situaciji mogu odlučivati drugačije, pa i kada učine zlo, ne mogu se opravdavati da nisu mogli učiniti drugačije.

Postoji jedno generalno razumijevanje pojma zla i možemo ga koristiti kao pojam za radnje, djelovanja i osobe koje te radnje izvršavaju. Sve ovo može se objasniti i drugim terminima i pitanje je da li je termin zla adekvatan termin za objašnjenje svega ovoga. Stoga zlo i nije neki dobar termin koliko je to više saglasnost o tome šta on znači.

Zlo je, dakle, pojam kojim opisujemo radnje i patnje. Pojam preferira određen broj fenomena – naprimjer bolest, prirodne nepogode, smrt, rat, genocid. Sva ova zla priznata su kao zla. Da bismo se suočili sa egzistencijom zla i da bi se pronašla nada da će se postojeće stanje promijeniti nabolje, dužni smo tražiti mišljenje o zlu. Ovo mišljenje uglavnom se traži u religiji i političkim ideologijama. Međutim, ako pogledamo historiju prošlog stoljeća, vidjet ćemo da je nemoguće pronaći neko relevantno mišljenje o nebrojenim tragedijama. Ono što ljude fascinira više od samog zla jest njegovo nerazumijevanje. Ne razumijevajuće je privlačno i odvratno istovremeno, a svijet zla kao da se nalazi sasvim izvan domašaja mišljenja.

Svi pokušaji udaranja u zlo, veoma često, znače bukvalno udaranje u prazno, u jedno ništa. Naprimjer, filozofija je refleksija o mišljenju ili iskustvo koje već postoji. Filozofija uzima sadržaj i legitimitet iz onoga što je već razumljeno. Ovo je metodološki odlučujuće jer filozofske refleksije moraju zadržati kontakt sa onim pretfilozofskim ako se želi zadržati legitimitet. Međutim, zlo je nešto apstraktno i nepristupačno, ali i konkretno. Zar 10.000 ljudi koji su ubijeni u jednom danu nije nešto sasvim konkretno? Zbog toga je ovaj dio rada zamišljen kao konkretna studija o konkretnom zlu.

Naslov je odabran kao fenomenologija zla - učenje o tome kako se zlo može pojaviti i u kom obliku. Poznato je da refleksije Martina Hajdegera (Martin Heidegger) o zlu idu primarno kao ontološke, u svakom slučaju više nego što se to razumijeva kao moralni ili politički problem. Moral je za Hajdegera „sustezanje”.[211] Za mene je moral nešto što je osnova za razumijevanje zla, kao sasvim konkretnog problema i da je naša obaveza, prije svega, sprečavanje nanošenja zla drugom. Za Hajdegera je, međutim, ono ontološko dublje i važnije od onog moralnog.

Po mom mišljenju zlo je manje teorijski, a više praktični problem. Pitanje o tome kako je zlo došlo na ovaj svijet za mene je manje važno od toga kako se zlu suprotstaviti, kako ga spriječiti. Zato je ovaj dio rada i zamišljen kao kretnja od teorijskog prema onom praktičnom.

Hobs (Thomas Hobbs) kaže da je „nasilna smrt najveće od svih zala”.[212] Aušvic i Srebrenica! To što se dogodilo u oba slučaja je da je jedna grupa individua, pod određenim političkim, socijalnim, i ne tako nevažno, vojnim odnosima sakupila, transportirala i poubijala drugu grupu. Radi se o konkretnim akterima u jednom konkretnom socijalno materijalnom prostoru. Međutim, jedan socijalno materijalni prostor ne pretpostavlja nikad nekoga samog jer su to individue koje djeluju u odnosu prema mogućnostima i ograničenjima u tom prostoru. Genocid je zato moguć samo ako je jedna, relativno veća, grupa individua voljna poubijati grupu sastavljenu od drugih individua. Možemo imati više objašnjenja na više nivoa i sve one mogu objasniti fenomen, ali u zadnjoj instanci ne možemo se oteti činjenici da individue u jednoj grupi **moraju imati želju** da poubijaju individue koje pripadaju drugoj grupi.

Holokaust nad Jevrejima predstavlja jednu prekretnu tačku u odnosu na kasnija mišljenja o zlu. Paradoks izvučen iz diskusije o holokaustu nad Jevrejima je da je on, neuporediv ni sa kojim drugim zlom, upoređivan kao mjerilo za sva druga zla. Međutim, poslije genocida nad Bošnjacima nemamo ono tvrdo stajalište da se takvo nešto ranije nikada nije dogodilo niti ono poznato da se više nikada ne ponovi. Adorno (Theodor W. Adorno) tvrdi da je Hitler nametnuo ljudima jedan novi kategorički imperativ - podesiti svoja mišljenja i ponašanja tako da se Aušvic ili nešto slično nikada ne ponovi. Interesantno je da Adorno piše Aušvic ”ili nešto slično” tako da to već tada slabi onaj unikatni karakter na kojem on insistira. Ovaj je dodatak veoma važan jer ne obavezuje samo one od Aušvica nego i od Srebrenice. Adorno također tvrdi da je teza da život ide dalje kao normalan poslije Drugog svjetskog rata i obrađivanja Jevreja ”idiotska”. Život se istina odvijao kao normalan, a holokaust je postao dio historije, jedan dio historije što nas upozorava da se ponavlja. To se dogodilo još jednom sa Bošnjacima. I nastavlja se.

---

[211] Lars Fr. H. Svendsen, ONDSKAPENS FILOSOFI (FILOZOFIJA ZLA), Universitets Forlaget, Oslo, 2002, str. 85.

[212] Isto, str. 86.

Holokaust prezentira jednu neobičnu vrstu zla. To su bili obični ljudi koji su izvršili masovno uništenje, obični ljudi sa gasnim komorama, krematorijima, na svim mjestima gdje se ubijalo i gdje su se vršili medicinski eksperimenti u kojima su se skupljali jevrejski kosturi i lobanje za Anatomski institut na jednom njemačkom univerzitetu. Istina je da se holokaust markirao kao najžešći genocid, genocid najgore vrste do sada, međutim, on se kao takav može upoređivati sa drugim genocidima – sve se može upoređivati. Poslije genocida nad Bošnjacima holokaust nad Jevrejima ne može se razdvajati kao unikatan događaj ni po broju ubijenih, ni po tehnologiji ubistava, ni po efektima ubistava itd.

U svim slučajevima genocida bez sumnje se radilo o tome da su ove zločine protiv ljudskosti izvršili obični ljudi bez sadističkih tendencija, mada je istina da je takva djelatnost privukla jedan broj individua koji su nalazili perverzno zadovoljstvo u maltretiranju drugih.

Zlo, bez obzira da li se ispoljava u velikoj ili manjoj mjeri, ima veliku grupu različitih uzroka. Mnoge teorije o zlu vide nanošenje zla kao cilj, odnosno da je zlo samo sebi cilj. To je forma takozvanog demonskog zla, ali ona nije dominirajuća. Demonska vrsta zla vodi tome da problem zla postane irelevantan za razumijevanje samog sebe tako da mi ne gledamo sebe lično kao đavole. Zlo nije bezuvjetno đavolski posao o čemu govori podatak da je većina dželata pripadala običnim ljudima bez nekih posebnih sadističkih dispozicija.

Jesmo li svi u stanju učiniti užasne stvari prema našim sugrađanima u datim uvjetima? Odlučujuće u razumijevanju zla, odnosno genocida, jest razotkrivanje o kojim se to uvjetima radi i zašto mi činimo zlo.

Zašto činimo zlo?

Prateći Makijavelija (Niccolo Machiavelli) saznajemo ”da se ljudi žele uvijek pokazati zlim izuzev ako ih situacija ne natjera da pokažu svoju čednost”.[213] Prateći Hobsa vidimo ”da su svi ljudi rođeni zli. Razlog da su svi u ratu protiv svih ljudska je priroda. Želja za vladanjem i čašću povezanom s tim vodi ljude jedne protiv drugih”.[214] Istina, Hobs kaže da ”ljudi posjeduju i sposobnost za saosjećanje, ali je ovo previše slabo da bi se spriječili stalni konflikti”.[215]

Istina, postoje teorije koje tvrde suprotno od ovoga, u čijoj osnovi je teza da su ljudi ”prirodno dobri” ili dobri od prirode. Najviše poznat reprezentant ove vrste teorija je Ruso (Jan Jack Rousseau). Ruso kaže da se ”ljudi rađaju slobodni, bez predrasuda, ali su suprotstavljeni prirodi. Prirodni ljudi sretni su i dobri – oni civilizovani nesretni su i nemoralni. Prirodni ljudi fokusirani su prema vlastitim potrebama i nemaju nekih želja da konkurišu drugima ili ih povređuju. Priroda je dobro, ali to je ista priroda što vodi ljude u korumpiranu civilizaciju”.[216] Ruso ne svaljuje krivicu o zlu niti na Boga niti na ljudsku prirodu, nego na civilizaciju, ili bliže određeno, na civilizovane ljude. Kategorija ”prirodnog zla” ne postoji kod Rusoa. Zlo je kod njega razumljeno kao „čisto ljudski fenomen koji nema egzistencije izvan civilizovanih ljudskih radnji i patnji. Istina je da ljudi zadržavaju svoju prirodnu dobrotu u civilizaciji, ali problem je da to dobro nalazi jedan pervertirani izraz. On tvrdi da sve prirodne sklonosti, uključujući dobrotu, ako budu prebačene u društvo i praćene nekritički, mijenjaju karakter i često bivaju nekorisne kao što su prije toga bile korisne.”[217]

---

[213] Lars Fr. H. Svendsen, ONDSKAPENS FILOSOFI (FILOZOFIJA ZLA), Universitets Forlaget, Oslo, 2002, str. 88.

[214] Isto, str. 89.

[215] Isto, str. 90.

[216] Isto, str. 91.

Gledano ljudskim okom, Ruso i Makijaveli mogu izgledati kao totalni protivnici, ali to se može posmatrati kao i da nema nekih suprotnosti između njih. Kada Makijaveli opisuje ljude kao zle, to je u odnosu prema zajedničkom dobru u jednom civilizovanom društvu. U tom kontekstu Makijaveli vidi prirodne ljude kao zle jer se oni brinu samo o sebi. Dakle, zlo postoji i kod Rusoa i kod Makijavelija u jednom prelamanju između ”prirodnog” i ”civilizacijskog”.

Imaju li ljudi dobru ili zlu moralnu prirodu? Zapadni teoretičari imaju četiri moguća odgovora na ovo pitanje:

1. Ljudi su dobri;
2. Ljudi su zli;
3. Ljudi su niti dobri niti zli;
4. Ljudi su i dobri i zli.

“Mi smo slobodni i zbog toga nismo jednostrano samo dobri niti zli. Sloboda je, u principu, sloboda izbora za zlo i dobro. Kada je ova sloboda operativna u smislu da izvršimo izbor, onda je to uvijek sloboda za dobro ili zlo.”[218]

---

[217] Isto, str. 92.

[218] Isto, str. 92.

4.2. TIPOVI ZLA

U svojoj dosta objektivnoj filozofskoj studiji ONDSKAPENS FILOSOFI (FILOZOFIJA ZLA) norveški filozof sa Univerziteta u Bergenu Lars Svendsen (Lars Fr. H. Svendsen) govori o četiri vrste zla.[219]

Demonsko zlo je najmanje raširena forma zla. U mnogim teorijama ova vrsta zla objašnjava se kao vršenje zla jer je sama ta radnja zlo po sebi.

Pretpostavke o ovoj vrsti zla dolaze, prije svega, iz opisa žrtve, a ne iz onih motiva koje su dželata motivisale da učini zlo. Zbog toga žrtvino objašnjenje nije dovoljno za sagledavanje dželatovih motiva. To što za žrtvu funkcioniše kao jedna radnja/postupak koja može biti motivirana čisto sadizmom, ne mora imati naročito jak emocionalni sadržaj za dželata. Dželat i ne pamti sve svoje žrtve tako dobro pošto on samo odrađuje svoj posao. Međutim, žrtva, u svakom slučaju, osjeća posljedice do kraja života.

„U većini slučajeva to je velika praznina između velike negativne i male pozitivne vrijednosti koja u sebi nosi jedan postupak za žrtvu i za dželata. Žrtvin je gubitak skoro bez izuzetaka veći nego što je dželatov dobitak. Ovo je razlog što taj konflikt ima tendenciju da eskalira i traje u vječitom optuživanju ko je kome nanio više štete. Obje strane u konfliktu spremne su tvrditi da su njima nanesene veće povrede nego što su to oni učinili onoj drugoj strani.”[220]

Dokumentacija o izvršenom genocidu nad Bošnjacima sadrži nebrojene primjere srpskih vojnika koji tvrde da je ubijati Bošnjake bilo zadovoljstvo, zanimljivo i lijepo. Vojnik koji je za samo jedan dan ubio 100 Bošnjaka u Srebrenici kaže: ”Ja moram priznati da je to bio moj najsretniji dan u životu.”[221] Drugi pak vojnik artiljerac koji je gađao civile u okruženom Sarajevu izjavljuje: ”Ubiti jednu masu dok čeka u redu za vodu ili hljeb je jako zanimljivo i interesantno.”[222] Većina ovih vojnika poslije rata nastavila je živjeti skoro isto kao i prije početka rata – jedan normalan život. Dakle, ljudi su te užase ograničili na vrijeme i prostor, mada ima i onih koji nastavljaju sa činjenjem tih djela i poslije rata. Poenta izvršenih zločina nad Bošnjacima bila je izvršenje što većeg mogućeg mučenja i patnje. Ovakvo nasilje djeluje nerazumljivo, kao čista ludost. Draža Mihailović i Radovan Karadžić ovu mržnju nazvali su infernalnom, neobuzdanom, paklenom. Na taj način dželati misle pronaći mjesto svoje lične krivnje, svog demonskog zla, zla koje misli da je u mogućnosti pronaći mjesto za svoju ličnu krivnju.

---

[219] Isto, str. 93.

[220] Isto, str. 95.

Postoje li ljudi koji žele zlo radi zla? Mi razumijemo radost ljudi nakon učinjenog dobra, ali postoje li ljudi koji osjećaju radost i zadovoljstvo nakon učinjenog zla i kako to razumjeti? Činiti zlo samo zato što je to zlo, centralna je tema u većini literature o zlu, ali na koju još kao da nema pravog odgovora. Za to vrijeme ta vrsta zla postala je glavnom temom filmova strave i užasa, bez jasnog početka i kraja.

Pretpostavka da obični ljudi izvršavaju zločin jer je to zlo, nešto je što se ne nalazi samo u kriminalističkim romanima, filmovima strave i užasa i spekulativnoj metafizici, nego i kod filozofa. **Šopenhauer (Arthur Schopenhauer) definiše užas kao jedno nesebično zadovoljstvo zbog patnji koje imaju drugi – tada patnja postoji kao cilj samoj sebi.**

Možemo li onda tvrditi da se tu radi o sadizmu – vrsti zla gdje zlo nije samo povrijediti drugoga, nego i osjetiti radost i zadovoljstvo zbog sposobnosti da se onom drugom nanese patnja i bol?

U spomenutoj studiji, FILOZOFIJA ZLA (ONDSKAPENS FILOSOFI), Lars Svendsen se pita: ”Izvršavamo li radnje za koje znamo da su zlo bez nekog razloga da ih izvršimo? Ako je to tačno, znači li to da smo u nekim slučajevima iracionalni? Iracionalni akter želi imati razlog da bi djelovao, ali ne želi imati razlog da jednu goru alternativu pretpostavi onoj boljoj. Kod jedne osobe koja čini zlo samo zato što je to zlo mora postojati neki mehanizam koji nadvladava racionalni izbor. Tu se može raditi o estetici ili patologiji, ili kombinaciji. Akter može imati razlog da čini zlo iako zna da je to zlo, ali ovaj razlog nije moralan. To može biti nešto što daje akteru želju da to čini. Romantičari ili eventualno postromantičari mogu pronaći ljepotu u zlu, a nasilje se može prikazati kao ljepota”[223], tvrdi Lars Svendsen. On citira jednog američkog vojnika koji govori o ”ljepoti rata” u Vijetnamu: ”Bilo je to jednom kada sam stajao na granici moje ljudskosti, zagledan u jedan bezrazlog voleći to što sam gledao. Predao sam sebe lično estetici koja je bila odvojena od onog odlučujućeg empatijskog kvaliteta koji nas uči da pratimo patnje onih drugih. Ja sam vidio jednu strašnu ljepotu. Rat nije samo duh strave i užasa, to je također jedan događaj velike i zavodničke ljubavi.”[224]

---

[221] Citirano prema: BERGENS TIDENDE, Bergen, 26. juli 1999, str. 16.

[222] Citirano na osnovu ZABILJEŠKI VOĐENIH NA SASLUŠANJU ZAROBLJENOG SRPSKOG VOJNIKA N.K. u Policijskoj stanici Centar, Sarajevo, jula godine 1992.

Kroz estetizaciju zla, kao što je prikazivanje rata kroz film, mogu se i oni najžešći događaji prikazati kao lijepi. Tako se rat može dočarati kao željena igra u kojoj oni ranjeni i ubijeni mogu biti prikazani kao komične figure. Učiniti rat nestvarnim znači bagatelisati i zamagljivati zločin i patnje onih koji pate zbog toga. Nasilje se čak može prikazati privlačnim, i nakon svega, stvar je samo estetskog ukusa kako ćemo sve to poimati.

Mnogi teoretičari istrebljivanje Jevreja razumjeli su kao umjetničko djelo modernog vremena. U genocidu nad Bošnjacima ono zlo je postalo dobro ili nadoknada za ono dobro, po mnogima je to bilo estetsko dobro. Ako je razlog estetski, onda nemamo neki veliki problem za objašnjenje. Radi se o očekivanju da te radnje doprinesu estetskoj udobnosti.[225]

---

[223] Lars Fr. H. Svendsen, ONSKAPENS FILOSOFI (FILOZOFIJA ZLA), Universitets Forlaget, Oslo, 2002, str. 133.

[224] Isto, str. 134.

[225] U lecima dijeljenim srpskom stanovništvu u periodu od septembra 1991. do aprila 1992. godine Srbima su obećani najbolji stanovi, kuće sa okućnicama, rukovodeća radna mjesta po želji i zlatne kašike kojima će jesti nakon otimanja ”turskog zlata”.

U okviru demonskog zla neophodno je podsjetiti se na osnovne postavke o sadizmu, klasičnom sadizmu koji uživa u tuđoj patnji? Najviše užasne patnje koje ljudi mogu izvršiti prema ljudima su situacije kada dželat pretvori žrtvu u stvar, kada je žrtva toliko objektivizirana da je izmaglila relacija JA – TI. Lars Svendsen govori o takozvanom hegelijanskom modelu sadizma koji je najlakši za razumijevanje. „To je situacija kada sadista želi biti priznat kao subjekt. Sadista želi imati vlast. Vrisak žrtve za sadistu nije ništa drugo nego znak da on/dželat ima vlast nad žrtvom i vrisak potvrđuje da je ta relacija dželat – žrtva autentična. Činjenje zla i nanošenje bola za sadistu nisu cilj, ali jesu sredstvo za dominaciju i priznavanje. U toj relaciji nanošenja bola odvija se, ustvari, borba za život i smrt. Borba se završava tako što dželat ubija žrtvu, a nekada, mada vrlo rijetko, i žrtva ubija dželata tako da smrt nastupa istovremeno. Ako su oba aktera ubijena, ili samo jedan, onda se međusobno priznanje ne može dogoditi. Onaj ili oni ubijeni ne mogu priznati onoga što je ostao u životu, tako da priznanje izostaje. Na taj način sadizam/uživanje u tuđoj patnji sadrži osnovu za lični poraz, a mržnja, koja se javlja kao propratna pojava, vodi prema samouništenju. Ljudi su priznati kao stvarni ljudi tek onda kada su priznati od onih drugih i kada oni priznaju one druge.”[226]

Lars Svendsen se poziva na Kolina Mek Gina (Colin Mc Ginn) koji tumači sadizam, odnosno sadistu kao nekoga ko pati od egzistencijalne zavidnosti. „Njegovo osjećanje vlastitog života je osjećanje manje vrijednosti u odnosu na živote drugih i **zato sadista radi na projektu umanjenja životnog kvaliteta onog drugog kako bi bio manje vrijedan nego njegov vlastiti.** Ovo je hipoteza koja omogućava sadisti da uspije u svojim namjerama. Ali problem egzistencijalne zavidnosti je šta sa sadistima koji se osjećaju više vrijednim od onih drugih, od svoje žrtve. U takvim situacijama sadista umišlja da oni drugi/njegove žrtve i nemaju neke vrijednosti i zato on/dželat misli da može uraditi šta hoće sa onim drugima/svojim žrtvama. Ako je ova hipoteza sa egzistencijalnom zavidnošću tačna, onda dolazimo do odgovora zašto sadista/dželat želi nezaustavljivo sretati nove ljude, nove žrtve prema kojima će osjećati egzistencijalnu zavidnost zbog njihovog boljeg životnog kvaliteta - želi ih ubiti.”[227] Je li to ta vrsta infernalne zavidnosti i neobuzdane mržnje?

---

[226] Lars Fr. H. Svendsen, ONDSKAPENS FILOSOFI (FILOZOFIJA ZLA), Universitets Forlaget, Oslo, 2002, str. 135.

Svoje studije o sadizmu Larsen završava interesantnom hipotezom o saosjećanju kao osjećanju koje se može prenijeti na drugog tako da i oni drugi osjećaju patnje paćenika. ”To je proces u kojem paćenici žele pokazati da imaju patnje. Paćenici svoje patnje mogu iskazati na više načina-simbolično, riječima ili slikom, ili potpuno konkretno, nanoseći patnju drugima. Tada se u poimanju zločinca/dželata zločin i ne smatra zločinom, nego samo kao pokušaj jednog beznadežnog komuniciranja.”[228]

Šta sa zadovoljstvom u činjenju zla, pita se Larsen i poziva u pomoć klasičare? „Platon (ΠΛέΤΌWN) opisuje kao zlonamjerne one koji osjećaju zadovoljstvo zbog činjenja zla drugima. Zadovoljstvo u činjenju zla može se okarakterisati kao pasivno zlo. Šopenhauer opisuje osjećaj zadovoljstva u činjenju zla kao apsolutno najgoru osobinu ljudske prirode i najviše đavolsko od svih zadovoljstava. Kant (Immanuel Kant) u velikoj mjeri osuđuje osjećaj zadovoljstva u činjenju zla jer je to u suprotnosti sa ljubavlju koju moramo osjećati. To je nešto neljudsko i đavolsko.”[229]

Po Larsu Svendsenu zadovoljstvo u činjenju zla može imati dva razloga: „generalno zadovoljstvo zbog patnji drugog ili zadovoljstvo što se pravda ispunjava. Generalno zadovoljstvo proistječe iz činjenice da svi ljudi imaju u sebi sadističke dispozicije. Zadovoljstvo što se pravda ispunjava vezano je za pravdu koja se ovdje podrazumijeva kao fikcija.”[230]

Instrumentalno/radikalno zlo je zlo u kojem akteri/dželati čine zlo znajući da je to što čine zlo, ali to rade kako bi postigli nešto drugo što smatraju kao dobro.[231] Spasiti Jugoslaviju od raspadanja i nije bio loš cilj, ali zar sredstvo za postizanje tog cilja nije bilo zločin? Instrumentalno/radikalno zlo isključivo se tiče sredstava, a ne cilja, mada instrumentalna radnja ne nalazi zadovoljstvo u postupku koliko u cilju koji treba postići.

---

[227] Isto, str. 136.

[228] Isto, str. 137.

[229] Isto, str. 138.

[230] Isto, str. 139.

”Genocid predstavlja radikalno zlo. Zlo postaje radikalno kad god prevazilazi samu svrhu uništavanja pojedinačnih žrtava i kada, pored toga, ima za cilj sakaćenje i uništavanje svijeta koji na neki način može reagovati.”[232] Za objašnjenje instrumentalnog/radikalnog tipa zla Svendsen poziva u pomoć Kantovu teoriju o radikalnom zlu u ljudskoj prirodi. Kao što je rečeno, kod instrumentalnog zla akter je svjestan da je to što radi zlo, ali je cilj i drugi obzir stavljen iznad toga. Kant kaže „da se u tim slučajevima lična ljubav postavlja iznad moralnog zakona”[233].

Kantov odgovor na pitanje zašto radimo ono što nismo morali uraditi je „da smo potisnuli moralni zakon, zakon dat od razuma moralno obaveznog za ljude, i kao takav je bio potcijenjen od naše želje za prilagođavanjem i srećom. To i nije tako opasno sve dok se moral ne počne gurati u stranu, a na njegovo mjesto počne dolaziti zlo. Instrumentalno/radikalno zlo ipak ne znači potpuno guranje moralnih zakona u stranu, jer ono priznaje moralni zakon ali za druge, a istovremeno znači i činjenje izuzetka za sebe. To je, ustvari, stavljanje lične želje iznad univerzalne”[234].

Instrumentalno/radikalno zlo nije ekstravagantno zlo kao što to može biti u slučajevima demonskog zla. To je jedna vrsta svakodnevnog zla. Zlo koje leži u korijenu svih zala. Instrumentalno/radikalno/svakodnevno zlo nije povezano sa sadističkim radnjama. Radikalnost ovog zla govori o dubini i moralnoj korumpiranosti u kojoj se lična ljubav pretpostavlja svim drugim obzirima. Lična ljubav raste u srazmjeru sa moralnom degeneracijom akterâ, gdje oni najviše moralno degenerisani tumače svoje izvršene zločine ne kao svoju krivicu nego kao svoju ličnu ljubav. Nema granica posljedicama koje instrumentalno/radikalno/svakodnevno zlo može proizvesti.

---

[231] Član Predsjedništva SFRJ Borisav Jović je 1991. godine izjavio: ”Srbija je spremna žrtvovati milion Srba za spašavanje Jugoslavije”, „Oslobođenje”, 29. septembar 1991, str. 4.

[232] Keith Doubt, SOCIOLOGIJA POSLIJE BOSNE, Baybook, Sarajevo, 2003, str. 33.

[233] Lars Fr. Svendsen, ONDSKAPENS FILOSOFI (FILOZOFIJA ZLA), Universitets Forlaget, Oslo, 2002, str. 140.

[234] Isto, str. 141.

„Korijen ove vrste zla leži u slobodnoj ljudskoj volji. Bez slobodne volje niko se ne može optužiti. Zlo uvijek postoji kao mogućnost, a hoće li se ono realizovati zavisi od slobodne ljudske volje. Sva zla, po Kantu, vode porijeklo od ljudi i svaki čovjek ima ličnu odgovornost da čini dobro ili zlo. Hoće li čovjek činiti dobro ili zlo izbor je njegove slobodne volje, koja je, ipak, povezana sa sklonošću određene ličnosti za vršenje određene vrste aktivnosti. Zlo vodi porijeklo od slobodnog ljudskog izbora. Sami sebi stvaramo sklonost za zlo, ali mi smo i prirodno zli",[235] kaže Kant. Je li onda pretpostavka o slobodnom ljudskom izboru i sklonosti prema zlu paradoksalna ili se ovdje može govoriti o principu ili – ili. Prateći Kanta, ono dobro je obavezno jer se moralni zakon ne može odbacivati, ali i ono zlo je kontingent i osobina ljudi jer svi ljudi imaju sklonost prilagođavanja odstupanja od moralnog zakona. Postojanje zla, u Kantovom smislu riječi, ne može se empirijski dokazati, što i ne pokušava. Naše su radnje međutim uvjetovane motivima i završetak tog procesa nikada se ne može predvidjeti sa sigurnošću. Ti motivi uvijek su djelimično nepoznati za onog koji učestvuje u određenoj radnji ili aktivnosti, što svakako ne može biti opravdanje za činjenje zla.

Instrumentalno/radikalno/svakodnevno zlo paradoksalno je zbog porijekla izbora koji se mora pretpostaviti. To je izbor koji pretpostavlja sebe lično. Kao pratnja ovoga čovjek može biti odgovoran ili neodgovoran za svoje lično zlo. Kant nije u stanju, mada je tako blizu, dati dokaz o tome kako je moguć izbor između dobra i zla. Ako ne možemo uzeti odgovornost na sebe zato što smo prirodno zli, možemo raditi na poboljšanju sebe lično. Ako uopće imamo toliko moći da pretpostavimo dobro zlu? Je li ova mogućnost zatvorena jer ono instrumentalno/radikalno/svakodnevno zlo korumpira? **Ipak, Kant misli da „ljudi imaju spo-**

---

[235] Isto, str. 142.

sobnost pobijediti zlo i da je to naša obaveza koja ne zahtijeva od nas nešto što ne možemo učiniti. Pobjeda dobra nad zlom pretpostavlja, po Kantu, jednu revoluciju u osnovama ponašanja ljudi, ali ova revolucija nemoguća je bez Božije pomoći".[236]

Glavna zamjerka mnogih zapadnih teoretičara Kantovoj teoriji zla je ta da on nije dao racionalno objašnjenje zašto je jedna osoba odgovorna za izbor nečega što u svojoj osnovi ima zlo i kako je taj izbor uopće moguć. Ne tako nevažno je da njegova teorija, po njima, ne sadrži racionalno obrazloženje kako se osnova zla može pobijediti/ nadvladati, odnosno, kako se ljudi mogu popraviti.

Idealističko zlo karakteriše se time da akteri čine zlo smatrajući da rade dobro. **Zlo uživa najbolje kada ispred njega stoji ideal.** Nacisti su nošeni idejom i ambicijama o formiranju jednog boljeg i pravednijeg društva, a SS divizije smatrale su sebe moralnom elitom. Srpski nacionalisti nošeni su idejom o „Velikoj Srbiji" i osveti Kosova, a u toj ideji Srbi su smatrani nebeskim i odabranim narodom. Činjenica da su u tom procesu lični ideali pervertirani ne čini aktere manje idealistima. Za idealiste, suprotno onim nosiocima instrumentalnog/radikalnog/svakodnevnog zla, postoji nešto što nije moralno dopušteno, ali je za njih moralna obaveza povrijediti one druge u službi dobra po njihovom poimanju. Idealisti mogu priznati neke svoje radnje pogrešnim i čak se izviniti, ali te radnje stoje uvijek ispred njihovog višeg dobra. Nosioci idealističkog zla prezentiraju se često kao zastupnici istinskog dobra i oni cijelo vrijeme misle da oni čine dobro.

Ljudi su ranjivi. Oni mogu vidjeti zlo u onome ili u onima što su njih povrijedili, učinili ih bolesnim ili su ih spriječili da uživaju. Dokazano je da su takvi ljudi opterećeni mržnjom i zlom čak i kada nisu izloženi svemu ovome nabrojanom. Njihov život postaje jedna meditacija o zlu. Njihov život postaje mit. To je rezultat velike ljudske tragedije u ljudskoj egzistenciji. To je fetišizacija zla. U cilju otklanjanja tih umišljenih prijetnji pokušavaju reducirati i kontrolirati određena mjesta i geografska područja, te određene grupe, narode, religije. U tom cilju prave fantazije o zlu uništavajući sebe, ali i druge. U ovakvim slučajevima ljudska agresija producira se i reproducira iz lične predstave o određenoj mitološkoj i paranoidnoj pojavi. U tom procesu dvije su centralne predstave, dobro i zlo, koje vrlo često koreliraju razdvajanjem na relaciju ”MI” i ”ONI”. Tako su, po tome, đavoli vječno i uvijek oni drugi, nikada mi ili ja lično. Na taj način strukturira se svijet u kojem se definiraju različiti pojmovni parovi: kršćani/muslimani; semiti/arijevci; crnci/bijelci; MI i ONI.

---

[236] Lars Fr. H. Svendsen, ONDSKAPENS FILOSOFI (FILOZOFIJA ZLA), Universitets Forlaget, Oslo, 2002, str. 95.

Koji će se par koristiti varira od historijskog, geografskog, socijalnog i političkog konteksta. U principu nema ništa loše od formiranja ovakvih pojmovnih parova. Međutim, problem je da se ovi pojmovni parovi rado razumijevaju kao asimetrični i kao takvi prave osnovu za različitu obradu koja se vrlo rijetko može prevladati samo diskusijom.

Ljudi su političke životinje i kao takvi završavaju u određenim grupama, po životinjskoj sklonosti. To je, moglo bi se reći, i ljudska potreba. Ali grupa je i opasnost pošto grupa nema savjesti. Pripadnost grupi i odsustvo individualnog mišljenja su u savezu. Ako su netolerantne, grupe nisu u stanju, ili jednostavno ne žele smatrati sebe individuama. Čovjek mora biti individua da bi se oni drugi mogli priznati kao individue. Lična depersonalizacija vodi i depersonalizaciji onih drugih. Kada su se oni drugi depersonalizirali, oni više nisu ljudi nego čudovišta, korov koji treba očistiti, prljavština, Jevreji, Bošnjaci, balije, muslimani, neprijatelji. Ako ne vidimo sličnost između nas i onih drugih i ako mislimo da cjelokupno zlo dolazi od onih drugih, a ne i od nas samih, onda smo predodređeni da ličimo na one druge. Negirajući da priznamo sličnost sa onim drugima, na taj je način pojačavamo. Sve što više mislimo da smo različiti utoliko smo više slični onima od kojih se želimo razlikovati. Što više mislimo da smo isti sa onim drugim utoliko smo različiti od njih.

Mada je nasilje uglavnom povezano za grupu, ipak postoje individue sklone nasilju. Obično se povezuje slaba ličnost, odnosno nedostatak ličnog respekta sa nasiljem i agresijom. Ali ne postoji jedna određena povezanost niskog ličnog respekta i nasilnog ispoljavanja. Tipični dželati obično nemaju kompleks niže vrijednosti, naprotiv, obično su sigurni u sami sebe i imaju jaku, ali nestabilnu sliku o sebi. Ako se neko pojavi kao prijetnja toj slici, to doživljavaju kao poniženje i agresija se može opisati kao ničim izazvana. Pitanje je zašto se to radi? Na ovo pitanje i dalje nema pravog odgovora. U međuvremenu, pojavljuju se mnoga tumačenja koja više opravdavaju zlo i zločin nego što ga objašnjavaju. Uvijek se može naći bezbroj razloga da bi se jedna osoba i fizički napala. Lična kontrola drži nas izvan toga. Ovdje se radi o gubitku lične kontrole. Obično se to tumači da čovjek gubi kontrolu kada je izložen nekoj nepravdi. Tako ispada da dželati i njihovi zločini ne stvaraju haos nego red na zemlji. Po tome nasilje i zločin ispadaju kao pokušaji stvaranja reda u haosu, stvaranje neke ravnoteže.

Nasilje se po tome ne razumijeva kao rezultat nedokazanih motiva, unutrašnjih konflikata, iznenadnog sloma osjećaja, nepoštivanje moralnih normi, nego prije kao rezultat dokazane konstruirane djelatne strategije koju su dželati formirali tumačeći situaciju u kojoj su se našli, situaciju u kojoj oni "moraju" izvršiti zločin. Nasilje i zločin, dakle, nisu nešto što iznenada dolazi, nešto što iznenađuje i samog dželata, nego su praćeni i dželatovom odlukom.

Po Larsu Svendsenu postoje četiri vrste objašnjenja koja govore šta to ljude vodi u nasilje i zločin:[237]

1. Frustracijsko–defanzivno objašnjenje gdje čovjek vidi nasilje i zločin kao jedinu alternativu koja može spriječiti žrtvu da nanese štetu sebi (il)i drugome;

2. Frustracijsko obrazloženje gdje dželat objašnjava da je žrtva svojim postupcima prinudila dželata da izvrši zločin koji on ustvari nije mislio izvršiti;

3. Zlonamjerno objašnjenje u kojem dželat objašnjava sklonost žrtve prema zločinu tako da dželat sprečava žrtvu u izvršavanju zločina – zločinom;

4. Frustracijsko-zlonamjerno objašnjenje, ovo je kombinacija 2 i 3.

Ove vrste objašnjenja više vode poimanju dželata kao nečega dobrog, a žrtva se poima kao zlo. Ono zlo ne postoji skoro nikada u dželatovim očima. Tako Milošević na suđenju u Hagu za masakr više od 8.000 Bošnjaka u Srebrenici kaže: ”To je bila, ustvari, urota protiv Srba.” Dželat uvijek ima dobre motive za zlo pošto on objašnjava samu žrtvu kao zlo. Ne pomaže žrtvino objašnjenje zločina koje se smatra tendencioznim. Žrtvina objašnjenja smatraju se kao objašnjenja radnji koje treba zaboraviti ili potisnuti u cilju nastavka života, u najmanju ruku, kao da se ništa nije dogodilo.

---

[237] Lars Fr. H. Svendsen, ONDSKAPENS FILOSOF (FILOZOFIJA ZLA), Universitets Forlaget, Oslo, 2002, str. 99.

Glupo zlo karakteriše činjenica da akteri ovoga zla ne razmišljaju da li je to što oni rade dobro ili zlo. Glupo zlo, dakle, razlikuje se od onog idealističkog tipa zla gdje akteri razmišljaju o dobru i zlu, ali razmišljaju pogrešno.

Glupo zlo razlikuje se i od instrumentalnog/radikalnog/svakodnevnog zla kod kojeg oni što čine zlo znaju šta je zlo, ali ipak čine zločin jer žele ostvariti dobro za sebe. Ovo je forma zla o kojoj govori Hana Arent (Hannah Arendt) kada spominje banalno zlo. Problem sa Ajhmanom (Adolf Eichmann) je bio upravo što su bili mnogi kao on, niti pervertirani niti sadistički orijentisani. Bili su užasno i zastrašujuće normalni. Ta njihova normalnost bila je više zastrašujuća nego svi užasni zločini koje su počinili. Ta normalnost kao da je onemogućavala njihovu spoznaju da rade nešto nenormalno?

Ajhmanov je problem što nije imao demonskih osobina koje bi čovjek očekivao kod jedne osobe kojoj je dokazana krivnja u tako teškom zločinu kao što je bio holokaust. On nije imao ni one unutarnje predispozicije zločinca. Arent je koristila pojam banalnost zla za razumijevanje osoba bez ličnosti. Taj se pojam, istina, ne koristi kao doprinos teorijskom izučavanju prirode zla, ali to ne znači da se taj pojam ne može koristiti u boljem razumijevanju zla. Arent ne misli da je ovo jedina forma zla nego jedna od formi koja se naročito ispoljava u savremenom/modernom društvu. Za dobijanje slike o tumačenju glupog zla koristit ćemo, osim Ajhmana i njegovog suđenja u Jerusalimu (Jeruzalemu), i proučavanja Rudolfa Hesa (Rudolf Hess), komandanta Aušvica, i Franca Stangla (Franz Stangl), komandanta Treblinke. Oni su bili potpuno različite osobe po svojim psihološkim osobinama, ali su radili apsolutno isto prilikom istrebljivanja Jevreja.

Psihijatri su zaključili da je Ajhman bio potpuno normalan. Nije imao nikakvih sadističkih nagona, čak nije imao ni mržnju prema Jevrejima. Izjavio je da on lično nikada ne bi bio u stanju ubiti, a ako bi bio imenovan za komandanta koncentracionog logora, izvršio bi samoubistvo. Dovoljno paradoksalno je zvučalo njegovo žaljenje za posljedice koje su njemački vojnici imali zbog njihovog odnosa prema Jevrejima, istovremeno se ne žaleći na posljedice koje su Jevreji imali od cijelog tog procesa. On čak i ne misli da je istrebljivanje Jevreja nešto ružno, mada su korištene metode bile neprikladne, ali samo zato što su ostavljale posljedice na njemačke vojnike koji su odrađivali svoj posao. Više puta je ponovio da on nema veze sa ubistvima, nego samo sa transportom. Ostalo je nejasno kako je on vidio svoju odgovornost u svemu tome i da li ju je uopće i vidio. Na jednom mjestu, istina, on tvrdi da postoji njegova pravna odgovornost, ali ne i moralna. On je samo izvršavao naređenja. U izboru da izvršava ili ne izvršava takva naređenja, izabrao je izvršavanje naređenja kao ”jedinu alternativu”. Čisto birokratski, u Veberovom (Max Weber) smislu, bez unošenja onog ličnog. Na taj način stvarala se jedna iluzija gdje njegov personalni moral nije dolazio u pitanje. Lojalnost je pretpostavljala nepostavljanje pitanja. Fűrerovo naređenje imalo je zakonsku snagu, moralnu i zakonsku.

U svom završnom govoru na sudu Ajhman je tvrdio da on nije bio nikakav monstrum, naprotiv, smatrao se žrtvom. On zaista nije bio monstrum jer psihijatri nisu pronašli nikakve sadističke porive u njegovoj strukturi ličnosti koja je uživala u tuđim mukama. Ali je ostalo nerazjašnjeno kako se on smatrao žrtvom, utoliko što je i u policijskom saslušanju i na suđenju dokazana njegova centralna uloga u transportu Jevreja u koncentracione logore. Istina, nije dokazano njegovo direktno učestvovanje u ubistvima. Zbog toga se on i smatrao pogrešno optuženim za događaje koji su se odvijali daleko od njega i u kojima nije direktno učestvovao.

Kada Ajhman opisuje sebe kao idealistu, ima potpuno pravo. Bio je idealista i ličnost bez razmišljanja. Bespogovorno izvršavanje firerovih naređenja je idealizam, ali odsustvo refleksije o tome koliki je zločin uništavati jedan narod, bilo je čisto nerazmišljanje. ”Ja sam samo izvršavao naređenja bez razmišljanja i nisam imao nikakvog osjećaja krivnje”,[238] izjavio je Ajhman (Eichmann). Ovo je poznata isprika za oslobađanje od svake krivnje. Prije će biti da je on znao šta je radio, ali je uništavanje Jevreja pretpostavio žrtvovanju svoje individualnosti, ličnoj karijeri i odanosti prema fireru. Ajhman je bio prije svega idealista, fanatik i karijerista.

Sličan idealizam srećemo i kod Rudolfa Hesa, komandanta Aušvica, najvećeg koncentracionog logora. On i opisuje sebe kao fanatičkog nacionalsocijalistu, a i izjašnjavao se kao antisemit. Godinu dana poslije rata izjavljuje da je masovno uništavanje Jevreja bila ludost, ali ne zbog učinjenog zla prema njima i nemorala koji je odveo naciste u to nego zbog toga što je to Njemačku koštalo planirane dominacije u svijetu. U njegovoj ličnoj biografiji, pisanoj u zatvoru poslije rata, mogu se primijetiti mnoge zajedničke crte sa Ajhmanom mada je on, istina, bio manje inteligentan od Ajhmana. Ni kod njega se nisu našle osobine demona. On pravi razliku između sebe i SS vojnika koji su, po njemu, uživali u torturama zatvorenika. Ove vojnike on lično opisuje kao zle, ali previđa i ne priznaje svoj zločin. Hvalio se kako nikada svojom rukom nije udario niti jednog zatvorenika, niti je nekoga ubio iz svog ličnog oružja. On je ”samo” primao i izdavao naređenja i žalio se na nedostatak resursa, nedostatak kvalifikovanih kadrova u logoru za efektivno funkcionisanje logora, kao svaki obični birokrata. O moralu nema ni govora. Kao i Ajhman i Hes je bio zabrinut zbog posljedica za njemačke vojnike. Zato je davao prednost gasnim komorama koje su njegov izum nad direktnim strijeljanjima, izbjegavajući direktni kontakt dželata i žrtve. Masovno uništavanje Jevreja za njega je bilo izvršavanje jednog naređenja o kojem nije razmišljao. Bila je to vrsta banalnog/glupog zla u ekstremnoj varijanti. To je bilo monstruozno naređenje, ali se ono moralo izvršiti.

Kada se govori o Francu Stanglu, komandantu Treblinke, govori se o osobi koja ima svoju ličnost. Dok je Hes tipični komandant bez ličnog mišljenja, a Ajhman birokrata bez razmišljanja, Stangl se pokazao kao dobar govornik, kozer i šarmer. Ono što je paradoksalno kod njega je osjećaj krivice. Kao inteligentna osoba osjećao se krivim, ali je imao čistu savjest. Stangl nije bio antisemit, ali je imao veliki prezir prema zatvorenicima. Prezir se nije ticao rase nego njihove slabosti. ”Ti zatvorenici su bili toliko slabi da se nije mogla naći neka zajednička osnova za komunikaciju.”[239] Na taj način stvaran je prezir prema zatvorenicima/žrtvama. O tom preziru više smo rekli ranije u tekstu koji se odnosi na tumačenje prezira kod nacista prema jevrejskim zatvorenicima.

---

[238] Lars Fr. H. Svendsen, ONDSKAPENS FILOSOFI (FILOZOFIJA ZLA), Universitets forlaget, Oslo, 2002, str. 102.

Na kraju, treba reći da su sva trojica nabrojanih bili ljudi od karijere, istina Stangl manje nego dvojica prvospomenutih. Sva trojica ekstremno su vjerovali Hitleru, istina Stangl nešto manje. I jedan i drugi bili su obični ljudi nosioci ekstremnog zločina. Oni su potvrda da užasne zločine mogu izvršiti sasvim obični ljudi fokusirani na rješavanje praktičnog zadatka bez sadističkih motiva u sebi. Ovakva vrsta ljudi u stanju je izvršiti užasne zločine. Kada su pritisnuti da pogledaju unazad i vide šta su uradili, oni prvo to ne priznaju. Uglavnom kažu: “Ja to nisam nikada uradio.” Kada su pritisnuti dokazima i svjedocima, počinju se kolebati govoreći: ”Ja nisam taj tip, ja to nisam mogao uraditi.” Oni tada zaista pokušavaju naći neki trag zločina u sebi, ali ga ne mogu naći.

Filozofija i fenomenologija zla, a naročito sociologija, čekaju na slična istraživanja na koja će, u pokušaju traganja za zločinom u sebi, pristati Karadžić, Mladić, Krstić i drugi.

Čovjek može biti iznenađen koliko su ovakvi ljudi nedirnuti zločinima koje su izvršili. Život koji oni kasnije žive nije opterećen time. Uglavnom se ne osjećaju krivim i ne kaju se za počinjene zločine. Zločini koje su izvršili ne žive u njima. Ako se dovedu na sud, ne osjećaju se krivim. Naprotiv, smatraju se žrtvama, a sa stvarnim žrtvama ne saosjećaju.

Karakteristika svih četiriju spomenutih vrsta zla je nedostatak obzira prema različitim vrijednostima drugih ljudi. Može biti veoma teško odlučiti kojoj vrsti zla pripada određeni akter i učinjeno zlo. Jedan akter može se plasirati u više kategorija (naprimjer situacija kada je idealistički motiv potpomognut sadističkim radovanjem prilikom činjenja zla drugima). Jedan idealista vrlo lahko postaje fanatik, što će reći da on ne preuzima odgovornost na sebe da misli o konkretnoj situaciji. Na taj način idealističko zlo prelijeva se u glupo zlo. Jedan problem sa instrumentalnim/radikalnim/svakodnevnim zlom je da upravo ono može biti kao korpa za skupljanje svih spomenutih vrsta zala.

---

[239] Lars Fr. H. Svendsen, ONDSKAPENS FILOSOFI (FILOZOFIJA ZLA), Universitets Forlaget, Oslo, 2002, str. 105.

Ovdje se mora naglasiti da zlo ipak nije vezano toliko za sadiste i fanatike, koliko za obične svakodnevne ljude. I većina učesnika u genocidu mora se stoga opisati kao obični ljudi. Zato je uobičajeno tvrditi da svi mi u sebi imamo ono zlo i da smo svi u stanju izvršiti ono zlo, samo je pitanje koji se uvjeti moraju zadovoljiti da bi ljudi izvršili zlo. Pitanje koje se mora postaviti je: šta je to što nas navodi da to uradimo?

Analiza ličnosti, koje su bile pripadnici zloglasnog nacističkog 101. policijskog bataljona, pokazala je da niko od njih nije imao sadističke predispozicije. Međutim, većinom su bili karijeristi, idealisti i konformisti. To je vrsta ljudi koja može da ne uživa u tuđem zlu, jer bi onda bili sadisti, dakle osobe koje se mogu plasirati na granicu normalnog. Ovdje se radi o ljudima koji imaju lažni osjećaj da je njima dobro kada drugi ljudi pate. Što su te patnje veće i obimnije, to će oni više uživati ugled kod svojih naredbodavaca i napredovati u karijeri, a zacrtani ideali brže će se ostvarivati, misle oni.

U kriznim situacijama to je još izraženije. Ljudi su tada više opterećeni hedonističkom ravnotežom i karijerom nego unutarnjim mirom i saburom koji dolazi kao rezultat svakodnevnog moralnog djelovanja prema sebi, prema drugima i naročito prema Bogu. Je li problem zla kao sastavnog ljudskog djelovanja postao toliko zamršen upravo stoga što se ono pokušava odvojiti od vjere? Kao takvo, zlo se fetišizira i dobija nadnaravnu moć koju samo imaju Božanska bića. Tako dolazimo do izvrtanja osnovne teze o poimanju zla gdje se zlo pripisuje Bogu, a ne ljudima.

Zlo je primarno moralna kategorija koja dolazi od ljudi. Ali zlo je, prije svega, i praktični problem. Je li stoga važnije spriječiti i ograničiti zlo, dakle raditi dobro, nego objašnjavati kako ono nastaje? Problem zla je zamršen i zbog lažne dileme izražene u pokušaju lokaliziranja zla u teologiju ili prirodne nauke, filozofiju ili oblast morala i politike. Dok se ta lažna dilema ne otkloni, čovjek mora djelovati u skladu sa vlastitom odgovornošću pred sobom i pred drugima. Antropolozi kažu da su svi ljudi, u izboru dobra i zla, u stanju učiniti zločin. To je slobodni ljudski izbor uvjetovan Božijom voljom. Za ovo je, međutim, potrebna ljudska aktivnost u vidu mišljenja. Mišljenje sadrži u sebi neviđenu veličinu sadržanu u svijesti i savjesti i vraćanje svom polazištu i ishodištu. To bi čovjeka, uostalom, trebalo razlikovati od životinje. Da bi se to postiglo, čovjek se mora služiti sposobnošću razabiranja, jer cilj mišljenja nije proizvodnja apstraktnog znanja nego, između ostalog, razabiranje šta je dobro a šta zlo. Razabirati znači misliti, u mišljenju postaviti se u situaciju drugih, uvijek misliti konzistentno što može doći samo kao spoj ovog prvog i drugog.

Dželati manje misle lično i autonomno, a više misle kako će ispuniti naredbu, kako će se dopasti naredbodavcu i na taj način napredovati u karijeri, kako će ostvariti ideale temeljene na nepostojanju onoga drugog. Oni ne misle o poziciji drugog. Dželati stoje na putu predodređene ljudske sudbine prekidajući ljudski kod i predodređeni broj koraka određen svakom čovjeku. Zbog toga postoji dželatova krivnja, njegova odgovornost i kod Boga i kod ljudi. Oni su krivi jer su zločin sami izabrali. Hoće li taj zločin i njihova krivnja ostati vječna zavisi od toga hoće li ikada proraditi osjećaj njihove krivnje, hoće li priznati svoj zločin, pokajati se, izviniti se žrtvi, hoće li ikada prestati to činiti?

Tri su moguće reakcije na putu uviđanja da je čovjek učinio neko zlo: zašto nisam mislio/razabirao dok sam radio to; zašto nisam odustao kada sam/ako sam uvidio da je to zlo; kakav sam to čovjek kada sam to mogao uraditi? Ove reakcije jedan su od prvih koraka za priznavanje samog sebe. Gađenje samih sebe pokazalo bi da oni, uprkos svemu, pripadaju nama. Priznanje lične korumpiranosti pokazuje, uprkos svemu, da je čovjek zadržao nešto od svoje lične ljudskosti, da čovjek nije potpuni moralni stranac u sebi. To ne znači da dželati tada ne zaslužuju kaznu. Ako dželati ostanu nekažnjeni, znači da se zločin nije ni dogodio, uprkos činjenicama koje govore da se to dogodilo u jednom konkretnom historijskom trenutku u kojem su i svi dželati mogli djelovati drugačije samo da su htjeli. To je ono odlučujuće.

Na kraju se mora podvući da je zlo više praktični nego teorijski problem. Pokušati spriječiti zlo kao praktičnu radnju važnije je nego pronaći teoriju koja objašnjava kako je to zlo došlo na svijet. To nije jednostavno zbog toga što je lakše učiniti zlo nego dobro, jer živimo u vremenu kada dobri ljudi odgađaju činjenje dobra, a obični ljudi nekako imaju više sklonosti činiti zlo i više im se čini privlačnim poslušati šejtana nego prihvatiti i slijediti Božije riječi i uputu. U svakodnevnom životu odlučujuće je šta ćemo izabrati od tog dvoga.

”Sudimo li po zlu koje su unuci homo sapiensa počinili u 20. stoljeću, nemamo se čemu nadati iza 2000. godine. Sudimo li pak po nadi kojoj nas uči vjera u Boga, i poslije 2000. bit će mnogo ljudi koji će umirati prirodnom smrću.”[240]

---

[240] Enes Karić, ESEJI OD BOSNE - TRI BOSANSKE ENKLAVE -, Sejtarija, Sarajevo, 1999, str. 167.

PETI DIO

JEDAN SCENARIJ ZA BUDUĆNOST

„Mange argumenterer for at de ekonomisk-teknologiske tungdepunktet faktisk har flyttet seg fra Nord Atlanteren til Stillehavets asiatiske kyst, uten at de fleste europeere har oppdaget det.”[241]

Tomas Hiland Eriksen

---

[241] TOMAS HILAND ERIKSEN: “Mnogi argumentiraju da su se ekonomsko-tehnološke tačke faktički preselile sa sjevernoatlantske obale na azijsku obalu Tihog okeana, a da to većina Evropljana nije otkrila”.

Tomas Hiland Eriksen (Thomas Hylland Eriksen), rođen 1962. godine, profesor je na Socijalantropološkom institutu Univerziteta u Oslu, u Norveškoj. Već niz godina radi na problemima politike identiteta, etniciteta, nacionalizma i globalizacije. Objavio je desetine knjiga i stotine stručnih i naučnih radova. Eriksen važi za jednu markantnu figuru norveške i zapadne naučne javnosti uopće.

5.1. HLADNI RAT ZAMIJENJEN JE VRUĆIM MIROM

Švicarski koncern Azije Braun Boveri (Asea Brown Boveri) objavio je da će reducirati svoj zapadnoevropski radnički kontingent za 57.000 ljudi, istovremeno otvarajući nova radna mjesta u Aziji. Elektroluks (Electrolux) je objavio informaciju da će smanjiti globalni radnički kontingent za 11% i to uglavnom u zapadnoj Evropi i Americi. Tri evropske firme smanjile su za samo deset dana broj radnika koji se može uporediti sa brojem novootvorenih radnih mjesta u Francuskoj i Engleskoj za isto vrijeme. Njemačka je izgubila milion radnih mjesta za pet godina, a mnoge firme zauzete su gradeći fabrike u istočnoj Evropi, Aziji i Latinskoj Americi. Na taj način kapital postaje sve više međunarodni, a sve je manje pod kontrolom nacionalnih država. To izgleda kao da nacionalne države propadaju ili, blago rečeno, iščezavaju sa svjetske scene. One snage što slamaju nacionalne države su transnacionalne. Zbog toga je cijeli taj proces obavijen velom misterije.

”One snage koje formiraju transnacionalni karakter u velikoj su mjeri anonimne i teške za identifikaciju. To nije neki sistem ili poredak. To je udruženje više sistema kojima manipuliraju nevidljivi akteri. To nije neko jedinstvo mišljenja ili koordinirano mišljenje tih snaga. Market ili tržište nije ništa više nego interakcija djelovanja između konkurenata kao manipulisanih zahtjeva, vještačkih potreba i želje za brži profit.”[242]

---

[242] Zygmunt Bauman, GLOBALIZERING OG MENNESKELIGE KONSEKVENSER (GLOBALIZACIJA I LJUDSKE POSLJEDICE), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1998, str. 75·

Rezultat savremenih ekonomskih tendencija velika je polarizacija na siromašne i bogate kao jedan od znakova ponavljanja historije. Porast siromaštva, zabrinutost za društvenu sigurnost i red i prijetnja pobunom u siromašnim slojevima društva, osnovne su karakteristike savremenih gibanja. Ta vojska siromašnih i njihovo životno stanje koje izaziva šok ima možda odlučujući značaj za svjetski poredak. Njihov značaj leži u mogućoj pobuni, u nesigurnosti što leži u sjeni.

Zaraditi svakidašnji hljeb postala je vrlo klimava, nestabilna i nesigurna aktivnost. Osim ”hljeba” i pokrivanja svih ostalih životnih troškova ljudi trebaju i sigurnost i barem malo autonomije. Ali put od rada do blagostanja vodi od sigurnosti do nesigurnosti ili od manje ka većoj nesigurnosti. Iako je to tako, mnogi će pokušati pratiti taj trend političke isplativosti sa nesigurnošću. Problem je samo pronaći mjesto gdje ovakvo političko djelovanje može imati najviše efekta. Nesigurnost gaji još više nesigurnosti. Nesigurnost ima tendenciju povezivanja u Gordijev čvor.

Reduciranje radnih mjesta nije jedini razlog da se čovjek osjeća nesigurnim. Politička isplativost nesigurnosti je ta što proizvodi nove odnose. Na političkom planu karakteristična je isplativost političke nesigurnosti jer je ona dobra za biznis, i to biznis bez puno pravila, a više slobode na tržištu koja nadoknađuje sve nesigurnosti značenja potrebnih za držanje globalne ekonomije u životu. Ta isplativost političke nesigurnosti ključa na sve strane sve do zabrane politički garantovanih i etabliranih pravila i odluka. Krajnji rezultat svega ovoga je jedno stanje permanentne nesigurnosti na mnogim, skoro svim mjestima u svijetu.

Na putu ka političkoj nesigurnosti prve žrtve su nacionalne države. Nacionalne države i politička nesigurnost su u suprotnosti. Novi globalni sistemi pokušavaju se osloboditi ne samo siromašnih stanovnika nego i svih onih i svega onoga što je u nacionalnim državama izgledalo socijalno i ekonomski razumljivo i prihvatljivo, a što je sada višak.

Neki od mehanizama vladanja već su obuhvaćeni mističnim snagama sadržanim u konkurenciji, nadolazećim lošim vremenima, racionaliziranju i jednostavno smanjenju broja zaposlenih. Svaki ovaj potez ima jasnu poruku za one druge – da i oni mogu biti obuhvaćeni ovim procesima. Svako je potencijalni višak i može se zamijeniti i zato je svako ranjiv i svačiji posao, bez obzira koliko visokog statusa bio, nesiguran je na duge staze. To je stanje opće nesigurnosti koje čini svaku i svačiju budućnost nesigurnom.

Političari u novom vremenu upozoravaju da nemaju kontrolu nad situacijom. Ali žele li političari raditi nešto na tom planu? Gdje je moć onih koji se mogu prisiliti da rade nešto kada su ”globalne snage” konfiskovale oružje nacionalnih država?

Dakle, jedan od mogućih scenarija daljeg razvoja civilizacije mogao bi se kretati putem za koji se zalaže njemački filozof Jirgen Habermas (Jűrgen Habermas), a to je put globalnog svjetskog poretka ili koegzistencije, demokratije i civilnog društva. No, to podrazumijeva kvalitativnu promjenu, prije svega evropskih nacionalnih država. Te evropske države moraju preći put od klasičnih nacionalnih država do stvarnih demokratskih država i civilnog društva u kojem će suverenitet imati građani, a ne države.

Habermas tvrdi da ”nacionalne države gube sve više svoju nezavisnost u globalnoj kapitalističkoj ekonomiji. Ovaj proces globalizacije sve više slabi partikularne elemente u jednoj formi opterećenoj nacionalnim državama”.[243]

Međutim, u nizu odgovora na Habermasov koncept ”Globalizacije svijeta” kao komunikacije između različitih kultura, što je po njemu brana sukobu civilizacija, kritika je i profesora društvene teorije sa Birbek koledža Univerziteta u Londonu (Birbeck College, University of London) Pola Hirsta (Paul Hirst) koji tvrdi da su ”ideje o globalizaciji ekonomije, u prvom redu, više mit nego stvarnost, a komunizam je mrtav sa svakom vjerom u bilo kojem obliku socijalizma.” [244]

Hirst rješenje razvoja demokratije vidi u jačanju civilnog društva, tako da vlast i funkcije vlasti budu što više decentralizovane. To podrazumijeva prebacivanje što više funkcija sa profesionalnog političkog i birokratskog aparata na amatere – volontere. Na taj način većina političkih funkcija i birokratskih zadataka selit će se sa piramida vlasti prema lokalnom i regionalnom nivou. ”Istovremeno, sa tim procesom funkcije vlasti i sve druge kompetencije treba prebacivati do međunarodnih organizacija kao što su Evropska zajednica, Svjetska zdravstvena organizacija i slično. Na taj način možemo dobiti kompletniju i sa boljim funkcionisanjem podjelu rada između regionalnog, nacionalnog i internacionalnog nivoa. To je šansa za male i siromašne zemlje da, izbjegavajući nelojalnu konkurenciju, dobiju više šanse za investiranje u vlastiti razvoj i njihovo osposobljavanje za tržišne utakmice.”[245]

---

[243] SOSIOLOG NYTT, nr. 4, Oslo, 1997, str. 27.

[244] Isto, str. 29.

Za pravilno razumijevanje strategije globalizacije moramo pozvati u pomoć starog dobrog Zigmunda Baumana. U knjizi GLOBALISERINGEN OG DEN MENNESKELIGE KONSEKVENSER (GLOBALIZACIJA I LJUDSKE POSLJEDICE), prijevod Mete Nigord (Mette Nygård), Bauman kaže da za nekoga globalizacija znači nešto što se mora uraditi da bi ljudi bili sretni, za druge je to pak razlog za nesreću. Ali i za jedne i za druge globalizacija je proces kao neizbježna sudbina. Te nevidljive snage koje neko zove ”Masonske lože”, ”Soroš fondacije”, ili samo marketing - tržište, transnacionalne su iako su nacionalne države okvir za obračun prihoda, rashoda i profita naravno, ali sve drugo je skriveno u misterioznoj magli. Ova misteriozna magla okružuje nacionalne države i priprema ih za lahku smrt.

Razlozi zbog kojih ova smrt dolazi nisu potpuno poznati, osjećanje koje se zbog toga razvija je nesigurnost, a većina čezne za vremenima ili stanjem u kojem se imala ”puna kontrola”. Misao o jednom globalnom neredu je realna. Situacija je takva da izgleda niko nema kontrolu ili još gore – čini se da se ne zna šta znači imati kontrolu. „Globalizacija, to je novi svjetski poredak gdje su stvari izvan kontrole. Globalizacija se ne tiče onoga šta svi mi želimo i hoćemo, nego se tiče onoga šta se događa sa nama svima. A događa se nešto što u toj magli rade te anonimne snage iza kojih se pojavljuje fabrički proizvedena džungla koja se pojavila kao znak teške stvarnosti.”[246]

---

[245] Isto, str. 30.

[246] Zygmunt Bauman, GLOBALISERING OG MENNESKELIGE KONSEKVENSER (GLOBALIZACIJA I LJUDSKE POSLJEDICE), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1998, str. 77.

Bauman nastavlja objašnjavajući globalizaciju kao ništa drugo nego: “totalitarno proširenje marketinga i njegove logike u svim sferama života. Evropske nacionalne države nemaju snage niti toliko manevarskog prostora da pritisnu dugme koje može spriječiti da se samo u nekoliko minuta one same i firme u njima sruše kao kula od karata. U takvoj situaciji nacionalne države sadržavaju samo ono obavezno – aparat za nasilje odnosno ponižavanje onih drugih, uglavnom manjina kao žrtvenih jaradi.”[247]

Kada je njihova materijalna osnova uništena, suverenitet i nezavisnost nevažeći, onda je samo služba sigurnosti nacionalnih država spremna za velike ludosti. Globalni svijet finansija i industrija informacija imaju interese za tako slabe države. Slabe države su takve zato što to novi svjetski poredak želi radi vlastite reprodukcije. Kao takve, te se države mogu jednostavno reducirati u lokalne policijske stanice koje mogu voditi ”lokalne firme” bez opasnosti za globalnu slobodu glavnog gazde. Tada nije teško slabe države zamijeniti globalnom kontrolnom vlašću. Ekonomska globalizacija i politička fragmentacija (lokalizacija), iako su u alijansi i dvije strane jednog procesa, u međusobnom su ratu.

Globalizacija daje priliku ekstremno bogatim da novac zarade brzo. Uz korištenje nove tehnologije bogati ulaze na različite strane svijeta veoma brzo, ali samo tamo gdje će sigurno zaraditi. Tako globalizacija sadrži paradoks, a to je da jednu trećinu svijeta čini bogatim, a dvije trećine svijeta baca u totalno siromaštvo. Oni bogati trebaju siromašne da bi se održavali bogatim. Novobogati trebaju siromašne da bi se i sami obogatili i održali bogatim. Društvena cjelina sačinjena je od hijerarhijske podijeljenosti lokalnih autoriteta koji na vrhu imaju superlokalni autoritet koji nadgleda i kontroliše one ispod sebe.

Jedna od posljedica globalizacije bit će stalna reorganizacija svijeta i dugoročni rat za kontrolu prostora. **Bit će to vječiti rat za vječiti mir.** Jedan od ciljeva toga rata bit će: postaviti svijet na jednu zvanično priznatu i državno stimulisanu kartu što znači istovremeno diskvalifikaciju svih drugih objašnjenja svijeta i proizvođača geografskih karata. Sve postojeće geografske karte koje su egzistirale prije globalizacije nadoknadit će se jednom ”objektivnom” kartom koja će biti izrađena na osnovu praktične premoći koja će biti nastavak idealno zamišljenog stanja stvari u svijetu. Međutim, druga faza tog procesa bit će mnogo teža, a ona će se ticati ”stanja na terenu” na osnovu nacrtanih karata i kartografovih zamisli, planova, želja.

---

[247] Isto, str. 78.

Cilj je učiniti sve nastanjene dijelove svijeta ”prijateljskim” prema vrhovnoj administraciji što je obavezna pretpostavka kako bi se svijet učinio razumljivijim za sve. Zato u modernom globalizirajućem birokratskom društvu postoje i dograđuju se svakodnevno strategije za sve dijelove svijeta ”kako bi se učinili prijateljskim” prema toj glavnoj birokratiji. Manipulacija sa sigurnošću, odnosno, izazivanje nesigurnosti stoji u vrhu bitke za vlast i kao glavno oružje te globalizirajuće birokratije.

U današnjem svijetu pokretljivost je nešto što se puno traži. Istovremeno, osloboditi se odgovornosti za posljedice djelovanja također se puno traži. Troškovi za posljedice nisu uračunati u ukupni račun investiranja. Nekad je profit bio glavni cilj djelovanja, a sada je neodgovornost za posljedice djelovanja glavni cilj aktivnosti. Razmak napravljen podjelom svijeta na kontinente pokazao se prevaziđenim. Nacionalne države žrtvuju se za globalizaciju, a nacionalni identitet za kolektivni, kulturni, civilizacijski.

U jesen 2001. godine globalizacija je ušla u svoju paranoidnu fazu. Samo u jednom dijelu septembarskog dana dotadašnja slika svijeta je smrvljena. Već istu noć uvidjeli smo da su devedesete godine iznenada postale samo jedna zagrada, jedan međuprostor, jedno privremeno stanje, jedan uzdah u prijelaznom periodu. Ljudi tamne boje kože bili su konstantno ponižavani, izbacivani iz aviona kao psi bez razloga, nije im dopušten pristup običnim mjestima okupljanja na ulicama bez ikakvog objašnjenja, policija ih je legitimisala na svakom koraku bez potrebe, komšije su ih prestale pozdravljati nalazeći neki razlog da baš u trenutku susreta okrenu glavu na drugu stranu, a svi tamnoputi nezaposleni naišli su na dodatne probleme prilikom zapošljavanja. Naoružani čuvari u maskirnim uniformama ispred svih imalo važnijih zgrada od Pentagona do Ulan Batora stajali su kao tužni simboli državne impotentnosti. Nije bilo sumnje da je svijet jednim udarcem bačen u neprijatno stanje i paranoidno vrijeme, u rat bez linija fronta, konflikt bez ograničenja, sa jasnim početkom, ali sa neizvjesnim krajem.

Niko ne može nazrijeti dalji razvoj događaja, ali je već sada sasvim jasno da Zapad i Svijet islama ulaze u nove odnose, koje je, nažalost ipak tačno (ma koliko to izazivalo nelagodu svih humanista svijeta), predvidio Semjuel P. Hantington (Samuel P. Huntington). Prateći Hantingtonova razmišljanja i analize, kao predviđanja, čovjek ne može a da se ne otme utisku da je genocid nad Bošnjacima na jedan tragičan način „stavio tačku" na prošlo stoljeće i označio „početak kraja jedne civilizacije", jednog modernog vremena koje je imalo svoje „junake" u Hitleru, Staljinu, Miloševiću.

Genocid nad Bošnjacima najavio je i početak izgradnje Novog svjetskog poretka. Norveški socijalantropolog Tomas Hiland Eriksen iznio je dosta smjelu, ali istinitu tvrdnju kada je na kraju eseja PARANOJA GLOBALIZACIJE – SVIJET POSLIJE 11. SEPTEMBRA 2001. (BAK FIENDE BILDET – ISLAM OG VERDEN ETTER 11. SEPTEMBER 2001) rekao: „Evropljani i Sjevernoamerikanci evropskog porijekla dominirali su svijetom politički, ekonomski i kulturno dobrih pet stotina godina. Možda je došlo vrijeme da ta hegemonija završi, bilo da se to dogodi migracijama ili da se ekonomski i geopolitički preopterećene tačke premjeste."[248] Ova teorija suprotna je Hantingtonovoj po kojoj je zapadni čovjek uvjerio sebe da je njegova civilizacija najbolja civilizacija, osuđena da zagospodari svijetom. Islam, odbijajući da nestane, te iznova se pomaljajući, za pristalice teorije o sukobu civilizacija predstavlja provokaciju. Da bi se zadržalo postojeće stanje ili učinile promjene, po volji hegemona odredit će se grupa, narod, religija za žrtvu. Žrtva će se putem mas-medija i propagande pripremati za žrtvovanje, a grupa koja će to izvršiti homogenizirat će se u konstruisanom strahu od žrtve. Tako to obično počinje. Mnogi to na globalnom planu prepoznaju kao „sukob civilizacija". Neki to zovu pravljenje „novog svjetskog poretka". U svakom slučaju, sve ovo završit će se prebrojavanjem novih žrtava nakon novog genocida.

---

[248] Thomas Hylland Eriksen, BAK FIENDE BILDET – ISLAM OG VERDEN ETTER 11. SEPTEMBER 2001 (IZA NEPRIJATELJSKE SLIKE – ISLAM I SVIJET POSLIJE 11. SEPTEMBRA 2001), Cappelen, Oslo, 2001, str. 84.

REZIME

PREDMET

Oba posljednja genocida u Evropi (holokaust 1933–1945. i genocid nad Bošnjacima 1991–1995) događaji su ljudske krvave historije u kojima se u modernoj državi - u središtu civilizovanog svijeta – riješilo da se registruju, markiraju, izoliraju, ponize, sakupe, transportuju i ubiju ljudi samo zato što su pripadali određenoj etničkoj grupi, religiji, naciji, kulturi i možemo slobodno reći rasi.

Sva iskustva jevrejskog evropskog holokausta i genocida nad Bošnjacima sadrže važne informacije o društvu čiji smo članovi. Dosta toga može se naučiti i od holokausta i od genocida nad Bošnjacima. To je i potreba da se ta mogućnost uzme veoma ozbiljno i izgradi teorijski model od tog dijela civilizacijskog procesa. Sociološka nauka trebala bi sakupiti znakove i dokaze da je **civilizacijski proces**, između ostalog, proces gdje se ispoljava **nasilje**. To je težak zadatak jer svaka reformulacija teorije o civilizacijskom procesu vodi obavezno i izmjeni sociologije kao društvene nauke. Međutim, glavni problem sociologije je što je njen karakter određen modernim građanskim društvom. Je li moderno građansko društvo zainteresovano za promjenu takve vrste?

Oba genocida (holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima) bili su **državni poduhvati**. Planirani i organizovani poduhvati sa vodećom ulogom birokratskih struktura u realizaciji tih planova. Konkretni ljudi sjedili su u Ajhmanovom odjeljenju 4B-4 u Berlinu, isto kao što su konkretni ljudi sjedeći u svojim udobnim kabinetima u Beogradu napisali ”Memorandum”, napravili ”Ram” i druge planove. Oba ova genocida nisu bili neka historijska nesretna slučajnost. Oni su se dogodili jer su neljudi željeli da se to dogodi, planirali su i izvršili te planove. I holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima dogodili su se jer su neljudi izabrali tu mogućnost.

Čovjek može čitati o holokaustu tokom godišnjica i jubileja. Širom svijeta organizuju se prigodna obilježavanja. Univerziteti održavaju kurseve o historiji holokausta. Studenti posjećuju monumentalne spomenike izgrađene u čast podsjećanja na nevine žrtve holokausta.

Holokaust su mnogi definisali kao ”specifičnost” jevrejske historije. Jevreji imaju svoje stručnjake, profesore, akademike, koji cijelo vrijeme putuju svijetom i drže predavanja, organizuju simpozije i seminare o holokaustu. Tu nema dileme ko je žrtva a ko dželat. Zna se gotovo za svaku žrtvu, za svakog Jevreja, za svaku ciglu porušene sinagoge, zna se gdje je završio svaki izvađeni zlatni jevrejski zub, kako je i šta je bilo. Kao takav, holokaust nije bio ranije, a ni sada, samo jevrejski problem. U modernom racionalnom društvu on nije nepoznata pojava.

Za razliku od Jevreja, Bošnjaci ”nemaju priliku”, ili im se ona vrlo rijetko pruža, da putuju svijetom i drže predavanja, organizuju seminare i simpozije o genocidu izvršenom nad njima u periodu od 1991. do 1995. godine. Genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini mnogi su definisali kao ”etničko čišćenje”, ”građanski rat”, ”vjerski sukob”, ili potpuno cinično kao ”komšijska svađa – tuča u balkanskoj krčmi”. Bošnjacima mnogi i dalje osporavaju njihovo postojanje i njihovo ime. Pravdajući se neznanjem, nazivaju ih, u najboljem slučaju, muslimanima, s malimili velikim slovom M, ili jednom od ”zaraćenih strana”.

Holokaust je najteži oblik zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Jevrejima, odnosno genocid. Iako Jevreji nisu jedini koji su bili ”naročito obrađeni” od fašističkog režima - šest miliona Jevreja bili su samo jedan dio od preko dvadeset miliona ljudi ”obrađenih” po Hitlerovoj zapovijesti. ”Naročito obrađeni” i u Drugom svjetskom ratu (1939–1945) bili su i Bošnjaci. Najmasovnije pokolje Bošnjaka izveli su četnici, odnosno Jugoslavenska vojska u otadžbini. Četnike je predvodio Draža Mihailović, ministar vojske i mornarice u izbjegličkoj Vladi kraljevine Jugoslavije u Londonu, čije je rukovodstvo još uoči

Drugog svjetskog rata koncipiralo homogenu Srbiju očišćenu od nacionalnih manjina i „nenacionalnih elemenata”. U instrukcijama koje je sačinio Draža Mihailović 20. decembra 1941. godine, upućenim srpskim četničkim jedinicama, stavka broj 4. nosi naslov: ”Čišćenje državne teritorije od svih nacionalnih manjina i nenacionalnih elemenata”, a u stavci broj 5 pojašnjava se zadatak etničkog čišćenja Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa.[249]

Dvije hiljade godina Jevreji u Evropi bili su u najmanju ruku diskriminisani. U više zemalja stradali su više puta. Genocid nad Bošnjacima 1991 – 1995 godine ponovljen je po gotovo istom scenariju. Ova ideologija nije opasnost samo za Jevreje i Bošnjake. Koncept rasne ideologije i rasne hijerarhije opasnost je za sve ljude, za ljudski mir, za odnose među ljudima. To što je zadesilo Bošnjake i Jevreje može zadesiti i sve druge, ne možda na isti način, i tu leži razlog za zabrinutost. Mi dakle ne možemo isključiti ono nerazumljivo da se dogodi opet.

Oba genocida (i holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima) dogodili su se zbog toga što se to moglo dogoditi i zbog toga što se to već prije dogodilo, a može se dogoditi opet, ne možda u istoj formi. Nije obavezno da se to dogodi još jednom u istoj formi protiv istih grupa i naroda i od istih izvršilaca, ali se sljedeći put može dogoditi sa drugim učesnicima i drugim političko-ideološkim parolama u podjeli uloga između dželata i žrtve.

Događaji u Sjedinjenim Američkim Državama od 11. septembra 2001. godine kada je počela paranoidna faza globalizacije i označen završetak perioda globalizacije koji su karakterisali otvorenost, internet i ljudske slobode, kao da gornju naznačenu mogućnost potvrđuju. Tekuće vrijeme je vrijeme nasilja, prijetnje, kontrole i policijskih država. Međusobno povjerenje pokopano je i zamijenjeno neprijateljskim slikama i predodžbama koje stvaraju nesigurnost, sumnju i mržnju. U svemu tome naročito se stvaraju nove neprijateljske slike o islamu kao jednom ”kulturnom fenomenu u kršćanskom, kapitalističkom modernom društvu Evrope i Sjeverne Amerike – Zapada”.

---

[249] Šire o tome vidi: Muharem Kreso, GENOCID NAD MUSLIMANIMA U POLITICI OKUPACIONIH SILA U DRUGOM SVJETSKOM RATU (Rukopis u pripremi) i Mehmedalija Bojić, HISTORIJA BOSNE I BOŠNJAŠTVA, poglavlje V, Šahinpašić, Sarajevo, 2001, str. 185-224.

Studija samo u manjoj mjeri obrađuje ono što se dogodilo u holokaustu nad Jevrejima i genocidu nad Bošnjacima.[250] Sadržaj studije više je usmjeren na pokušaj pronalaženja odgovora na pitanje: ”Kako se to moglo dogoditi?” ”Kako se mogao dogoditi još jedan genocid nad Bošnjacima?”

Je li genocid nad Bošnjacima i sve što se dogodilo u Bosni i Hercegovini od 1991. do 1995. godine bila samo proba za uspostavu novog međunarodnog poretka u 21. stoljeću? Je li 1460 dana opkoljenja Sarajeva poslužilo kao laboratorija za ispitivanje ljudske izdržljivosti i reakcija živih ljudi na skrivene mogućnosti modernog društva? Kako je historija mogla omogućiti to što se dogodilo u Bosni i Hercegovini od 1991. do 1995? Kako se mogao definisati taj ”konflikt”? Ko su učesnici? Je li to bio građanski rat, rat između suverenih država ili je to bio religiozni sukob? Je li potvrđena ili negirana teorija o ”bosanskom konfliktu” kao evropskoj kršćanskoj odbrani od islama?

Kakav je značaj genocida nad Bošnjacima i holokausta nad Jevrejima za sociologiju kao jednu nauku o civilizaciji – modernoj civilizaciji? Kakva je jevrejska ”krivnja” i ”bošnjačko prokletstvo” u njihovoj historiji? Jesu li jevrejski holokaust i genocid nad Bošnjacima, kao unikat, determinirani proizvod specifične grupe socijalnih, političkih i psiholoških faktora koji su išli privremenoj suspenziji civilizacijskih normalnih utjecaja na ljudske postupke? Egzistiraju li genocid i holokaust kao jedna logična pratnja moderne birokratije? Jesu li genocid nad Bošnjacima i holokaust nad evropskim Jevrejima slom savremenosti ili su oni proizvod savremenosti? Mogu li se jevrejski holokaust i genocid nad Bošnjacima razumjeti kao jedan slom civilizacijskih mogućnosti?

---

[250] Za one koji su zainteresovani da detaljnije steknu uvid u to šta se dogodilo u Bosni i Hercegovini od 1991. do 1995. preporučujemo arhivu i dokumentaciju Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, a naročito djela: Dr. Smail Čekić: AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU – PLANIRANJE, PRIPREMA, IZVOĐENJE 1. i 2. dio, u izdanju Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004; Dr. Smail Čekić: AGRESIJA NA BOSNU I HERCEGOVINU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991–1993, u izdanju NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994; Dr. Ismet Dizdarević, NEZABORAV USJEKLINA GENOCIDA, u izdanju Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2003. Dr. Bećir Macić: ZLOČINI PROTIV MIRA, izdavač Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2001; Grupa autora: Srebrenica 1995. – DOKUMENTI I SVJEDOČENJA, izdavač Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Preporučujemo i Arhivu i dokumentaciju Saveza logoraša Bosne i Hercegovine.

U tom smislu sadržaj studije podijeljen je u pet zasebnih dijelova koji čine jednu kompaktnu cjelinu. U prvom dijelu prezentirane su adekvatne teorijske postavke i razriješeni bitni terminološki problemi kao uvod u razumijevanje jevrejskog holokausta i genocida nad Bošnjacima. Drugi je dio pokušaj odgovora na pitanje kako je holokaust bio moguć. Treći, centralni dio, razmatra genocid nad Bošnjacima u svjetlu ekonomskih, nacionalnih, kulturnih i religioznih antagonizama i daje osnovne naznake razlika i sličnosti između jevrejskog holokausta i genocida nad Bošnjacima. Četvrti dio razmatra fenomenologiju zla.

Kao naučnu potrebu gledanja unaprijed, ovaj rad u svom petom dijelu sadrži scenarij eventualnih budućih zbivanja na međunarodnom i bosanskohercegovačkom planu, manje kao proročanske misli, a više kao analiza stvarnosti nakon iskustava holokausta, genocida nad Bošnjacima, te mogućim posljedicama za budućnost događaja u Sjedinjenim Američkim Državama iz septembra 2001, što će možda unijeti nemir u duše čitalaca, ali i nagnati ih na razmišljanje. Ako se u tome uspije, sadržaj studije ispunio je svoj osnovni cilj, a to je učenje, razumijevanje i razmišljanje.

Naučna anticipacija više je prezentirana kao činjenično stanje i postavljanje pitanja. Postavljati prava pitanja nekada je važnije nego odgovarati na već istrošena pitanja koja ne rješavaju ništa. Čak i postavljanje ”glupih pitanja” važnije je od šutnje koja se, ne tako rijetko, plaćala i plaća ljudskom patnjom kao čvrstom valutom. Međutim, postavljati ”prava pitanja” nije jednostavno i to često zahtijeva i dozu hrabrosti.

Zato je ovaj rad, na određen način, zamišljen i kao ”vježba” u postavljanju ”pravih pitanja”, ”vježba” koja razotkriva svjetsko skriveno i nepristojno lice i opasnu igru koju svijet igra sa manipulacijom moralnih impulsa na pragu 21. stoljeća.

Sadržaj rada ima i vrstu poruke o genocidnim ponavljanjima sadržane u upozorenju da ako vojnici ne nauče da se zlo može spriječiti silom; ako političari ne nauče odgovor na pitanje ko je žrtva, a ko dželat; ako svjetske organizacije na čelu sa Ujedinjenim nacijama ne nauče djelovati u skladu sa svojim mandatom, a ne samo moraliziranju; ako žurnalisti ne nauče lekciju da se ne može biti neutralan kada je u pitanju genocid; ako akademici ne nauče da se zlo koje se dogodilo i zbog toga što su jedna ”strana” bili muslimani, odnosno Jevreji, onda se povećavaju šanse da se u trenucima ekonomskih, socijalnih, političkih i moralnih kriza realizuje mogući naznačeni scenarij, kao jedna mogućnost i odgovor na svekoliku krizu.

Zlo je čudno. Zlo kao genocid najviše je čudno. Čudnovato bezgranično. Ideološki zamislivo zlo ne definiše se kao zlo već kao dobro, ne kao nemoral nego kao moral. Kada je riječ o zlu koje se javlja kao pro-pratna pojava holokausta, poljski Jevrej Zigmund Bauman (Zygmunt Bauman), profesor sociologije na univerzitetima u Tel-Avivu i Lidsu (Leedsu), tvrdi da to nije samo zlo koje dolazi od disciplinovanih ljudi u uniformama koji prate i provode stroga pravila od tačke do tačke. Prije nego što su obukli unifrome, to su bili dobri očevi svoje djece, prijatni muževi svojih žena, pomagali su svojim prijateljima u nevolji i slično. Izgleda gotovo nemoguće da su ti isti ljudi mogli ubijati nezaštićenu djecu, silovati žene i odvoditi muškarce u koncentracione logore i tamo ih ubijati.

”Jesu li ovi ljudi drugačiji od svih nas?”, pita se Stenli Milgram (Stanley Milgram), američki psiholog sa Jel (Yale) univerziteta, čije smo rezultate istraživanja o zlu pozvali u pomoć. Milgram je izvršio empirijsko istraživanje bazirano na emocionalnim instiktima. On je zvanično objavio rezultate istraživanja 1974. godine. Po svaku cijenu, naročito akademski svijet, ove rezultate pokušao je diskreditirati i poništiti. U naučnoj historiji nije poznato tako puno epizoda i događaja koji su bili izloženi takvoj kritici i takvom lovu u nastojanju da se rezultati obezvrijede i pokažu ništavnim.

Suština Milgramove teorije, kratko rečeno, jeste da zločini nisu u tako velikoj mjeri uvjetovani karakterom ličnosti, nego odnosom između vlasti i načina vladanja. Zlo i neljudskost više su rezultat socijalnih relacija. Kada se ove relacije tehnički racionaliziraju i perfekcioniziraju, stvoreni su uvjeti za proizvodnju zla i neljudskosti.

U poznatoj studiji POKORNOST PREMA AUTORITETU (OBEDIENCE TO AUTHORITY)[251], baziranoj na seriji eksperimenata u kojima su pokusne osobe bile zamoljene za upotrebu električnih šokova na njima kao dijelu programa učenja, Milgram otkriva da je ogromna većina pokusnih osoba bila voljna dati električni šok osobama iz susjedne prostorije, mada im je bilo objašnjeno da to pričinjava bol. Samo jedna značajna manjina učesnika u eksperimentu pokazala je želju da ne učestvuje u svemu tome.

Autoritarni sistem u Milgramovom eksperimentu bio je jednostavan i bez mnogo nivoa. Jednostavna eksperimentalna situacija rezultirala je jednostavne i dokučive rezultate. To je značilo da su osobe koje su igrale ulogu dželata smatrale svoje postupke legitimnim. Naredba neposredno pretpostavljenog bila je najveći autoritet i nije zahtijevala potvrdu od većih autoriteta. Međutim, odlučujuća u svemu ovome je ipak volja osobe koja igra ulogu dželata da izvrši zločin. Ako dželat ima naredbu svog neposredno nadređenog, onda on ne osjeća odgovornost za izvršeno djelo. To nije bila njegova inicijativa, mada je djelo izvršeno s voljom.

Odlučujući faktor u svemu ovome je kako osoba u liku dželata prilagođava svoju volju autoritetu, ne prema naredbi nego prema autoritetu. Naredba koja nije došla od akceptiranog autoriteta nema značenje. Zbog toga nije važno šta dželat radi i kako radi, već za koga i u ime koga radi.

Važan dio u Milgramovoj teoriji su kontroverzni rezulati o odnosu između želja za izvršavanjem zločina i blizine žrtve. Milgramova teorija ide za time da je lakše učiniti zlo prema jednoj osobi ukoliko se ta osoba nalazi u daljini – kada se ta osoba vidi na distanci. Miligram kaže da je mnogo lakše ako dželat vidi svoju žrtvu u daljini ili je uopće i ne vidi nego samo čuje.

Suština ove Milgramove tvrdnje je: ”Što je veći fizički i psihički razmak između dželata i žrtve, lakše je izvršiti zločin. Odnosno što je cijeli proces više organizovan, lakše je dželatu zadržati unutrašnji mir u sebi zbog učinjenog zločina.”

---

[251] Stanley Milgram, OBEDIENCE TO AUTHORITY (POKORNOST AUTORITETU), Pinter & Martin, London, 1977.

Razumjeti šta ovo sadrži, znači razumjeti zašto je bilo apsolutno važno za planere holokausta podvrgnuti označenu grupu različitim vrstama apstrakcije. Samo kada je to učinjeno apstraktnim, nevidljivim procesom, mogli su se obrađivati milioni ljudi jer je intencija ”izgubila” karakter masovnog ubistva i umjesto toga kamuflirana kao tehnički zadatak koji je kao takav ipak veoma komplikovan. Ideologija, birokratija, tehnologija i naročito mediji tu su da pomognu da se masovna ubistva učine apstraktnim i kao takva mogućim. Masovna ubistva se tehnificiraju i sistematski depersonaliziraju tako da se ubistvo i ne smatra ljudskim djelom što ga čini osoba protiv osobe.

Milgramov praktični eksperiment prethodio je uspostavi Baumanove teorije. Tako Bauman tvrdi da je Milgram došao do zaključka da u jednoj birokratskoj svijesti nema mjesta za moralne dileme. Birokratija se ne brine za situaciju određene grupe. Birokratija djeluje u sasvim suprotnom pravcu. Takvo birokratsko djelovanje ne brine se o tome kako je objektu – žrtvi - u cijelom tom procesu i kako se žrtva osjeća. Važan je proces izvršenja zadatka kako će brzo i efikasno to biti urađeno.

Birokratija pod moralom podrazumijeva disciplinu i lojalnost. Lojalnost znači izvršavanje obaveza opisanih u propisima, a pitanja etike i morala nemaju šta tražiti izvan birokratskih sistema. Taj sistem monopolizira sva socio–psihološka sredstva za moralnu ličnu regulaciju i postavlja to u službu birokratije. Birokratski dupli vještački proizvod je da se moralizira tehnologija, a istovremeno se poriče moralno značenje netehničkih sadržaja. Ovdje je samo riječ o tehnološkom procesu: je li on prikladan ili nije? Tako se proces zločina definiše kao tehnički zadatak i samo je važno koja će se sredstva upotrijebiti i kako. U ovakvom sistemu učesnici birokratskog procesa osjećaju zadovoljstvo nakon izvršene radnje koju im je autoritarni sistem naložio. Savjest učesnika u procesu opterećena je samo time rade li oni dobro svoj posao ili ne. Unutar tog birokratskog sistema nema razgovora o moralu. Tu su samo pojmovi: lojalnost, obaveze, disciplina. Najviši po hijerarhiji automatski je i najmoralniji. On je moralni autoritet. Oni ispod njega osjećaju ponos ili stid samo u odnosu na izvršene zadatke koje vrhovni autoritet zahtijeva.

Mnogi zaključci Milgramovog eksperimenta mogu se svesti na varijacije jedne centralne teme: Zlo je više u korelaciji sa socijalnim vezama nego sa određenim karakteristikama dželatove ličnosti. Ali, isto tako, određene ličnosti imaju tendenciju pokazati svoju zločinačku stranu ako se pojave u kontekstu, u moralnom vakuumu, situaciji gdje je moral u autu i gdje je legitimirana neljudskost.

Zaključak do kojeg je došao Milgram na kraju svoje studije ne navodi na veliki optimizam. On objašnjava svoj eksperiment time da je otkrio ljudsku sposobnost za odricanje od onog humanog u sebi što je pretpostavka da čak i one unikatne osobe mogu biti uvučene u velike ”institucionalne strukture”. I što je još gore, opominje Milgram: ”Ovo je jedna fatalna greška što nas je priroda obdarila njom i što u jednom dugom periodu daje našoj vrsti šansu za preživljavanje sa njom.”

Bauman tvrdi da je Milgramov eksperiment imao dva dijela. Prvi dio - razmatranje osobenosti zajedničkih pretpostavki za odsustvo moralnih osobina kod ljudi, i drugi – razmatranje specijalno ”modernih” potencijala, ideologije, birokratije, tehnologije za planiranu manipulaciju. Baumanovo poimanje, kao takvo, otkriva kao naivno onu mogućnost i premisu kod autora humanističke orijentacije vezano za to koju je vrstu ”ličnosti” učesnik u genocidu morao imati.

Radi naučne istine i objektivnosti Milgramovom istraživanju suprotstavljena je teorija formulisana od grupe autora sa Adornom na čelu, u djelu THE AUTHORITARIAN PERSONALITY (POKORNOST AUTORITETU). Ta je knjiga bila obrazac za mnoga istraživanja koja su uslijedila mnogo godina poslije Milgramovih rezultata. Za Adorna i njegove kolege nacizam je bio nešto zlo i strašno zbog toga što su nacisti bili ružni i strašni. A nacisti su bili zli, ružni i strašni zbog toga što zle, ružne i strašne osobe imaju tendenciju i žele biti nacisti.

Po tome je nacistički trijumf morao biti rezultat neuobičajenog nagomilavanja ovakvih osoba. Rezultati ovog istraživanja bili su bazirani na jednoj personalnoj determinanti/predodređenosti za potencijalni fašizam i etnocentrizam. Socijalni elementi ovdje nisu uzimani u obzir kao eventualni faktori utjecaja. U Adornovim očima svijet je bio podijeljen na rođene naciste i njihove žrtve.

U jednoj oštroj kritici spomenute Adornove uticajne studije, Bauman formulira svoju tezu: ”Užas ima puno više bližih veza u socijalnoj interakciji nego u samom karakteru ličnosti ili drugim osnovama. Zločin ima znatno više socijalno porijeklo nego što proizlazi iz karaktera ličnosti.” Bauman dodjeljuje blizini odlučujuću ulogu. Biti blizu žrtve, vidjeti žrtvu, čuti žrtvu, stepen je psihičke naravi i može težiti više nego stepen fizičke blizine. U percepciji je ta prostorna varijabla precijenjena od socijalnih varijabli slično kao što su ideologija, stereotipi, birokratija i visoka tehnologija.

U svojoj argumentaciji za moralnu povezanost, za ljudsku blizinu, Bauman dolazi blizu onog pogleda koji korelira između blizine prostornog, i moralnog odsustva.

U ovom radu, Baumanova teorija dopunjena je ”teorijom blizine” norveškog filozofa Arnea Johana Vetlesena iz njegovog poznatog djela ZLO U BOSNI (ONDSKAP I BOSNA), gdje tvrdi da prostorna blizina povezuje sa manje mjere nego psihološki utjecajne varijable koje poznaju ili ne poznaju one druge. Poznavati nekoga znači obavezati se na emocionalnu povezanost između sebe i onog drugog. Ovaj doživljaj obavezivanja može biti umanjen povećanjem prostorne distance. Ta interpersonalna osjećajna povezanost je po Vetlesenu moralna, ali nije neutralna jer sadrži njegu, brigu i odgovornost za one druge.

Što se tiče odgovornosti za druge, Bauman je na istoj ravni sa Vetlesenom koji tvrdi da odgovornost znači živjeti sa drugima. Živjeti sa drugima znači šta mi radimo, a ne nešto što se ograničava u smislu svako za sebe, ili što Jirgen Habermas podrazumijeva pod moralnim stanovištem, a to je jedno **MI**, a ne jedno **JA**, a pogotovo ne jedno **ONI**.

Većina ubistava u holokaustu izvršena je u Poljskoj, Ukrajini, Litvaniji, Mađarskoj, Rumuniji, a manje u Njemačkoj i Austriji, tako da su obični personalni motivi, pretpostavke i osjećanja, uključujući i agresiju i mržnju, na jedan čudan način bili istrgnuti iz procesa u kojem je ”obrađeno” šest miliona Jevreja. Tu se pojavljuje ona ”apstrakcija” koja obuhvata i žrtve i dželate i gdje obje kategorije nestaju u magli i irelevantnosti koja se odnosi na njihove psihe, personalnosti i individualnosti.

Međutim, u genocidu nad Bošnjacima dželat je po svaku cijenu nastojao prepoznati svoju žrtvu u liku komšije, nastavnika ili kolege sa posla i tako učiniti ubistvo i ubistva – genocid, potpuno konkretnim. Žrtva u genocidu nad Bošnjacima nije depersonalizirana, naprotiv. I dok je za holokaust mogla važiti kao ”moralna tableta za spavanje” činjenica da dželat nije poznavao žrtvu, kod genocida nad Bošnjacima svi povezi su skinuti. Bila je to još jedna univerzalna tableta svijetu da poslije toga ne može nastaviti živjeti normalno.

Poznavati nekoga u genocidu nad Bošnjacima nije značilo imati obavezu na emocionalnu povezanost između sebe i onog drugog. To nije podrazumijevalo njegu i brigu za one druge. U tim slučajevima dželati nisu osjećali odgovornost za povezanost, povezanost bez pritiska kao određenu obavezu. Arne Johan Vetlesen nije mogao svojom ”teorijom blizine” i odgovornosti u potpunosti objasniti genocid nad Bošnjacima izvršen od njihovih poznanika. Uzalud i Habermasova teorija života sa drugima kao moralnog stanovišta, kao jednog **MI**, a ne jednog **JA**, pogotovo ne jednog **ONI**. Jer kada se **ONI** posmatraju na ideološki način, nestaje simpatija i osjećanja. Tada je dželat u svom svijetu koji pretpostavlja da žrtva pripada nečemu drugom, onom ”neljudskom”, za razliku od onog ”ljudskog”, njegovog – dželatovog. Dželatov je svijet bez moralnih odgovornosti, saosjećanja, ograničen samo za njega, njegovu religijsku i nacionalnu grupu.

Genocid nad Bošnjacima, u kojem je dželat poznavao žrtvu, ne može potpuno objasniti ni teorija engleskog socioantropologa Džona Boulbisa (John Bavlbys), koji u osnovnim teorijskim postavkama svog naučnog djela insistira na simpatiji kao ljudskoj relaciji koja otkriva i jasnom čini žrtvu kao dželatovu žrtvu i kao takvu dželatovu odgovornost.

I dok su nacisti kao ljudi ”oslobođeni” emocija cijelo vrijeme radili sami sa sobom kako bi ”isključili” iz sebe simpatije i tako odbacili odgovornost i oslobodili se proganjanja savjesti za njihove žrtve, brojni srpski nacionalisti tražili su svoje komšije, vlasnike kafića kod kojih su mnogo puta sjedili, svoje kolege sa posla, tražili svoje ranije profesore i ubijali ih kao svoje žrtve. Sa simpatijama ili bez simpatija? To je pitanje na koje društvene nauke nemaju odgovor. Ali da ne bi bilo zabune. Insistiranje na poznavanju žrtve samo je početak stvaranja situacije za izvršenje genocida koji je za cilj imao ne samo uništenje određene grupe ljudi nego i ubijanje konkretnog, multietničkog društva (sociocid). Traženje poznatog imalo je za cilj dokazivanje teze da je zajednički život u različitosti nemoguć. Kada zločin dosegne izvjesne razmjere i poprimi određeni karakter, on poništava mogućnost adekvatnog odgovora na njega, jer uništava ljudski kontekst u kojem ljudski gubici obično dobijaju svoje značenje u našim očima.

Društveni kontekst je ljudski kontekst u kojem ljudski gubici dobijaju svoje značenje; uništenje ljudskog konteksta, uništenje moći pružanja smislenog odgovora na gubitak jeste pokušaj uništavanja društva.

U ovom radu poseban je akcent stavljen na obradu jednog značajnog pojma neodvojivo vezanog za genocid kao društvenu pojavu i dokaz o slomu civilizacijskih mogućnosti, a to je blamaža žrtve. U slučaju genocida nad Bošnjacima blamaža žrtve odnosi se na, kako to kaže Norvežanin Bu Polnes (Bø Pållnes), insistiranje na odgovornosti muslimanskih vojnika (muslimsk soldater), ustvari, vojnika regularne Armije Republike Bosne i Hercegovine u slučaju Srebrenice. Drugim riječima kazano je da dželat vidi sebe kao žrtvu, a žrtvu vidi kao dželata.

Polnes insistira i na odgovornosti muslimanskih političkih lidera za živote civila u Srebrenici, čudno to obrazlažući njihovim „dopuštanjem da se granatiranje srpskih položaja vrši ispred bolničkih zgrada, što je onda iziritiralo Srbe da urade to što su uradili". Po ovom principu Bošnjaci nemaju pravo tražiti odgovornost dželata za istrebljivanje niti insistirati na odgovornosti međunarodne zajednice za njeno saučesništvo u tome, nego moraju, po ovom principu, krivnju tražiti u svojoj historiji, počevši od dolaska Turaka na Balkan, pa čak i ranije, od bogumilstva Crkve bosanske i završno do njih samih i njihovog političkog i vojnog rukovodstva iz perioda 1991–1995. godine.

Sve navedene teorije uvod su u dokaze da su i holokaust i genocid nad Bošnjacima sa svojim sličnostima i razlikama jedna te ista društvena pojava za koju postoji mogućnost ponavljanja, na sličan način, ili vrlo rado, sa drugom grupom žrtava i dželata. Zato se te pojave ne tiču samo onog vremena i prve žrtve nego se tiču i nas koji smo preživjeli i živimo u jednom društvu gdje distanca, tehnifikacija, međusobno optuživanje i na kraju ”naročita obrada” onih drugih je nešto što nije nestalo ni 1945, niti 1995.

CILJ I METODE STUDIJE

Aušvic, Srebrenica, Prijedor, Omarska, Sarajevo, Brčko... samo su imena za ono što se može ponovo dogoditi. Teorijski i praktično, zadatak je uzeti ozbiljno ova bolno stečena znanja i onemogućiti sve pokušaje isključivanja, iskopčavanja i zaborava.

Elaboracija uporedne analize dvaju genocida (holokausta i genocida nad Bošnjacima) - mada, iskreno rečeno, nema odgovarajućeg iskustva i odgovarajuće usporedbe - na korektnoj naučno-metodološkoj osnovi prvenstveno ima za cilj bolje razumijevanje zločina nad Bošnjacima i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995. i davanje doprinosa i podsticaja za dalja naučnoistraživačka i sistematska istraživanja na ovom planu. Cilj je bio usavršavanje i razvoj metoda za istraživanje, registraciju i dokumentaciju svih zločina izvršenih nad Bošnjacima u naznačenom periodu. Tu se nije samo fokusiralo na uzroke presudne za fizičko uništenje Bošnjaka, kao nacionalne skupine, nego i na uništenje Bosne i Hercegovine kao države, njenog hiljadugodišnjeg državno-pravnog kontinuiteta, zatiranjem intelektualne supstance bošnjačkog naroda, zatiranjem kulturnih i sakralnih simbola bošnjačkog naroda, neselektivnim granatiranjem civilnih ciljeva, formiranjem zatočeničkih logora, ubistvima i premlaćivanjima, rasprostranjenim i planskim kampanjama silovanja, teroriziranjem i uznemiravanjem civilnog stanovništva.

Poznato je da sociologija ne uzima problem genocida uopće tako ozbiljno. Izvršena sociološka istraživanja pokazuju opravdanu sumnju da holokaust, a naročito genocid nad Bošnjacima, više govore o sociološkom stanju nego što sociologija u sadašnjem svom stanju može pokazati o tom važnom društvenom problemu.

Današnja akademska sociologija funkcioniše više kao jedno kolektivno vježbanje za zaborav i zatvaranje očiju pred realnošću nego što pokušava razotkriti i objasniti određene društvene pojave u njihovoj suštini. Ipak domaća i strana, prije svega historijska, pravna, naučna i stručna literatura ukazuju na činjenicu koja se nije mogla niti može zanemarivati, a to je da je zločin genocida počinjen u Bosni i Hercegovini bio rezultat jedne konkretne ekspanzionističko-zločinačke politike koja je podrazumijevala konkretne ideološke, vojne i sve druge pripreme, planove i njihovu realizaciju.

Osnovni cilj ovog rada bilo je sociološko, psihološko i političko učenje na primjerima genocida nad Bošnjacima. Cilj nije bio dokazivanje da je u Bosni i Hercegovini počinjen genocid nad Bošnjacima nego je, na osnovu raspoloživih podataka koje sadrže optužnice i presude Haškog tribunala, te onoga što je napisano u referentnoj stranoj i domaćoj literaturi, teorijsko istraživanje fokusirano na istraživanje centralnih zona društvene teorije i moguće socijalne prakse koja je, na određen način, rezultanta ovih procesa – tendencije i skrivene mogućnosti unutar dvaju genocida - prezentiranjem sličnosti i razlika. Cilj je bio da se otvore za zajedničku upotrebu rezultati uporedne metode na ovom primjeru, objasni to na jedan način, pokaže sociološkoj javnosti, zatim da se ovaj problem prebaci sa marginalne pozicije do određenog mjesta u sociološkim teorijama i socijalnoj praksi.

U tom kontekstu rad ima i jedan dodatni cilj, a to je nastavak autorovog izučavanja moderne birokratije, započetog u magistarskom radu, rađenom u periodu od 1980. do 1985. godine.

U toku rada na ovoj studiji korištena je komparativna/uporedna metoda.

Pored toga, korištena je i analiza sadržaja dostupne literature vezane za problematiku holokausta evropskih Jevreja i genocida nad Bošnjacima koja se mogla pronaći u bibliotekama i naučnim institucijama u svijetu i Bosni i Hercegovini.

GLAVNI NAUČNI REZULTATI STUDIJE

Ova studija nije namijenjena dželatima genocida nad Bošnjacima koji će možda biti kažnjeni za svoja nedjela. Studija nije napisana ni žrtvama genocida – Bošnjacima - koje možda imaju simpatije svoje bliže okoline i prema kojima se može imati poseban odnos zbog nanijetog im bola, poniženja i učinjene im sramote. Studija nije namijenjena ni svjedocima genocida nad Bošnjacima u međunarodnim okvirima koji se mogu zaklinjati u svoju nevinost tvrdnjom da nisu znali. Studija nije nikakvo puko moraliziranje jer autor nije teolog, već samo obični smrtnik sa manje ili više grijeha, koji je probao sakupiti neke znakove o društvu u kojem je živio i u kojem sada živi.

Komparacija holokausta i genocida nad Bošnajcima treba predstavljati značajnu osnovu za bolje razumijevanje zločina nad Bošnjacima i podsticaj za njihovo dalje sistematsko istraživanje. Osnovni element izvornosti ili glavni naučni rezultat studije vrlo je jednostavan, a to je mogućnost za učenje. Onima koji žele učiti, naravno. U tom smislu rezultat ovog naučnoistraživačkog napora bit će svakako dokaz da počinjeni genocid u Bosni i Hercegovini nije rezultat stihijskog, neplanskog i ad hoc djelovanja, pojedinačnih spontanih zločinačkih aktivnosti, nego upravo suprotno: rezultat svjesne, planske i sistematske aktivnosti koja je imala svoju inspiraciju i duhovnu pripremu, a koja je kao osnovu imala jednu sasvim jasno definisanu političku platformu i pozadinu koja je sve to omogućavala sa ciljem uništenja Bošnjaka kao nacionalne grupe i uništenja državno-pravnog kontinuiteta, međunarodnog subjektiviteta, suvereniteta i političke neovisnosti države Bosne i Hercegovine.

Polazeći od činjenice da je genocid pravni izraz za jednu napadačku vojnu strategiju koja ima za cilj uništenje određene grupe ljudi, jedne nacije, jedne religije, onda ovaj rad, koji dolazi od čovjeka po obrazovanju sociologa, ali koji je kao sociolog radio više od deset godina na teorijskim i praktičnim poslovima organizovanja sistema odbrane, treba shvatiti i kao prilog vojnoj i civilnoj – ljudskoj odbrambenoj taktici. Ako prva rečenica tog eventualnog učenja bude sadržavala upozorenje, onda će druga zasigurno dati nadu. Nadu da je nešto što se dogodilo razumljeno i shvaćeno. A dogodio se, da se samo podsjetimo, civilizacijski i ljudski slom u kojem je pokušana realizacija plana za uništenje čitavog jednog naroda – Bošnjaka.

Ovaj je rad pokušaj pronalaženja odgovora na pitanja: ”Kako je još jedan genocid nad Bošnjacima bio moguć?” ”Šta učiniti da sljedeći genocid ne bude borba svih protiv svih?” Jer ako nas holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima uče nešto, onda je to sprečavanje sličnih barbarskih postupaka u budućnosti i upućuju nas na civilizacijski napor u tom pravcu. Ovo je glavni, rekao bih, praktični rezultat, ovog rada. Moramo upamtiti da ovo društvo ne sadrži ništa što može spriječiti genocid iznova.

Na kraju dodao bih i osnovnu razliku između dva genocida: Genocid nad Bošnjacima dogodio se poslije međunarodne kodifikacije genocida, odnosno, proglašavanjem genocida za međunarodni zločin, zločin po međunarodnom pravu.

To što se međunarodne i nacionalne sankcije počiniocima genocida nad Bošnjacima ne moraju primjenjivati retroaktivno, sve je to bilo dobro proanalizirano i preduzete su sve mjere da se ne napiše i ne plakatira **namjera** počinilaca genocida, a da se postupci nabrojani u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida nečim kamufliraju, drugačije nazovu i naročito da se prikriju ili obrazlože nekakvom iritacijom, osvetom, da se žrtve klasifikuju na drugi način, da im se kosti premještaju itd.

Glavni naučni rezultati studije su pokazivanje postojanja tzv. “diskriminacijske namjere” koja se, i pored sakrivanja, prikrivanja, laganja i “nesjećanja”, neosjećanja krivice na suđenjima, pa čak i abolicije za genocid prilikom izricanja presuda, u slučaju Krajišnik naprimjer, može dokazati posredstvom izvođenja dokaza kojima se pred istražiteljima utvrđuju: 1. opći kontekst u kojem je djelo počinjeno; 2. izjave i radnje optuženih; 3. činjenica da su radnje koje su počinili optuženi u okviru široko rasprostranjenog sistematskog nasilja usmjerenog protiv jedne konkretne grupe.

Ubistva, nanošenje tjelesnih ili mentalnih povreda, namjerno nametanje neljudskih uvjeta života, primjena mjera koje sprečavaju rađanje, silovanje, zatočenja, protjerivanja, istrebljenja, i svi drugi zločini, uključujući i sociocid, izvedeni u vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, neki istraživači definisali su i kao “etničko prekomponiranje teritorije”, “etnička podjela na terenu”, “etničko čišćenje”, “humano preseljenje”. S obzirom da su svi ti elementi zločina počinjeni u namjeri da se uništi Bosna i Hercegovina i s njom Bošnjaci kao određena nacionalna, etnička i vjerska grupa, očigledno da je u pitanju genocid.

SUMMARY

SUBJECT

Both last genocides in Europe (Holocaust 1933-1945 and the Bosnian genocide 1991-1995) were events when the human blood-filled history found such a solution in a modern state, in the centre of a civilized world – to register, mark, isolate, humiliate, gather, transport and kill human beings just because they belong to a specific ethnic group, religion, nation, culture and or race.

All the experiences from the Holocaust and the Bosnian genocide contain important information on the society that we live in. Much can be learned both from the Holocaust and the Bosnian genocide. There is also a need for that opportunity to be taken very seriously, and to build a theoretical model of that part of the civilized process. Sociology should gather signs and proof of that the civilization process, among other, is a process where violence is displayed. This is a very hard task because every reform of the theory about the civilized process results in a change of sociology as a human science. But the main problem of sociology is however, that character is decided by the modern society. Is the modern society interested in a change of that kind?

Both genocides (the Holocaust and the Bosnian genocide) were governmental undertakes. Planned and organized projects, with the bureaucratic structure in a leading role to carry out these plans. Specific group of people were seated in Eichmann's section 4B4 in Berlin, much in the same way a specific group of people were seated in their comfortable cabinets in Beograd and signed the "Memorandum", created "Ram" and other plans. Neither the Holocaust nor the Bosnian genocide were unfortunate incidents in history. They happened because the in-humans wanted them to happen; they planned them and carried them out. Both the Holocaust and the Bosnian genocide happened because the in-humans chose the possibility in which this could happen.

Man can read about the Holocaust in connection to anniversaries. Around the world, appropriate celebrations and seminars are organized. Universities hold lectures about the history of the Holocaust. Students visit monuments built so that the innocent victims of the Holocaust can be remembered.

Many define the Holocaust as something specific in Jewish history. The Jewish people have their own experts, professors, and academics that travel around the world to hold lectures and organize seminars on the Holocaust. In this case there is no doubt on whom the victim is and who is the perpetrator. Every victim, every Jew, every block of stone of a ruined synagogue, every gold tooth pulled from every Jew, where it ended, how it was and what happened is known. The Holocaust was not then, and is not now only a Jewish problem. In the modern rational society it is not an unknown phenomenon.

As a difference from the Jewish people, the Bosnians “do not have the opportunity”, or it is rarely presented, to travel around the world and hold lectures, organize seminars about the genocide that was executed upon them, in the period 1991 to 1995. The Bosnian genocide is by many defined as an “ethnical cleansing”,” civil war”, or as a “clash of religions”, or purely cynical as a “fight between neighbours – fight in the Balkan saloon”. Many still do not approve the Bosnian existence and their name, and as an excuse they use the word Muslim with a small m or a big M, or just one of the “hostile sides”.

The Holocaust is the heavest form of crimes against humanity and international law commited against Jeus, which was a genocide. The Jews were not the only people that were “specially treated” by the fascistic regime. The 6 million Jews were a part of over 20 million people that were “treated” according to Hitler’s order. The Bosnians were also “specially treated” in World War 2 (1939-1945). The responsible for most of the massacres of Bosnians were Bosnian Serbs that were organized in Četnik-units, with help from Serbs from Serbia and

Montenegrins from Montenegro. The Četnik-units were lead by Draža Mihailović, the military and navy chief of the government of the royal family of the kingdom of Yugoslavia that fled to London. The man who was president the longest, Slobodan Jovanović, president of the Serbian culture club, that concipated even before the Second World War a clean Serbia, cleansed of lesser nations and "non-national elements". In the instructions issued by Draža Mihailović on December 20th 1941 to the Četnik-units, item nr. 4 carry the title: "Cleansing of the state from all the national minorities and non national elements", and in item nr. 5 elaborate the task "ethnic cleansing" of Sandžak from all Bosnians and Bosnia and Herzegovina from both Bosnians and Croatians.[252]

Two thousand years Jews in Europe have been discriminated to say the least. In several countries they have been the victims several times. The Bosnian genocide was repeated based on the same scenario in the period 1991-1995. This ideology is not a danger just to Jews or Bosniaks. The concept of racial ideology and racial hierarchy is a threat to all mankind, a threat to world peace, a threat to human relations. What happened to the Bosniaks and Jews can happen to everyone else, maybe not in the same way, but it can happen. And therein is the reason for concern. We can not rule out that the unexplainable might happen again.

Both genocides (the Holocaust and the Bosnian genocide) happened because it could happen, and because it had already happened once before. This means that it can happen again, maybe not in the same form, but it can happen. Not necessarily in the same way towards the same group of people and from the same perpetrators, but next time it can happen to other participants and other political – ideology slogans when dividing the roles of the perpetrator and victim – same as a fight between everyone.

---

[252] To see more: Muharem Kreso, GENOCID NAD MUSLIMANIMA U POLITICI OKUPACIONIH SILA U DRUGOM SVJETSKOM RATU (GENOCIDE COMMITTED TOWARDS THE MUSLIMS IN POLITICAL OCCUPATIONAL FORCES IN WW2) (manuscript still in work) and Mehmedalija Bojić, HISTORIJA BOSNE I BOŠNJAŠTVA (HISTORY OF BOSNIA AND BOSNIAKS), 5TH chapter, Šahinpašić, Sarajevo 2001, p. 185 to 224.

The event that happened in USA, on September 11th 2001 started a paranoid phase of globalisation, and this marked the end of globalisation that was characterized by freedom of speech, internet and human liberties, as they were confirming the possibility above. The following time was a time of force, threats, control and police states. Mutual confidence was buried and replaced by enemy pictures and conceptions that create uncertainty, doubt and hatred. A new enemy picture was created particularly towards Islam as a "cultural phenomenon in the Christian, capitalistic modern societies of Europe and North America – the West."

The study is not mainly concentrated around the Holocaust and the Bosnian genocide.[253] The theme is mainly about trying to find answers to the questions "How could this happen"? "How could another genocide happen towards the Bosnians"?

Was the Bosnian genocide that happened in Bosnia and Herzegovina in the period 1991 to 1995 only a test for establishing a new international system of the 21. Century? Did the 1460 days long siege on Sarajevo work as a laboratory too find out how much the people could take and their reactions on the modern society of hidden possibilities? How could history allow what happened in Bosnia and Herzegovina in the period 1991 to 1995? How can this "conflict" be defined? Who were the participants? Was it a civil war, a war between sovereign countries, or was it a religious feud? Is the theory about the "Bosnian conflict" as a defence of European Christianity against Islam confirmed or declined?

---

[253] For those who are interested to gain a more detailed insight in what happened in Bosnia and Herzegovina from 1991 to 1995. We recommend the archives of the institute for research of crimes against humanity and international law, Sarajevo, and particulary the following works: Dr. Smail Čekić: AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU – PLANIRANJE, PRIPREMA, IZVOĐENJE (THE AGRESSION ON THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA – PLANNING, PREPARATION AND EXECUTION) 1ST AND 2ND PART, publsihed by the institute for research of crimes against humanity and international law, Sarajevo 2004. Dr. Smail Čekić: AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA (THE AGRESSION ON THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE GENOCIDE COMMITTED TOWARDS THE BOSNIAKS 1991-1993.) published by NIPP Liljan, Sarajevo 1994. Dr. Ismet Dizdarević: NEZABORAV USJEKLINA GENOCIDA (REMEMBRANCE OF THE SCARS OF THE GENOCIDE), publsihed by the institute for research of crimes against humanity and international law, Sarajevo 2003. Dr. Bećir Macić: ZLOČINI PROTIV MIRA (CRIMES AGAINST PEACE), publsihed by the institute for research of crimes against humanity and international law, Sarajevo 2001; Group of authors: Srebrenica 1995. – DOKUMENTI I SVJEDOČENJA (DOCUMENTS AND TESTIMONIES), publsihed by the institute for research of crimes against humanity and international law. We also recommend the archives and documentations of the State Department for missing persons in Bosnia and Herzegovina.

What is the meaning of the Bosnian genocide and the Holocaust towards sociology as a science about the civilization – modern civilization? The "fault" of Jews and the "Bosnian curse" in their history. Are the Holocaust and the Bosnian genocide specific, a determined making of specific groups of social, political and psychological factors that went to a temporary suspension of civilization normal influence on human actions? Do the Bosnian genocide and the Holocaust exist as a logical following of the modern bureaucracy? Can the Holocaust and the Bosnian genocide be interpreted as a clash of civilized possibilities?

In that case the theme can be divided into five parts that make out a compact subject. In the first part the adequate theoretical claims and solved important terminological problems as an introduction to understanding the Holocaust and the Bosnian genocide. The second part is an attempt to answer the question: How was the Holocaust made possible? The third and central part discusses the part about the Bosnian genocide in light of the economical, national, cultural and religious antagonisms and describes the differences and similarities between the Holocaust and the Bosnian genocide. The fourth part is about the phenomenology of evil.

As a scientific need to look into the future, the dissertation contains, in its fifth part, a scenario of eventual future events on the International and on the Bosnian plane. Less as a prediction and more as an analysis of the reality after experiences of the Holocaust, the Bosnian genocide, and possible side effects for the future, events in the USA, from September 2001, that will maybe upset the reader, but also make them think. If this is succeeded then this theme has fulfilled its ultimate purpose which is to learn, to understand and to think.

The scientific expectation is presented more as a fact, then a question. Asking the right questions is sometimes more important then answering the used up questions that do not solve anything. Even asking "stupid questions" is more important then silence which, not that rarely, has been paid and is still paid in human suffering as a firm currency. Even though, asking the "right questions" is not easy and often requires a dose of bravery.

That is why this study, in a certain way, is presented as an "exercise" in asking "the right questions", an "exercise" that uncovers the world's hidden and impolite face and the dangerous game that the world plays with manipulation of moral impulses on the doorstep of the 21. Century.

The content of the theme has a message of sort about the repetitions of the genocide, containing a warning. That is if the soldiers do not learn that violence can be stopped by force; and if the politicians do not learn the answer on who is the victim, and who is the perpetrator; if the world organizations with United Nations in front do not learn to act in solidarity with their mandate, and not only the moralization; if the journalists do not learn the lesson that one cannot be impartial and neutral when a genocide is the question; if the academics do not learn that the violence that happened, happened because one "side" consisted of Muslims, that is Jews, then the chance that in moments of economic, social, political and moral crisis increases and fulfils the possible marked scenario, as a possibility and answer to the whole crisis.

Evil is strange. Evil as a genocide is especially strange. It is peculiar out of boundaries. Ideological most imaginable violence is not defined as bad but good, not as something immoral but as moral. When there is talk about violence as a following to the Holocaust, the Polish Jew, Zygmunt Bauman, a professor in sociology in the universities of Tel Aviv and Leeds, claims that it is not only violence that comes from disciplined people in uniforms that follow and obey strict rules to the end. Before they put on their uniforms they were good fathers for their children, good husbands for their wives, they helped their friends in need. It would appear impossible that the same people could kill innocent children, rape women and take their men to concentration camps and kill them there.

“Are these people any different from the rest of us”? Is a question that Stanley Milgram asks him self. He is an American psychologist from Yale University, whose results of evil we have used for help. Milgram performed a practical study based on emotional instincts. He published his results from these studies in 1974. These results were tried and deminished at all costs, especially from the academical world. Never before in scientific history is it known for that many incidents, that has been seen in a critically way and denied, so that these results would become useless and less worth then others. .

The essential part in Milgram’s theory is, shortly told, that the crimes are not in large numbers appointed by their personal character, but crimes are, in large numbers appointed to the relations between the government and their ways to rule. Violence and inhumanity are more results of social relations. When these relations are rationalized and perfectly ionized, pure technical, then means for production of violence and inhumanity is created.

In the famous study “Obedience to Authority”[254], based on series of experiments in which the lab rats (people), were asked to allow experiments with electric shocks to be used on them as part of the learning program, Milgram discovers that a large amount of the people were willing to give electric shocks to other people in the other rooms. Even though they knew that this would cause them pain. Only a small amount of the participants in the experiments did not want to participate in all of this.

The Authority system in Milgram’s experiment was simple and with only a few levels. A simple experimental situation resulted in simple and available results. This meant that the participants that had the role of the perpetrator, thought of their acts in a legitimate way. The direct order was the biggest authority and did not need any confirmation from the bigger authorities. However, the decisive in all of this was the will of the participant that plays the part of the perpetrator to carry out the violence. If the perpetrator has an order from his initiative then he does not feel any responsibility for the part he carried out. It was not his initiative, even though the part was carried out with willing.

---

[254] Stanley Milgram, OBEDIENCE TO AUTHORITY, Printer & Martin, London 1977.

The deciding factor in all of this is how the person in the role of the perpetrator adapts in his likings towards the authority, not towards the order but towards the authority. Every order that did not come from the accepted authority did not have any meaning. That is why it does not matter what the perpetrator does or how he does it, but for whom he is doing it for.

An important part of Milgram's theory is the contraversial results about the relations between the will of executing the crime and the closeness to the victims. Milgram's theory is based on the fact that it is easier to carry out violence towards a person if that person is far away – when that person is seen from a distance. This is much easier, says Milgram, if the perpetrator spots his victim in the distance, or does not see the victim at all, only hear.

"But the easiest way is if the victim is not seen or heard", says Milgram. The substance of Milgram's theory is: "The bigger the physical and psychological distance between the perpetrators, the easier it is to commit the crime. Because the whole process is more organized and thereby it is easier for the perpetrator to keep his inner peace about the committed crime."

To understand this content, means understanding why it was important for the planning of the Holocaust towards a designated group and different types of abstractions, invisible process, made it possible to "special treat" millions of people. Because the intension "lost" it's character as a mass murder, and instead camouflaged itself as a technical assignment that was very complicated. The ideology, bureaucracy, technology and especially the media was there to help so that the mass murders were described as abstract and thereby possible. The mass murders are made as technical problems and depersonalized so that the murders are not interpreted as human acts that were committed person toward person.

Milgram's practical experiment preceded Bauman's theories. That is why Zygmunt Bauman claims that Milgram came to the conclusion that there is no place for moral dilemmas in the bureaucrat world. The bureaucrats do not care about the situation of chosen groups. Bureaucracy works in a complete opposite way. The bureaucrat work does not care about how it is for the subject – victim in the whole process and how the victim feels. The thing that is important is the process of completing the task – how fast and efficient it can be done.

Bureaucracy understands moral, as discipline and loyalty. Loyalty means carrying out orders that are written in the discipline laws, but the questions on etiquette and moral have nothing to seek outside of bureaucrat systems. That system monopolizes all social- psychological methods for moral self regulation and put it into service for the bureaucracy. Bureaucrats double artificial product is to moralize technology, but at the same time to deny moral signification on non-technology contents. They only care about the technological process: is it appropriate or not? This way the process of Perpetrators is defined as a technical task and the only importance is what means are going to be employed and how. In these systems the participants of the bureaucratic process feel pleasure after completion of the task given to them by their authority system. The conscience of the participants is only weighted by the question: Are they doing a good job, or not? On the inside of the bureaucratic system, there is no talk about moral. There is only conceptions; loyalty, obligations and discipline. The one positioned highest in bureaucracy is automatically the one with most morals. The others under him feel proud or ashamed only in relations of the execution obligations that the high authority commands.

Most of the conclusions in Milgrams' experiments can result on variations of one central theme: Evil is more in correlation with social relations than with chosen specific characteristics on the perpetrators personality. But at the same time, the chosen personalities have a tendency to show their evil side if they occur in one content, one situation where moral is automated and where inhumanity is legitimated.

The conclusion which Stanley Milgram mentions at the end of his study does not mention great optimism. He explains his experiment as a discovery in human capability to erase humanity. This again leads to, that even plain persons can be drawn into "institution structures." And what is even worse than this is, “This is a fatal error that nature has given us and that in a long period it gives our species the chance to survive with it.”

Zygmunt Bauman claims that Milgrams experiment consists of two parts: part one: -uncovering mutual characteristics conditions on absence of moral in persons, part two: -uncovering special “modernity” potentials, ideologies, bureaucracies, technologies for planned manipulation. Baumans understanding, uncovers how naive possibility and prediction is with the humane orientation connected to what kind of “personality” a participant in the genocide had to have.

Because of the scientific truth and objectives, a group of authors with Adorno in front opposed Milgram’s theory and formulated “The Authoritarian Personality.” It is a book that has been a model for investigations that came years after Milgrams results. For Adorno and his colleagues, Nazism was something evil and horrible because Nazis were ugly and mean. But Nazis were evil, ugly and horrible because evil, ugly and horrible people have a tendency to want to become Nazis.

This means that the Nazis triumph had to be a result of tons of people like those. These results were based on personal determination for potential fascism and ethnocentrism. Social elements here were not taken in consideration as an eventual factor of influence. In Adornos eyes the world was separated on birth of Nazis and their victims.

In a sharp critic against Adorns mentioned powerful study, Bauman formulates his hypothesis that says: “Horror has more near relations to Sociality interactivity than in the characteristics of personality or other basis. The perpetrator has a nearer connection to Sociality than to what is formed inside his characteristic personality.” Zygmunt Bauman gives nearness a crucial part. Being near the victim, seeing the victim, hearing the victim, is one step from psychological character, and can weigh more than the step of physical nearness. In perception the spacious variable is overestimated compared to the Sociality variable. It is just like ideology, stereotypes, bureaucracy and high technology.

In his argumentation for moral connection to human nearness, Bauman comes near the point of view that correlative between the spacious nearness on one side and human nearness on the other side.

In this study, Baumans theory is filled up with the “theory of nearness” by the Norwegian philosopher Arne Johan Vetlesen, from his famous work “Ondskap i Bosnia”, “Evil in Bosnia and Herzegovina”, where he claims that spacious nearness is connected in less coalitions than the psychological influence variable that knows- or do not know one another. To know somebody means to get emotionally involved with the other person. This experience of binding can be reduced by increasing the spacious distance. Those interpersonal emotional binding is according to Vetlesnes moral, but not neutral because it contains caring and worrying for the others.

When it comes to responsibility towards others, Bauman is on the same plane with Arne Johan Vetlesnes, who claims that responsibility means living with others. Living with others means what we do, and not something that is limited to one self, or what Jürgen Habermas understands as moral standpoint, and that is **US**, and not **I**, and especially not **THEY.**

The majority of the killing in the Holocaust was executed there, in Poland, Ukraine, Lithuania, Hungary, Romania, and less in Germany and Austria. This way the personal motives, suppositions and perceptions, including aggression and hate, was exterminated in an abnormal way from the process, where six million Jews were “special treated”. This is where the “abstract” phenomenon that includes both the victims and the perpetrators, and where both categories are lost in a fog and irrelevancy that relates to their psyche, personality and individualism is also lost.

However, in the Genocide committed towards the Bosnians, the perpetrator endeavoured to identify his victim as a vision of his neighbour, teacher or even a colleague from work and thereby committing murder or murders – complete and correct genocide. The victim in the Bosnian Genocide was not impersonal; on the contrary it was very personal. And while in the Holocaust it was a “morality sleeping tablet” as a fact that the perpetrator did not know the victims, while in the Bosnian Genocide all binds were taken off. That was yet another universal message to the world that they cannot continue to live normally after that.

Knowing somebody in the genocide committed towards the Bosnians did not mean to have emotional obligations towards one another. It did not consist of caring for on another. In those cases the perpetrators did not feel responsibility and commitment, commitment without a concrete obligation. Arne Johan Vetlesen could not explain the genocide committed towards the Bosnians by its acquaintances using his “theory of nearness.” In vain also Herbmas’ theory on life with one another as a moral standpoint; as **WE**, but not **I**, and particularly not **THEY**. Because when **THEY** are observed with an ideological style, sympathies and feelings disappear. Then the perpetrator is in his own world that he suppose the victim to belong to something else, the “inhumane”, as a difference to the “humane”, his- the perpetrator’s. The perpetrator’s world is without moral responsibilities, sympathy, limited only to him, his religious and nationality group.

The genocide committed towards the Bosnians, where the perpetrator knew his victims can not be fully explained by the theory of the English social anthropologist John Bowby. Who through his principal, theoretical scientific research insists that sympathy as a human relation, uncovers and clears the victim as the perpetrators victim and as the perpetrators responsibility.

And while the Nazis as people were “discharged” of emotions, worked the whole time with themselves how they would “shut down” sympathy and thereby throw away any responsibility and free themselves of persecution from their victims, Serb nationalist were looking for their neighbours, looking for café owners where they had sat many times, looking for their colleagues from work, looking for their former professors and killing them as their victims. With or without sympathy? That is the question that social studies, still have not found the answer to. Not to be confusing. The insists of knowing the victim is only the beginning of the creation of a situation for the execution of the genocide that only has a purpose, not only to destroy certain groups of people but the destruction of a specific, multiethnic society (sociocide.) Looking for someone familiar had an aim the proving of the theory that a life together with differences is impossible. When a crime is elevated to a certain level and takes on a certain character, then it erases the possibility of an adequate answer to it, because it destroys the human context in which the human casualties usually get their meaning in our eyes.

The social context is that human context in which human casualties get their meaning; the destruction of human context, destruction to a possible way to give an answer to casualties is an attempt to destroy society.

In this study a special accent is put to a very important term which is bound with the genocide and proof of the crash of civilizations, and that is blaming the victim. In the case of the genocide committed towards the Bosnians blaming the victim consist of in terms used by the Norwegian, Pållness Bø, insist of blaming the responsibility on the "muslimske soldater" = (who were in fact soldiers of the army Republic of Bosnia and Herzegovina) in the Srebrenica case. In other words, the perpetrator sees himself as the victim, and the perpetrator sees the victim as the perpetrator.

Pålness insist on responsibility of "Muslim political leaders for the killings of the civilians in Srebrenica, strangely to try and explain their permission to attack Serb stations with bombs in front of hospitals, that led to irritation of the Serb making them do what they did." Using the "Blaming the victim" theory, Bosnians do not have the right claiming responsibility of the perpetrators for their extermination, nor do they insist on claiming that from the UN for their partaking in this. Instead they have to by the "blaming the victim" principle look in their history to find the guilty. Starting with the Turk arrival on the Balkans, and even further back to the Bosnian heretic and final to them selves and the political and military managerial in the period 1991-1995.

All the mentioned theories are introductions to evidence that the Holocaust and the genocide committed towards the Bosnians with their similarities and differences are unique in a sort the modern society, but there exist a possibility of it being repeated again in a similar way, or very readily, with another group of victims and perpetrators. Although the Holocaust and the Bosnian genocide are unique, they are still repeatable. That is why those appearances does not only concern that time and the first victims, but they concern us who survived and live in a society where distance, "special treatment" and mutual accusation of the others is something that did not disappear in 1945, nor 1995.

FINAL GOAL AND METHODS

Auschwitz, Srebrenica, Omarska and Sarajevo are only names for to what can happen again. Only this time it is a fight everyone against everyone. Theory and practical task is therefore taken seriously. This painfully acquired knowledge and make all tries of tentative elimination, disconnections and oblivion.

Elaboration of comparative methods of two genocides (the Holocaust and the genocide committed towards the Bosnians) on a correct scientific – methodical basis priority has as a goal to better understanding of the perpetrators towards Bosnians and the aggression towards the republic of Bosnia and Herzegovina 1991.-1995. Giving the contribution and stimulus to further scientific and systematic research on this plane. The goal is to perfection and development of methods for research, registration and documentation of all crimes committed towards the Bosnians in the highlighted period. The focus here was not only on the causes that were crucial to the physical destruction of Bosniaks, as a national group, but also the destruction of Bosnia and Herzegovina as a country, its thousand year old state-law continuity. That was attempted by destroying the intellectual substance of the Bosniak people, destruction of cultural and sacrilege symbols of the Bosniak people, non-selective bombardment of civilian targets, the forming of concentration camps, killings and beatings, forced removals and planned campaigns of rape, terrorisation and agitation of the civilian population.

It is known that sociology is a science of civil society does not take the genocide very seriously. Sociological research that has been carried out show justifiable suspicion that the Holocaust, and especially the genocide committed towards the Bosnians more to say about the sociological condition, than the sociology in their condition can show about this important society problem.

Today’s academic sociology functions are more as a collective training for oblivion and closing their eyes before reality, than trying to uncover and explain certain society phenomenon’s in their essentiality. However both domestic and foreign, above all historical, legal and scientific literature points to the fact that cannot be, nor can it be neglected and that is that the crime of genocide committed in Bosnia and Herzegovina was a result of a specific expansive-violent politics that Because, without revising ground suppositions in sociological discourse, one can not do something more except what he already has.

The main goal of this work was the sociological, psychological and political learning from examples of the genocide committed towards the Bosnians. The goal was not to prove that genocide was committed towards the Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, but, with basis on available information from the indicement and verdicts from den Haag, along with that written in referent foreign and domestic literature. The theoretical research is focused on reasearching central zones of the social theory and a possible social practice that was, in a specific way, a result of these processes – Tendencies and hidden possibilities within two genocides – by presenting likenesses and differences. The goal was to open a collective use of the comparison methods on this example, explain it in one way, show it to the sociological public, and then transfer this problem from its marginal position to a specific place in sociological theories and sociological practice.

In that context the study has one additional goal, and that is a continuation of the author’s research of modern bureaucracy that was started in his master’s dissertation, written in the period 1980 to 1985.

Elementary contents of the theme should not be understood as someone’s political explanation or representation. The intention is that this will be an introduction to conversation about all questions and problems touched here. Because, more questions are asked here than answers given, which, we hope, will not reduce the complete impression of this book.

During the work on this study the theme used is comparative method.

Besides that, an analysis of the contents of attainable literature bound to the problems around the Holocaust and the Bosnian genocide that could be found in libraries and scientific institutions in the world and in Bosnia and Herzegovina was used.

PRINCIPAL SCIENTIFIC RESULTS

The study is not specified for the perpetrators in the genocide committed towards the Bosnians who maybe will be punished for their crimes. The study is neither written for the victims of the genocide – For Bosnians who maybe have sympathies from their close environment, and towards those where one can have a separated relation because the pain, and humiliation caused by them. The study is not specified for the witnesses of the genocide committed towards the Bosnians, who can adjure in their innocence by claiming they did not know. The study is not a moralization, because the author is neither a theologian but a simple mortal with more or less sins, that tried to gather certain signs on society in which he lived, and we live in today.

The comparison between the Holocaust and the genocide committed towards the Bosnians has the need to represent important basis for further understanding the perpetrators towards the Bosnians and stimulus for their further systematic research. The basic authentic element or principal scientific result of the study is very simple, and that is the possibility to learn. For those who want to learn off course. In that context the purpose of this scientific-research effort will be the proof that the committed genocide in Bosnia and Herzegovina is not the result of stochastic, unplanned and ad hoc actions, individual spontaneous violent activities, but in fact the opposite: the result of a conscious, planned and systematic activity that had its inspiration and spiritual preparation, and that had as a basis a clearly defined political platform and background that made it all possible with the goal to eradicate Bosniaks as a national group, and the destruction of state-legal continuity, international subjectivity, sovereignty and political independence of Bosnia and Herzegovina.

Starting from the fact that the genocide "lawful expression for an attacking military strategic that has as a goal to exterminate certain groups of people", then this dissertation, that comes from a man that by his education is a sociologist, but whom as a sociologist worked for more than ten years on theoretical and practical works of organizing the system of defence, has to be understood as a contribution to military and civil

– human defence tactics. If the first sentence of possibly learning contains a warning, then the second sentence will certainly contain hope. Hope that something that happened is understood. And the genocide happened, because we would remember, the fall of civilization and people in which a realization of a plan to exterminate a group of people – Bosnians was attempted.

This study is an attempt to find answers to these questions: "How was another genocide towards the Bosnians possible?" "What to do to prevent genocide towards the Bosnians from happening again?" Because if the Holocaust and the genocide committed towards the Bosnians has taught us anything, then that is to prevent such barbarian acts in the future, and instruct us to a civilization effort in that direction. This is the main fact, I would say, objective of this dissertation. We have to remember that this society does not have anything to prevent a genocide from happening again.

In the end I would like to add the main difference between two genocides: the genocide committed towards the Bosniaks happened after the international codification of genocide, that is by defining genocide as a international crime, a crime by international law.

That the international and national sanctions towards the perpetrators of the genocide committed towards the Bosniaks was applied retroactive, all of it was well analyzed and all measures were taken that the intention of the perpetrator is never written nor posted, and the actions listed in the Convention are somehow camouflaged, called something else or explained as an irritation, revenge, shown differently, that the victim is classified differently, their bones transferred from one place to another etc.

The main scientific result of the study is to point out the exsistance of the so called "discrimination intent" that is beside the hiding, covering, lying and not remembering, not feeling guilt in court, and even abolition towards genocide during the reading of the sentencing. In the case of Krajišnik for example, it can be proved posredstvom presenting evidence that state: 1. general context in which the deed is committed; 2. statements and actions of the accused; 3. the fact that the actions committed by the accused within the boundries of a wide spread sistematical violence focused towards a specific group.

Murders, causing of physical and mental harm, intentional imposement of in-human conditions of life, application of measures that prevent birth, raping, captivity, protjerivanja, eradication, and all other crimes, including sociocide, committed during the aggression towards the Republic of Bosnia and Herzegovina, can be defined both as “ethnic precomposition of territory”, “ethnic divison on the field”, “ethnic cleansing”. But it was not all done stochastic, sporadic but every of the stated acts was committed with the intent to destroy Bosnia and Herzegovina, and with it Bosniaks as a specific national, ethnical and religious group. This means that it was genocide.

LITERATURA

1. LEKSIKONI, RJEČNICI, ENCIKLOPEDIJE

Bakker, Brit, Komadinić – Nikolić, Ljiljana, Bøge, Mazalin, Dijana, Mønnesland, Svein. NORSK – SERBISK/KROATISK ORDBOK = NORVEŠKO – SRPSKI/HRVATSKI RIJEČNIK, Universitetsforlaget Oslo, 1995.

Grujić, Branislav, Srdević, Ilijana. DICTIONARY/REČNIK - Obod Cetinje, Medicinska knjiga Beograd – Zagreb, 1989.

Ibler, Vladimir, RJEČNIK MEĐUNARODNOG JAVNOG PRAVA, Informator, Zagreb, 1987.

MEĐUNARODNI POLITIČKI LEKSIKON. Novinsko izdavačko preduzeće, Zagreb, 1960.

PRAVNA ENCIKLOPEDIJA, Savremena administracija, Beograd, 1985.

Webster – Merriam, 1993: WEBSTER'S THIRD NEW INTERNATIONAL DICTIONARY OF ENGLISH LANGUAGE, UNABRIDGER = WEBSTEROV TREĆI NOVI MEĐUNARODNI RJEČNIK ENGLESKOG JEZIKA, INTEGRALNA VERZIJA Konemann, Keln, 1993.

2. KNJIGE

Adorno, W. Theodor, THE AUTHORITARIAN PERSONALITY (POKORNOST AUTORITETU), Norton & Co Inc; Abrdgd/Rei edition, New York, 1950.

Agrell, Wilhelm & Alcala, Jesus, DEN ETNISKE UDRENSNING I BOSNIA (ETNIČKO ČIŠĆENJE U BOSNI), Berlingske Weekendavisen 15 – 21. dec. 1995.

Allen, Beverly, RAPE WARFARE, (SILOVANJE U RATU). University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996.

Arendt, Hannah, EICHMAN IN JERUSALEM, (AJHMAN U JERUSALIMU), Viking, New York, 1963.

Arendt, Hannah, IZVORI TOTALITARIZMA, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1998.

Baczko, Bronislaw, THE EVOLUTION OF THE IDEA OF SOCIAL PROGRESS (EVOLUCIJA KAO IDEJA I SOCIJALNI NAPREDAK) – prijevod na norveški, Progres House, New York, 1989.

Bateson, Gregory, CULTURE CONTACT AND SCHISMOGENESIS (KULTURA KONTAKT I SIZMOGENEZA), Steps to an Ecology of Maind, New York, 1972.

Bauman, Zygmunt, MODERNITETEN OG HOLOCAUST, prijevod sa engleskog na norveški (SAVREMENOST I HOLOKAUST), Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1997.

Bauman, Zygmunt, GLOBALIZACIJA OG MENNESKELIGE KONSEKVENSER (GLOBALIZACIJA I LJUDSKE POSLJEDICE). Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo, 1998.

BBC – Allan Little EUROPAS SVIK (EVROPSKA IZDAJA), Spartacus Forlag AS, Oslo, 1996.

Burgess, Catherine og Romsloe, Askell, BOSNIA VÅRT GLEMTE BARN (BOSNA NAŠE ZABORAVLJENO DIJETE), Sypressforlag, Oslo, 1995.

Busuladžić, Mustafa. MUSLIMANI U EVROPI, Sejtarija, Sarajevo, 1997.

Cerić, Mustafa, ISLAM U EVROPI, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1994.

Chalk, Frank i Kurt Jonassohn, THE HISTORY AND SOCIOLOGY OF GENOCIDE, ANALYSES AND CASE STUDIES (HISTORIJA I SOCIOLOGIJA GENOCIDA – ANALIZE I STUDIJE SLUČAJEVA), Yale University Press, u saradnji sa Institutom za proučavanje genocida iz Montreala, New Haven/London, 1990.

Charny, Israel, TOWARD A GENERIC DEFINITION OF GENOCIDE (PREMA GENEREČKOJ DEFINICIJI GENOCIDA), u djelu GENOCIDE: CONCEPTUAL AND HISTORICAL DIMENSIONS (KONCEPCIJSKE I ISTORIJSKE DIMENZIJE GENOCIDA), priredio George J. Andreopolis, Universyti of Pensylvania Press, Philadelephia, 1994.

Cigar, Norman, THE ROLE OF SERBIAN ORIENTALISTS IN JUSTIFICATION OF GENOCIDE AGAINST MUSLIMS OF THE BALKAN (ULOGA SRPSKIH ORIJENTALISTA U OPRAVDANJU GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA BALKANA), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo ,2000.

Cigar, Norman, VOJISLAV KOŠTUNICA I BUDUĆNOST SRBIJE, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2002.

Cohen, D. Philip, SRPSKI TAJNI RAT, Ljiljan, Sarajevo, 1996.

Dedijer, Vladimir; Miletić, Antun, GENOCID NAD MUSLIMANIMA. Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Doubt, Keith, SOCIOLOGIJA NAKON BOSNE, Baybook, Sarajevo, 2003.

Dubnov, Simon, KRATKA ISTORIJA JEVREJSKOG NARODA, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1962.

Čekić, Smail, AGRESIJA NA BOSNU I HERCEGOVINU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991–1993. NIPP *Ljiljan,* Sarajevo, 1994.

Čekić, Smail, UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991–1995, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1995.

Čekić, Smail, AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU – PLANIRANJE, PRIPREMA, IZVOĐENJE – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.

Eriksen, Hylland Thomas, DET NYE FIENDEBILDET (NOVA SLIKA NEPRIJATELJA), Brennpunkt Cappelen, Oslo, 1995.

Eriksen, Hylland Thomas, BAK FIENDEBILDET – ISLAM OG VERDEN ETTER 11. SEPTEMBER 2001. (PARANOJA GLOBALIZACIJE – ISLAM I SVIJET POSLIJE 11. SEPTEMBRA 2001), J.W. Cappelens Forlag a.s., Oslo, 2001.

Fein, Helen, GENOCIDE: A SOCIOLOGICAL PERSPEKTIVE (POSMATRANJE GENOCIDA IZ SOCIOLOŠKOG UGLA), Sage Publications, London, 1993.

Fein, Helen, DISCRIMINATING GENOCIDE FROM WAR CRIMES (RAZLIKOVANJE GENOCIDA OD RATNOG ZLOČINA) Journal of International Law and Policy, Denver, 1993.

Goldhagen, Daniel Johan, HITLER’S WILLING EXESUTIONERES. (HITLEROVI DOBROVOLJNI EGZEKUTORI), Vintage Books, New York, 1996.

Habermas, Jűrgen, COMMUNICATION AND THE EVOLUTION OF SOCIETY (KOMUNIKACIJA I EVOLUCIJA U DRUŠTVU). Heinemann, London, 1979.

Hadžijahić, Muhamed, PORIJEKLO BOSANSKIH MUSLIMANA. Muslimanska biblioteka – Bosna, Sarajevo, 1990.

Helsinki Watch, WAR CRIMES IN BOSNIA – HERCEGOVINA (RATNI ZLOČINI U BOSNI), Human Rights Watch, New York, 1992.

Henrik Thune & Vegard V. Hansen, ETTER SREBRENICA – MASSAKRE, MILITÆR MAKT OG MORAL (POSLIJE SREBRENICE – MASAKR, VOJNA SILA I MORAL), Norsk Utenriks Institutt, Oslo, 1998.

Hilberg, Raul, THE DESTRUCTION OF THE EUROPEAN JEWS (UNIŠTAVANJE EVROPSKIH JEVREJA), Holmes & Meier, New York, 1985.

Hitler, Adolf, MEIN KAMPF (MOJA BORBA), Croatiaprojekt, Zagreb, 1999.

Honing, Jan Willem & Both, Norbert, SREBRENICA RECORD OF A WAR CRIME (SREBRENICA – REKORD RATNOG ZLOČINA), Penguin, Harmondsworth, 1996.

Hugh Trevor – Roper, HITLERS SISTE DAGER (HITLEROVI ZADNJI DANI), Ernst G. Mortensen Forlag, Oslo, 1966.

Hukanović, Rezak, DESETA VRATA PAKLA – POLA GODINE ZATOČENIŠTVA U LOGORIMA SMRTI OMARSKA I MANJAČA, Sypres Forlag, Oslo, 1993.

Huntington, P. Samuel, THE CLASH OF CIVILIZATIONS – AND THE REMAKING OF WORLD ORDER (SUKOB CIVILIZACIJA I IZGRADNJA SVJETSKOG PORETKA), Simon Shuster, New York, 1996.

Ibrahimagić, Omer, BOSNA JE ODBRANJENA ALI NIJE OSLOBOĐENA. Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2004.

Ihsanoglu, Ekmeleddin, HISTORIJA OSMANSKE DRŽAVE I CIVILIZACIJE, Orijentalni institut, Sarajevo, 2004.

Imamović, Mustafa, HISTORIJA BOŠNJAKA, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1998.

Isaković, Alija, ANTOLOGIJA ZLA. NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994.

Karić, Enes, TEFSIR – UVOD U TEFSIRSKE ZNANOSTI, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995.

Karić, Enes, ESEJI OD BOSNE – TRI BOSANSKE ENKLAVE, Sejtarija, Sarajevo, 1999.

Kočović, Bogoljub, ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, Naše delo, London, 1985.

Kreso, Muharem, NACISTIČKO “KONAČNO RJEŠENJE” JEVREJSKOG PITANJA U OKUPIRANIM ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA OD 1941. DO 1945, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006.

KUR’AN ČASNI, Stvarnost, Zagreb, 1989.

Lars, Fr. H. Svendsen, ONDSKAPENS FILOSOFI (FILOZOFIJA ZLA), Universitets forlaget, Oslo, 2002.

Lemkin, Rafael, AXIS RULE IN OCCUPEID EUROPE (ULOGA SILA OSOVINE U OKUPIRANOJ EVROPI), Carnagis foundation for peace in the world, Washington, D.C., 1944.

Lemkin, Rafael, GENOCIDE AS A CRIME UNDER INTERNATIONAL LAW (GENOCID KAO OBLIK ZLOČINA PO MEĐUNARODNOM PRAVU), American Journal of International Law, Washington, D.C. nr. 41. 1947.

Levinas, Emmanuel, COLLECTED PHILOSOPHICAL PAPERS (FILOZOFSKA ZBIRKA), Dordrecht, Kluwer, 1993.

Machiavelli, Niccolo, FYRSTEN (VLADALAC), prijevod na norveški, Oslo, 1989.

Maas, Peter, LOVE THY NEIGHBOR. A STORY OF WAR (VOLI SVOG KOMŠIJU. JEDNA RATNA PRIČA), Knopf, New York, 1996.

Milgram, Stanley, OBEDIENCE TO AUTHORITY. (POKORNOST AUTORITETU), Pinter & Martin, London, 1997.

Monsen, Nina Karin, VELFERD UTEN ANSIKT (BLAGOSTANJE BEZ LICA), Fagbokforlaget, Bergen, 2000.

Nilsen, Kjell Arild, EUROPAS SVIK (EVROPSKA IZDAJA), Spartacus Forlag AS, Oslo, 1996.

Noel, Malcolm, POVIJEST BOSNE, Ersmus Gilda, Zagreb Novi liber, DANI Sarajevo, Zagreb – Sarajevo, 1995.

Obradović, Džafer, BOSNA U OGLEDALU, Ljiljan, Sarajevo, 2000.

Omerdić, Muharem, PRILOZI IZUČAVANJU GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA 1992. – 1995, El Kalem, Sarajevo, 1999.

Rief, David, SLAUGHTERHOUSE. BOSNIA AND THE FAILURE OF THE WEST (KLAONICA BOSNA I PROPAST ZAPADA), Vintage, London, 1995.

Repovac, Hidajet, SOCIOLOGIJA SIMBOLIČKE KULTURE, Magistrat, Sarajevo, 2003.

Sells, Michael, THE BRIDGE BETRAYED. RELIGION AND GENOCIDE IN BOSNIA (IZNEVJERENI MOST - RELIGIJA I GENOCID U BOSNI)-CA: University of California Press, Berkeley, 1996.

Silajdžić, Adnan, ISLAM U OTKRIĆU KRŠĆANSKE EVROPE - POVIJEST MEĐURELIGIJSKOG DIJALOGA, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2003.

Silber Laura & Little Allan, The DEATH OF YUGOSLAVIA (SMRT JUGOSLAVIJE), Penguin, Harmondsworth, 1995.

Ster Peter Joseph, HITLER THE FURER AND THE PEOPLE (HITLER VOĐA I NAROD), University of Californija Press, Berkly, 1975.

Stoltenberg, Thorvald, 1000 DAGER PA BALKAN (1000 DANA NA BALKANU), Gyldendal, Oslo, 1996.

Vogt, Kari, KOMMET FOR Å BLI – ISLAM I VEST EUROPA (DOŠAO DA BUDE – ISLAM U ZAPADNOJ EVROPI), J. W. Ceppelens Forlag AS, Oslo, 1995.

Zülch, Tülman, ETNIČKO ČIŠĆENJE, ZLOČIN ZA VELIKU SRBIJU, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1995.

Žerjavić, Vladimir, GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.

3. PERIODIKA: STUDIJE I ČLANCI

Filipović, Muhamed, SVIJET ISLAMA ILI ISLAM U SVIJETU, Muallim, (preneseno u BH Glasnik Informativni list Bošnjaka u Norveškoj), Oslo, 2001.

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, ZBORNIK RADOVA: SREBRENICA - OD PORICANJA DO PRIZNANJA, Beograd, 2005.

Isaković, Alija, UKLETOST BOŠNJAČKE DVOJNOSTI, *Muslimanski Glas*, 16. oktobar 1993 u Sarajevu, 1993.

Kreso, Muharem. GENOCID NAD MUSLIMANIMA U POLITICI OKUPACIONIH SILA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Studija u pripremi, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006.

Latić, Džemaludin, U ODBRANI UZVIŠENOG ŠERI'ATA, Preporod, broj 20/717, 15. oktobar 2001, Preporod, Sarajevo.

Muratović, Rasim, SAVEZ KOMUNISTA I TEHNOBIROKRATIJA U SOCIJALISTIČKOM SAMOUPRAVNOM SISTEMU, (Magistarski rad) Interdisciplinarni postdiplomski studij, Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1985.

Muratović, Rasim, BOSNIA'S SPØRSMÅL (BOSANSKO PITANJE), – Prosjekt nr. 9701, SYSLAB, Høy Teknologi Senter, Bergen, 1997.

Muratović, Rasim, BOSNJAKERNE ER KJÆRE TIL GUD (BOŠNJACI SU BOGU MILI), Bergens Tidende – Kronikk, Bergen, 5. mart 1998.

Ofstad, Harald, VÅR FORAKT FOR SVAKHET (NAŠ PREZIR PREMA SLABOSTI), Pax, Oslo, 1971.

Savez logoraša Bosne i Hercegovine, UPOZNAJMO SAVEZ LOGORAŠA BIH, Sarajevo, 2003.

Tonstad, Sigve, KRISTENDOMEN SOM KOM TIL NORGE (KRŠĆANSTVO ŠTO JE DOŠLO U NORVEŠKU), Aftenposten Kronikk, Oslo søndag 28 september 1997, Oslo, 1997.

Vetlesen, Arne Johan, ONDSKAP I BOSNIA (ZLO U BOSNI), Norsk Filosofisk Tidskrift nr. 1 – 2/1997. Universitets Forlaget, Oslo, 1997.

Vetlesen, Arne Johan, TYSK IDENTITET ETTER 1945. (NJEMAČKI IDENTITET POSLIJE 1945), Nytt norsk tidskrift. Årg. 12, nr. 3. Oslo 1995.

Vetlesen, Arne Johan, HVORDAN HOLOCAUST VAR MULIG? (KAKO JE HOLOKAUST BIO MOGUĆ?), Materialisten. Årg. 20. nr. ½, Oslo, 1992.

Vetlesen, Arne Johan, FOLKEMORD (GENOCID), Pacem. Årg. 2, nr. 1. Oslo, 1999.

Zwaan, Ton, CIVILISERING EN DECIVILISERING. STUDIES OVER STATSVORMING, NATIONALISME EN VERVOLGING (CIVILIZACIJA I ODSUSTVO CIVILIZACIJE. PROUČAVANJE NAČINA FORMIRANJA DRŽAVE I NASILJA, NACIONALIZMA I PROGONA), Boom, Amsterdam, 2001.

Zwan, Ton, ABOUT GENESIS OF GENOCIDE AND ANOTHER MASSE CRIMES AGAINST DETERMINATE GROUPS, Center for investigation of holocaust and genocide, Academy of sciences and art, Amsterdam, 2003.

REGISTAR LIČNIH IMENA

A

Adorno, Teodor (**Adorno,** W. Theodor): 55, 56, 187, 225, 226, 244.
Adžić, Blagoje: 102, 158.
Agrel, Viljhelm (**Agrell,** Wilhelm): 126, 127.
Ajanović, Midhat: 109.
Ajhman, Adolf (**Eichman,** Adolf): 55, 60, 73, 97, 200, 201, 202.
Alkala, Isus (**Alcala,** Jesus): 126, 127.
Arent, Hana (**Arendt,** Hannah): 60, 61, 63, 73, 95, 162, 200.

B

Baker, Brit (**Bakker,** Brit): 255.
Balfor, Artur (**Balfoor,** Arthur): 168.
Bartov, Omer (**Bartov,** Omer): 27.
Baručija, Zahid: 119.
Bauer, Yehuda (**Bauer,** Jehuda): 27.
Bauman, Zigmund (**Bauman,** Zygmunt): 20, 23, 24, 45, 47, 48, 49, 41, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 86, 87, 88, 106, 108, 110, 122, 124, 129, 143, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 161, 175, 209, 212, 213, 222, 226, 240, 242, 244, 245.
Bege (Bøge) – Mazalin, Dijana: 255.
Berber, Mersad: 109.
Betison, Gregori (**Bateson,** Gregory): 256.
Blaškić, Tihomir: 175.
Bojić, Mehmedalija: 19, 219, 237.
Bot, Norbert (**Both,** Norbert): 126.

Boulbis, Džon (**Bowlbys,** John): 70, 227.
Branković, Vuk: 115.
Broz, Josip Tito: 146.
Burges, Katarina (**Burgess,** Catharine): 104.
Burazerović, Braco: 161.
Busuladžić, Mustafa: 256.

C

Cerić, Mustafa (reis ul ulema prof. dr. Mustafa Cerić): 257.
Cohen, D. Philip**:** 59
Cigar, Norman (**Cigar,** Norman): 105, 113, 119, 139.
Crnalić, Dedo: 108.
Crnalić, Mujo: 147.
Crnčević, Brana: 158.

Č

Čalk, Frank (**Chalk,** Frank): 27, 30.
Čekić, Smail: 16, 18, 37, 99, 100, 103, 116, 220, 238.
Černi, Izrael (**Charny,** Israel): 27, 30, 41.

Ć

Ćosić, Dobrica: 17, 99, 102.
Ćubrilović, Vasa: 17.

D

Danilo (vladika): 122.
Dedijer, Vladimir: 16.
Dirkem, Emil (**Dürkem,** Emmil): 64.
Dizdarević, Ismet: 220, 238.
Doubt, Kit (**Doubt,** Keit): 94, 195.
Drost, Piter (**Drost,** Pieter): 33.
Dubnov, Simon: 26.
Duraković, Nijaz: 16.

Đ

Đuretić, Veselin: 17.

E

Ekmečić, Milorad: 17, 158.
Eriksen, Tomas Hiland (**Eriksen,** Thomas Hylland): 207, 215.

F

Fazlić, Hasan: 109.
Fein, Helen (**Fein,** Helen)**:** 27, 30, 32, 33, 40.
Filipović, Muhamed: 261.
Franc, Valter (**Frank,** Walter): 25.

G

Gali, Butros, Butros (**Ghali,** Bhutros, Bhutros): 128.
Galtung, Johan (**Galtung,** Johan): 139.
Garašanin, Ilija: 17.
Gebels, Jozef (**Goebels,** Jozef): 78.
Gradaščević, Husein kapetan: 118.
Gračanin, Petar: 18.
Goldhagen, Daniel Johan (**Goldhagen,** Daniel Johan): 73, 74, 76.
Gvero, Milan: 102.

H

Hantington, P. Semjuel (**Huntington,** P. Samuel): 215.
Habermas, Jirgen (**Habermas,** Jürgen): 68, 159, 211, 226.
Hadžibegić, Faruk: 109.
Hadžijahić, Muhamed: 130.
Hajdeger, Martin (**Heidegger,** Martin): 186.
Hansen, V. Vegard (**Hansen,** V. Vegard): 133.
Havel, Vaclav (**Havel,** Václav): 152.
Hege, Per Egil (**Hegge,** Per Egil): 72.
Hes, Rudolf (**Hėss,** Rudolf): 200, 202.
Hilberg, Raul: 27, 61, 62, 72.
Himler, Hajnrih (**Himmler,** Heinrich): 80, 82.
Hirst, Pol (**Paul,** Hirst): 211.
Hitler, Adolf: 25, 26, 57, 58, 77, 78, 79, 81, 82, 113, 122, 173, 181, 184, 186, 203, 215, 236.
Hobs, Tomas (**Hobbs,** Thomas): 186, 188.
Honing, Viljhem (**Honing,** Willhem): 126.
Horović, Irving Luis (**Horowitz,** Irving Luis): 27, 31, 41.
Hrelja, Kemal: 16.
Hukanović, Rezak: 106, 108, 146, 147, 149, 160, 161.

I

Ibrišimović, Nedžad: 109.
Imamović, Mustafa: 16, 1202.
Ihsanoglu, Ekmeleddin (**Ihsanoglu**, Emeledin): 116.
Isaković, Alija: 102, 110, 111, 141, 145, 146, 162, 163, 165, 175.
Isus (Krist): 58, 114, 115, 167.
Izetbegović, Alija: 142, 144, 145, 146.

J

Jelisić, Zoran: 175.
Jonason, Kurt (**Jonassohn,** Kurt): 27, 30.
Jović, Borisav: 104, 195.
Jusufspahić, Hamdija: 146.

K

Kadijević, Veljko: 158.
Kant, Imanuel (**Kant**, Immanuel): 194, 195, 196, 197.
Karadžić, Radovan: 95, 105, 117, 118, 134, 158, 170, 174, 184, 191, 203.
Karadžić, Vuk**:** 17, 158.
Karić, Enes: 206.
Kler, Tomas (**Claire** Thomas): 85.
Klinton, Bil (**Clinton,** Bill): 175.
Kljun, Ibrahim: 15.
Kočović, Bogoljub: 16.
Kohen, D. Filip (**Cohen,** D. Philip): 59.
Kolar, Mirjana: 172.
Kolin Mek, Đin (Colin **Mc,** Ginn): 193.

Koštunica, Vojislav: 173, 175.
Knežević, Čedo: 102.
Krajišnik, Momčilo: 170.
Kreso, Muharem: 219, 237.
Krestić, Vasilije: 17.
Krleža, Miroslav: 122, 151.
Krstić, Radislav: 125, 126, 203.
Kulin, Ban: 111.
Kuper, Leo: 27.

L

Latić, Džemaludin: 261.
Lazar (knez): 114, 115, 167.
Lemkin, Rafael (**Lemkin,** Raphael): 28, 33, 93.
Levinas, Emanuel (**Levinas,** Emmanuel): 67, 74, 152, 153.
Litl, Alan (**Little,** Alan): 151, 174.

M

Macić, Bećir: 220, 238.
Makijaveli, Nikola (**Machiavelli,** Niccolo): 163, 164, 188, 189.
Marković, Mihajlo: 17.
Mazovjecki, Tadeuš (**Mazowiecki,** Tadeusz): 127, 128, 152.
Melson, Robert (**Melson,** Roberth): 27.
Mendeluse, Hose Maria (**Mendiluce,** Jose Maria): 127.
Mihailović, Dragoslav **-** Draža: 15**,** 16, 191, 218, 219, 237.
Milgram, Stenli (**Milgram,** Stenley): 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 68, 69, 222, 223, 224, 225, 241, 242, 243, 244.
Miletić, Antun: 16.
Milošević – Marković, Mirjana: 183.

Milošević, Slobodan: 101, 102, 104, 105, 113, 117, 118, 126, 139, 171, 172, 173, 177, 181, 184, 199, 215.
Mladić, Ratko: 95, 115, 125, 127, 134, 152, 163, 170, 181, 184, 203.
Moljević, Stevan: 17.
Muhić, Fuad: 124.
Murat (car): 114.
Muratović, Rasim: 101, 146, 253.

N

Naimark, Norman (**Najmark,** Norman): 27.
Nilsen, Šel Arild (**Nilsen,** Kjell Arild): 96, 100, 101, 107, 127, 138.
Nolte, Ernst (**Nolte,** Ernest)**:** 173.
Nigord, Mete (**Nygárd,** Mette): 212.

O

Obradović, Džafer: 260.
Obrenović, Dragan: 125.
Ofstad, Harald (**Ofstad,** Harald): 77, 79, 81, 81, 82, 83, 85, 86.
Ojdanić, Dragoljub: 127.
Oljača, Mladen: 124.
Omerdić, Muharem: 118.
Oven, Dejvid (**Owen,** Lord Dawid): 138, 139.

P

Perišić, Momčilo: 127.
Person, Goran (**Person,** Gøran): 57.
Petrović Petar Njegoš: 17, 122.

Platon: 194.
Plavšić, Biljana: 170, 175, 176.
Pozderac, Hamdija: 124.
Polnes, Be (**Pălnes,** Bǿ): 131, 132, 135, 228.
Princ, Joakim (**Prinz,** Joachim): 106.
Protić, Dragan: 120.
Protić, Stojan: 123.
Purivatra, Atif: 16.
Puškar, Abdulah: 160.

R

Radinović, Radenko:102.
Ranković, Aleksandar: 99.
Raubal, Geli (**Raubal,** Gely): 184.
Ražnatović, Željko – Arkan: 118, 172.
Repovac, Hidajet: 98.
Rijad, Fuad (**Riad,** Fuad): 135.
Romel, Ervin (**Rommel,** Erwin): 81.
Romsloe, Askel (**Romsloe,** Askell): 104.
Roper, Hug Trevor (**Roper,** Hug Trevor): 82.
Rosić, Petar (patrijarh Varnava): 60.
Rous, Dejvid (Rousset, David): 61.
Rozenberg, Alfred (Rosenberg, Alfred)**:** 26.
Ruso, Žan Žak (**Rousseau,** Jn Jack): 190, 191.

S

Sarajlić, Mehmedalija: 146.
Sartr, Žan Pol (**Sartre,** Jan Pol): 98, 152.
Silber, Laura (**Silber,** Laura): 104, 151, 174.
Sidran, Abdulah: 109.

Slaugheterhouse, Dejvid Rif (**Slaugheterhouse,** David Reiff): 130.
Staljin, Visarionovič Džugašvili: 215.
Stangl, Franc (**Stangal,** Franz): 200, 202, 203.
Staub, Ervin (**Staub,** Erwin): 27.
Stenton H. Gregori (**Stanton,** H. Gregory): 32.
Ster, Jozef Piter (**Ster,** Joseph Peter): 78.
Stoltenberg, Torvald (**Stoltenberg,** Thorvald): 138, 139, 140, 143.
Svendsen, Lars (**Svendsen,** Fr. H. Lars): 186, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 202, 203.

Š

Šešelj, Vojislav:104, 118, 140.
Širak, Žak (**Chirac,** Jacques): 130.
Šopenhauer, Artur (**Schopenouer,** Arthur): 191.
Šper, Albert (**Speer,** Alberth): 79, 81.

T

Tadić, Duško: 174.
Tili, Čarls (**Tilly,** Charles): 35.
Tomas Kler (**Thomas** Claire): 85.
Tonstad, Sigve (**Tonstad,** Sigve): 116.
Tune, Henrik (**Thune,** Henrik): 135.
Tuđman, Franjo: 119, 128, 141.

U

Uzelac, Milan: 105.

V

Vasiljević, Aleksandar Aco: 102.
Veber, Max (**Weber,** Max): 201.
Vetlesen, Arne Johan (**Vetlesen,** Arne Johan): 65, 67, 68, 70, 91, 132, 133, 159, 226, 227, 245, 246.
Vogt, Kari **(Vogt,** Kari): 261.

Z

Zec, Safet: 109.
Zgonjanin, Duško: 124.
Zimbardo, Filip (**Zimbardo,** Philip): 54.
Zvan, Ton (**Zwaan,** Ton): 28, 30, 32, 35, 36, 41, 42.

Ž

Žerjavić, Vladimir: 16.

W

Webster, Meriam (**Webster,** Merriam): 31.

SADRŽAJ

PREDGOVOR 11

PRVI DIO
UVOD

1. Cilj studije 15
  1.1. Sociologija poslije holokausta i genocida nad Bošnjacima 20
  1.2. Čini li savremenost zlo mogućim? 23
  1.3. Geneza genocida 27
  1.4. Terminološki problemi 35

DRUGI DIO
HOLOKAUST

2.1. Etika zla – Milgramova teorija 47
2.2. Kako je holokaust/genocid bio moguć 58
2.3. Nacističko nipodaštavanje ljudskih vrijednosti
  Kako to objasniti i razumjeti? 75

TREĆI DIO
GENOCID NAD BOŠNJACIMA

3.1. Birokratija 97
3.2. Ekonomski, nacionalni, kulturni i religijski antagonizam ... 109
3.3. ”Kristalne noći”
  ”Krug turske magije” 121
3.4. Blamaža žrtve 129

3.5. Odgovornost međunarodne zajednice za genocid nad Bošnjacima 136
3.6. Mi i Oni 142
3.7. Osnovne razlike i sličnosti između holokausta nad Jevrejima i genocida nad Bošnjacima 156
3.8. Rezime sličnosti i razlika između holokausta i genocida nad Bošnjacima 165
3.9. Srpski identitet poslije 1995. 171
Dželati se ne osjećaju krivim 171

ČETVRTI DIO
FENOMENOLOGIJA ZLA

4.1. Šta je zlo i kako se može razumjeti 183
4.2. Tipovi zla 190

PETI DIO
JEDAN SCENARIJ ZA BUDUĊNOST

5.1. Hladni rat zamijenjen je vrućim mirom 209

Rezime 217
Summary 235

Literatura 253

Registri ličnih imena 263